

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Княжа доба

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

Вип. XVII

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ілля ПАРШИН

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Наталія БУЛИК

Олександр КАЩУК

Наталія КОЛБ

Христина МЕРЕНЮК

Роман ГАУТАЛА

Віталій НАГІРНИЙ

Міхай ДРАГНЯ

Марко МЕРЛО

ЛЬВІВ

2025

УДК 930.85(477)“08/14”
К57

Княжа доба: історія і культура / відп. ред. Ілля Паршин; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2025. Вип. 17. 154 с.

Подано наукові праці, присвячені широкому колу проблем з історії, археології, культурології та джерелознавства української середньовічної доби. Тематику зосереджено на методологічних підходах до вивчення походження Русі в контексті скандинавських джерел, інтерпретації сакральної пластики з археологічних пам'яток XIII ст., а також подій політичної історії галицько-волинських земель, розвитку військової справи, уявлень про Русь і Польщу в німецькому героїчному епосі, відображенні середньовіччя в сучасному українсько-польському культурному діалозі.

Для дослідників історії Центрально-Східної Європи, фахівців у галузі медієвістики, археології та історії культури, а також для широкого кола гуманітаріїв.

The Prince's Era: History and Culture / Ed. by Illia Parshyn; National Academy of Sciences of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2025. Issue 17. 154 p.

This volume contains scientific works devoted to a wide range of issues in the history, archeology, cultural studies, and source studies of the Ukrainian Middle Ages. The topics focus on methodological approaches to studying the origins of Rus in the context of Scandinavian sources, interpretations of sacred sculptures from 13th-century archeological sites, as well as events in the political history of the Galician-Volhynian lands, the development of military affairs, perceptions of Rus and Poland in German heroic epics, and the reflection of the Middle Ages in contemporary Ukrainian-Polish cultural dialogue.

For researchers of Central and Eastern European history, specialists in medieval studies, archeology, and cultural history, as well as for a wide range of humanities scholars.

*Рекомендувала до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України (протокол № 8 від 30.09.2025 р.)*

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР

Паршин Ілля Леонтійович, канд. іст. наук (Україна)

ЗАСТУПНИК ВІДПОВІДАЛЬНОГО РЕДАКТОРА

Александрович Володимир Степанович, д-р іст. наук (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Булик Наталія Михайлівна, д-р іст. наук (Україна),
Кашук Олександр Ярославович, д-р іст. наук (Україна),
Колб Наталія Михайлівна, канд. іст. наук (Україна),
Меренюк Христина Василівна (Україна),
Гаутала Роман, д-р філософії (Фінляндія),
Нагірний Віталій, д-р філософії (Польща),
Драгня Міхай, д-р філософії (Румунія),
Мерло Марко, д-р філософії (Італія).

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03119

ISSN 2221-6294

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2025
© Усі автори

Княжа доба

З М І С Т

СТАТТІ

Владислав КІОРСАК

ІСЛАНДСЬКІ САГИ ТА ПОХОДЖЕННЯ РУСІ.
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАУВАГИ В РОЗРІЗІ СУЧАСНИХ
ТЕОРІЙ
5

Сергій ПИВОВАРОВ

САКРАЛЬНА МЕТАЛЕВА ТА КАМ'ЯНА ПЛАСТИКА
З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТТЯ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ
ОБЛАСТІ
29

Ярослав КНИШ

СТРАТА ІГОРЕВИЧІВ У ГАЛИЧІ
58

Микола КОЗАК

ЗАХИСНЕ СПОРЯДЖЕННЯ
ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО ВОЇНА КНЯЖОЇ ДОБИ
70

Христина МЕРЕНЮК

«RIUZEN» ТА «POLEN» У ДІТРІХІВСЬКОМУ ЦИКЛІ
НІМЕЦЬКОГО ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ
XIII–XIV СТОЛІТЬ
101

Illia PARSHYN

THE MIDDLE AGES IN THE UKRAINIAN-POLISH
CONTEMPORARY DIALOGUE
124

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Illia PARSHYN

[Рец.] WŁADYSŁAW ŁOKIETEK'S POLITICAL STRATEGIES BETWEEN RUS', LITHUANIA, AND BOHEMIA: A VIEW FROM CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY [на кн.]: Władysław Łokietek – odnowiciel Królestwa Polskiego. Restaurator Regni Poloniae / Red. J. Grabowski, W. Graczyk, H. Wąjs. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2021. 249 s. 139

Ростислав ВАЦЕБА

[Рец.] НОВЕ СЛОВО МОВОЗНАВЦІВ У ПОЛЕМІЦІ ДОВКОЛА СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ [на кн.]: New Perspectives on the Early Slavs and the Rise of Slavic. Contact and Migration / Ed. by Tomáš Klír, Vít Boček, Nicolas Jansens. *Empirie und Theorie der Sprachwissenschaft*, 6. Heidelberg: Universitätsverlag WINTER, 2020. 353 p. 145

ISSN 2221-6294. Княжа доба: історія і культура. 2025. Вип. 17.

УДК [94(477:48):398.22(=113.3)]"/09":[001.8"20"](09)

DOI: <https://doi.org/10.33402/kd.2025-17-5-28>

Владислав Кіорсак

доктор філософії

молодший науковий співробітник відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3144-2405>

e-mail: vlad.kiorsak@gmail.com

ІСЛАНДСЬКІ САГИ ТА ПОХОДЖЕННЯ РУСІ. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАУВАГИ В РОЗРІЗІ СУЧАСНИХ ТЕОРІЙ

Здійснено спробу проаналізувати ісландські саги в контексті дослідження історії Русі. Зокрема, поставлено питання, які саме аспекти середньовічної східноєвропейської історії можуть вивчатися із використанням давньоєскандинавської писемності.

Основну увагу звернено на аналіз аргументів сучасних українських істориків, які використовували саги, для того, щоб довести або спростувати норманське походження Русі. Щоб краще зрозуміти, чи може голос або мовчання саг свідчити на користь присутності чи відсутності вікінгів у ранньодержавних структурах Русі, запропоновано детально вивчити контекст творення та текстуальну специфіку цих текстів. До першого зараховано історію творчих осередків у Ісландії, політику пам'яті, інтелектуальну культуру та політичні відносини між Руссю і Скандинавією. Зауважено, що у другій важливо наголосити на сагах як літературній традиції, яка має свої обмеження та особливості збереження інформації. Доведено, що саме розуміння цих двох ключових чинників дає змогу краще збагнути історичне значення саг у відображенні різних епізодів історії Русі.

Стверджено, що основою саг могли бути фрагменти, які відображають реальні процеси багатовікової міжкультурної комунікації між Скандинавією та Руссю. Наголошено, що достовірність саг у відображенні історії до XI ст. є вкрай обмеженою. Однак акцентовано, що відсутність згадок про руських князів до Володимира Великого у сагах не може слугувати вагомим аргументом у дискусіях про їхнє неєскандинавське походження; так само не можна стверджувати, що єскандинави не мали впливу на формування державності Русі, зважаючи на недостовірність свідчень саг.

Встановлено, що, попри обмежену історичну достовірність, саги залишаються цінним джерелом для вивчення історичної пам'яті та колективних уявлень про минуле епохи Високого Середньовіччя. Продемонстровано, як у сагах відображено особливий статус Русі в єскандинавському історичному наративі, та простежено, як території Східної Європи були інтегровані в міфологічну та історичну традицію північних народів.

Ключові слова: саги, Русь, вікінги, історія України, культурна пам'ять.

Середньовічна нордична писемність – важлива частина європейської культурної спадщини. Значення цієї традиції виходить далеко за межі локального скандинавського простору. Вона зачіпає важливі аспекти германської культури і світогляду, переосмислює ключові фрагменти пам'яті європейських племен, адаптує греко-римську спадщину, а також пропонує власний погляд на сусідні території та їхнє населення. Усе це призводить до того, що скандинавські тексти використовують не лише історики, які займаються вивченням минулого Норвегії, Швеції, Данії та Ісландії, а й славісти, германісти, фахівці з історії Русі, Англії, імперії Франків, дослідники європейських язичницьких релігій, спеціалісти з військової історії, філософії та багато інших вчених чи інтелектуалів.

Водночас скандинавська літературна традиція є специфічною за своїми жанрами та потребує особливих підходів під час аналізу. Вершиною її складності та неоднозначності є ісландські саги. Цей жанр літератури дуже важко піддається якомусь чіткому визначенню, адже містить різні за змістом і формою твори. Спільною рисою цих текстів є їхня орієнтація на минуле: як недавнє, так і події трьохсотлітньої давності чи навіть доісторичних часів. Саги оповідали про походження богів та людей, великі міграції чи колонізації. Це могли бути наративи про заселення Скандинавії у міфічний час, а також топоси про відкриття Ісландії, Гренландії чи Північної Америки. Ці тексти можуть мати художнє обрамлення, переказувати фрагменти епічної поетики, використовувати античні чи західноєвропейські топоси, консервувати свідчення очевидців чи навіть адаптувати тексти інших авторів, називаючи їх сагами. Усе це не дозволяє історикам вдаватися до будь-яких узагальнень. Кожен твір є унікальним і вимагає специфічного підходу для того, щоб почерпнути звідти історичну інформацію (Tulinus, 2002; Clunies Ross, 2009, p. 163–181; Clunies Ross, 1993, p. 372–385; Hermann, 2009, p. 332–354).

Ця особливість жанру, чи то пак цілої літературної традиції, робить ці джерела вкрай підступними для читача. Часто інформація, яку ми сприймаємо, потребує подальшого відокремлення культурних шарів. Інтелектуальна культура, історична пам'ять, сучасна політична ситуація – усі ці чинники впливають на формування кінцевих образів. Після процесу деконструкції сюжетів чи фабул ми можемо побачити, що окремі фрагменти мали зовсім інший сенс, аніж нам видавалося спочатку. Часто трапляється, що мотивація використання тих чи тих топосів полягала у тому, що автор прагнув передати як найправдивішу версію історії. Проте він був заручником традиції своєї спільноти або використовував сучасну перспективу для зображення подій сторічної давнини (Tulinus, 2009, p. 193–200; Larrington, 2012, p. 251–270; Driscoll, 2012, c. 50–63).

Це актуально навіть для версій одного твору. Різні автори могли обґрунтовувати власне бачення подій. Унаслідок цього у сучасній науці формується підхід, який розглядає сагу не в розрізі окремого твору, а фокусується на окремих версіях твору, що є частиною манускрипту, який найчастіше містив кілька творів. За такого підходу ми можемо краще зрозуміти середовища творення саги та її контекст. Ми також краще розумітимемо світогляд автора та його політичні вподобання (Driscoll, 2010, p. 87–104).

Сучасна школа вивчення саг в Україні перебуває на початковому етапі формування. Кількість методологічних напрацювань у цій царині мізерна. Проте це не означає, що саги як джерело не є популярними в українській історіографії. Українські вчені послуговуються цими джерелами для компаративістичних

студій чи залучають як додаткове джерело у власних дослідженнях. Непоодинокими є звертання до саг і в розрізі вивчення історії Русі. Це зрозуміло, адже інформації із писемних джерел до вивчення середньовічної історії України вкрай мало. Ще менше джерел згадують раннє середньовіччя та період формування державності Русі. Водночас ісландська література доволі часто згадує Східну Європу. В окремих її жанрах, таких як саги про давні часи, ці терени трапляються у кожному другому творі. Ці тексти згадують вікінгів, ранніх королів та їхні відносини зі Східною Європою. Вивчаючи такі твори, виникає логічне бажання проаналізувати їх під час досліджень таємничого періоду походження руської державності.

Проблема походження Русі безсумнівно є однією із найбільш дискусійних та чутливих в українській історичній науці. Історіографію питання тут традиційно розглядали у контексті двох протидіючих теорій – норманської та анти-норманської. Перша наголошувала на важливості скандинавського чинника у формуванні місцевої державності, у той час як друга обґрунтовувала домінацію слов'янського елементу і заперечувала нордичні впливи на формування ранніх інститутів (Войтович, 2011, с. 142–188; Щодра, 2022b, с. 115–139). Сучасні дослідники намагаються не обмежувати себе рамками теорій. Для цього вони нерідко вдаються до компаративних досліджень та залучають різноманітні писемні й археологічні джерела. Завдяки цьому питання походження Русі вбудовується у контекст світової історії (Jakobsson, 2020).

Один зі способів розширити горизонти сприйняття княжої доби – використання ісландських саг. Прикладом сучасних істориків, які зверталися у своїх дослідженнях історії Русі до цих джерел, є Ольга Щодра (Щодра, 2017, с. 9–27; Щодра, 2018a, с. 9–27; Щодра, 2022b, с. 115–139), Леонтій Войтович (Войтович, 2006; Войтович, 2011, с. 142–188; Войтович, 2013, с. 91–123; Войтович, 2014; Войтович, 2015, с. 37–5; Войтович, 2016, с. 93–10), Наталія Райтаровська (Райтаровська, 2021, с. 120–127), Віта Половинська (Половинська, 2013; Половинська, 2018a; Половинська, 2018b, с. 204–219; Половинська, 2020, с. 4–14), Денис Король (Король, 2021a, с. 80–89; Король, 2021b, с. 437–461), Олександр Филипчук (Филипчук, 2008, с. 7–29; Филипчук, 2013; Филипчук, 2014a, с. 7–11; Филипчук, 2014b, с. 193–205) та ін. Усі вони мали різні позиції, різний ступінь залучення та по-різному трактували ці твори. Так само різними були підходи у вивченні саг у контексті історії Русі. Деякі вчені використовували саги, щоб довести присутність скандинавського чинника, натомість інша частина покликала на ці тексти, щоб спростувати цю тезу.

Мета статті – зрозуміти, наскільки виправдані покликання на ці джерела у тих чи тих теоріях; збагнути, чи можуть саги бути корисними під час дослідження ранньосередньовічної історії України, чи є їхній голос і/або мовчання аргументом на користь підтримки котроїсь із теорій, а також, якщо саги справді мають історичне ядро, то якою мірою їх варто залучати до наукових дискусій.

Традиційно скептики норманізму ставилися із упередженням до саг як до історичного джерела. Окремі вчені наголошували, що саме саги сформували хибне уявлення про Русь як державу з домінуючим впливом вікінгів. Ці тексти сприймалися як художня література чи казки, які мають мало спільного з історичною дійсністю. Водночас голос та мовчання ісландської літератури розглядалися і як аргумент у головних дискусійних питаннях: походження назви Русь, етнічна належність варягів, період проникнення скандинавів на терени

Русі, походження правлячої династії Рюриковичів тощо. У статті розглянуто ключові тези цих досліджень крізь призму сучасних напрацювань про історію саг як жанру та їхні особливості. Цей аналіз повинен почати формувати методологічні принципи роботи із сагами в контексті дослідження східноєвропейської історії у різні періоди середньовіччя.

Одним із найпопулярніших тверджень скептиків норманізму є теза про те, що контакти Русі зі скандинавами повною мірою починаються лише наприкінці X – на початку XI ст. за правління Володимира Великого (980–1015). До цього такі зв'язки були спорадичними і точно не могли призвести до суттєвого північного впливу на становлення та розвиток руської державності. Ба більше, русько-скандинавські відносини переважно відбувалися на півночі Русі, а ключові процеси державотворення – у Наддніпрянщині (Кириленко, 2014, с. 160–162; Кузьмин, 1985, с. 110–115; Гедеонов, 1876, с. 234; Фомин, 2005, с. 442).

У цьому контексті автори покликаються на саги, які не згадують про Русь до XI ст. Вони стверджують, що будь-які більш-менш достовірні згадки про ці території не можуть датуватися ранішим періодом. Зокрема, О. Щодра зазначає: «Сучасні російські філологи-скандинавісти Олена Мельнікова, Татяна Джаксон, Галина Глазиріна довели, що найбільш ранні згадки про Східну Європу у скандинавських писемних джерелах, зокрема рунічних написах і сагах, датуються кінцем X–XI ст.» (Щодра, 2017, с. 16). Саги не згадують також і Рюрика, «це неможливо пояснити, якщо він справді був шведом» (Щодра, 2017, с. 16). Окрім того, саги не знають й інших Рюриковичів аж до самого Володимира Святославича (Щодра, 2022а, с. 24). Ці аргументи часто використовували радянські історики (Кузьмин, 1970, с. 28–55; Кузьмин, 1980, с. 55–57) і зараз їх залучають окремі українські вчені (Щодра, 2018b, с. 158–17; Щодра, 2022а, с. 13–41).

Ще одним аргументом є те, що й інші скандинавські джерела IX–XI ст. нічого не згадують про Русь. Як приклад, тут наводять поему норвезького складьда Тьйодольфа (Þjóðólfr ór Hvíni), який жив на зламі IX–X ст. Його вірші збереглися у творах ісландського автора Сноррі Стурлусона (Snorri Sturluson), зокрема у «Прозовій Едді» та «Сазі про Інглінгів». Працюючи з такими джерелами, історики прагнуть знайти відбитки контактів норманів зі Східною Європою. Відсутність таких згадок напшовує на думку, що вплив північних мандрівників на локальні державотворчі процеси переоцінений. Зокрема, О. Щодра зауважує: «... серед сучасників літописного Рюрика був скальд Тіодольф, пісні якого зберіг Сноррі Стурлусон. У них згадуються східні венеди, тобто слов'яни, однак немає жодної згадки про “засновника Русі” Рюрика» (Щодра, 2022b, с. 127).

На основі зазначених тез виникають питання: чи справді скандинавські джерела, зокрема саги, не могли не знати про русько-скандинавські відносини, якщо вони справді були. Чи означає мовчання зазначених джерел про Рюрика те, що він мав нескандинавське походження? Чи є відсутність згадок історичних князів до Володимира Великого аргументом на користь тези про обмеженість впливів норманів на державотворчі процеси VIII–X ст.?

Дослідження нордичних писемних джерел періоду раннього середньовіччя вкрай складне. Місцевих текстів IX–XI ст., які би могли засвідчити чи спростувати не лише присутність скандинавів на Русі, а й будь-які інші аспекти історії Північної Європи, обмаль. Вони обмежуються короткими рунічними написами та усною традицією (Williams, 2008, р. 281). Остання здебільшого

циркулювала у формі скальдинчої поетики й епічної творчості. Саме вона стала підґрунтям для виникнення сагової традиції. Автори саг традиційно використовували віршовані строфи давніх скальдів у своїх текстах. Інколи вони дослівно цитували їх. Це дало змогу зберегти частину цих творів. Завдяки ритмічній структурі та римованим строфам інформація довше зберігалася у первісному вигляді, тож ці уривки часто використовують як фрагменти літератури IX–X ст. (Clunies Ross, 2012, p. 121–124; Guðmundsdóttir, 2018, p. 21–22).

Все змінюється у XI ст., коли на більшості скандинавських територій остаточно утверджується християнство. У цей час у Північній Європі зароджуються літературні школи. Найвидатнішою з них стала традиція саг. Вона постає у другій половині XI ст. на віддаленому о. Ісландія. Її первісною метою було створення локального історичного наративу. Населення ще недавно безлюдного острова потребувало спільних цінностей та візії свого минулого. Емігрантська спільнота відчувала кризу ідентичності та мала створити свій наратив про минуле. Унікальні суспільні умови дуже швидко перетворили Ісландію на кузню нордичної історії. Місцеві автори переосмислювали давні міфи, а скандинавські королі нерідко замовляли в острів'ян історії свого роду (Jakobsson, 2009, p. 79–81; Tulinius, 2020, p. 297).

У XII–XIII ст. літературна традиція Ісландії активно розвивається. Постають нові жанри, виявляються зовнішні впливи й устальюється власний канон і культурна пам'ять. У цей час на сторінках манускриптів з'являються згадки про Русь. Це був час, коли її державність переживала період занепаду та згодом зникла зовсім. Однак це не зупиняло авторів досліджувати східноєвропейську історію та вбудовувати у власні міфи. Не можна стверджувати, що Русь є невідомою для ісландців до XI ст. у хронологічній перспективі¹. Топоніми Русі та навіть окремих її міст автори саг використовують під час описів епохи вікінгів чи навіть більш ранніх періодів, прагнучи показати цю територію важливою частиною власної історії, адже звідси походила одна із груп скандинавських богів – ванів. Тут у легендарні часи розташовувалися держави готів та гунів, від яких нордичні королівства відводили своє правонаступництво (Кіорсак, 2021, с. 29–44). Русь була частиною «імперії вікінгів» – легендарного королівства, яке нібито заснував ватажок вікінгів Рагнар Лодброк (Ragnarr loðbrók) (Ashman Rowe, 2009, p. 357–359; Кіорсак, 2023, с. 15–16). Ці терени ісландці сприймали як частину власної ойкумени. Окреслений простір Ганс Якоб Орнінг (Hans Jacob Orning) назвав «нордичною спільнотою», себто віртуальною спільністю, яка формувала образ тогочасної літератури (Orning, 2016, p. 353–255).

Ісландці претендували на те, що знають історію Русі. Вони писали її від найдавніших часів, згадували правителів, важливі події, сусідні території, міста та навіть гідроніми. Однак виникають питання: наскільки ця впевненість ісландців у знанні історії Русі була виправданою? Чи справді знання, які вони мали, репрезентували минуле Русі періоду епохи вікінгів чи навіть більш ранніх періодів?

¹ Саги практично не використовували хронологічної перспективи. Вони дуже рідко згадували конкретні дати. Здебільшого, під час датування, доводиться відштовхуватися від якихось ключових подій. Оскільки відомі саги – це твори XII–XIV ст., їхні сюжети про давніші часи є умовно «відомими», адже вони здебільшого містять значну частину вимислу. У цьому контексті доцільно наголосити, що ісландські автори претендували на те, що вони знають про Русь від найдавніших часів. Водночас важливо розуміти, що це далеко не завжди означало, що вони справді мали знання про цю державу.

Це – складне питання. По-перше, саги часто згадують Русь абстрактно. Ці території з'являються у контексті походів різних ватажків без особливих деталей². По-друге, саги, які описували подорожі героїв у далекі землі, часто давали паранормальні елементи. Тут часто можна зустріти драконів, велетнів, чаклунів та інших фантастичних істот. Східна Європа набуває рис території пограниччя із магічним Сходом. Герої, яких пов'язували із Руссю, часто були збірними образами, історичність яких вкрай складно довести. Окрім того, у цих творах є історичні описи епохи вікінгів чи навіть давніших періодів, які писали з перспективи XI–XII ст. Ранньосередньовічні племінні об'єднання норманів перетворюються на держави, які були добре знайомі ісландцям Високого середньовіччя. Вони переносять у давнину сучасні атрибути влади та політичну ситуацію, а стародавні королі та ватажки вікінгів вбирають риси сучасних правителів.

Русь – приклад того, як відомості про минуле формувалися значною мірою під впливом політичних відносин пізніших століть. На злам X–XI ст. припадає пік у відносинах Русі та Норвегії. Саме цей період став украй важливим, з огляду на політику пам'яті норвезького королівства. У X–XI ст. Норвегія потопає у міжусобицях. Бунтівних ярлів підтримують данці, які періодично захоплюють ці землі та долучають їх до власного королівства. Протягом зазначеного періоду Олаф Трюггвасон (Óláfr Tryggvason) (король Норвегії, 995–1000), Олаф Гаральдсон (Святий) (Óláfr Haraldsson, hinn helgi) (король Норвегії, 1015–1028), Магнус Олафсон (Magnús Ólafsson) (король Норвегії, 1035–1047) та Гаральд Гардрада (Haraldr harðráði) (король Норвегії, 1046–1066) змушені покинути Норвегію та втікати у Швецію, а згодом – на Русь. Це був час максимальної політичної нестабільності та загрози для існування династії Гарфарів (Hárfagreætta) (Bagge, 2006, p. 473–513).

Для того, щоб зберегти владу, норвезькі правителі звертаються до ісландців, які в той час починають активно записувати та продукувати нові твори. Тому вже в XI ст., одразу після смерті Олафа Гаральдсона, відбуваються спроби сакралізації цієї династії. Олафа канонізують за рік після смерті, а велика кількість епічного матеріалу та саг перетворюють його на одного із найшанованіших святих – покровителя Норвегії. Інші згадані правителі стають головними героями саг і поетичних творів. Вони набувають образів головних поборників християнства, відважних воїнів, але найголовніше те, що їхнє походження пов'язане із богами та найдавнішими людьми (Ommundsen, 2009, p. 152–156).

Зазначені правителі перетворюються на образи популярної культури, а їхні біографії стають важливими історіями, які знав кожен. На щастя для українських дослідників, Русь була важливою частиною біографії усіх чотирьох

² В ісландських сагах часто використовується формулювання, що той чи той герой воював в Аустрверзі (інколи використовували множинну форму – Аустрверги). Із контексту саг можна зрозуміти, що цей топонім не завжди мав однакове значення та на ранніх етапах позначав східну частину Балтики. Однак згодом він масштабувався на Русь та Східну Європу загалом. Зокрема, такі походи на Аустрвег описали Ерік Кривавий Сокир (Eiríkr Haraldsson blóðøx) у «Сазі про Гаральда Прекрасноволосого» (у манускрипті «Fagrskinna»), Грольва Пішохода (Göngu-Hrólfr) у тій же сазі (у книжці «Коло Земне» Сноррі Стурлусона (Snorri Sturluson)), Гамлі (Gamli) і Гутторм (Guthorm) у «Сазі про Гокона Доброго» (у манускрипті «Fagrskinna»), Стюрбйорна Могутнього (Styrbjörn enn sterki) у «Сазі про Кнютлінгів», у цій же сазі згадуються походи данського короля Свена Вилобородого (Svein Tjugeskjegg), Еріка Доброго (Erik Ejegod), Сігмунда (Sigmund) у «Сазі про Фарерців», Гаральда Гормсона (Haraldr Blátönn) у «Сазі про Йомсвікінгів» та в інших творах.

правителів. І це суттєво вплинуло на кількість згадок цих територій у популярній культурі. Зазначені обставини зробили руську державу більш відомою та видимою. Водночас ці сюжети стереотипізували ці території. Їхній образ став основним для тогочасного канону. Саги, які прагнули бути достовірними, часто повторно використовували вже відомі топоси. Так вони лише укріплювали цей образ в уявленнях ісландців.

Саме це, на мою думку, є відповіддю на запитання, чому саме XI ст. стало тим зразком, крізь призму якого ісландці бачили Русь. Та чи означає це, що до XI ст. скандинави не мали тісних зв'язків зі Східною Європою? Очевидно, що ні. Це свідчить лише про те, що образ Русі XI ст. став зразком для цілої літературної традиції у Норвегії та Ісландії.

У цьому сенсі зображення східноєвропейських територій не було унікальним. Саги почали записуватися в XI ст., тому будь-який сюжет, присвячений більш раннім часам, апріорі викривлений. Окрім того, варто наголосити, що усі відомі нам саги (можливо, за винятком окремих версій) були написані ісландцями в Ісландії. Ця країна мала тісні зв'язки із Норвегією. Кістяк її населення – норвезькі переселенці, які принесли на острів локальні історичні міфи та традицію. Острів завжди тяжів політично до Норвегії. Ісландські автори писали саги на замовлення норвезьких королів та були навіть членами королівських дорадчих органів. Вони були професіоналами у створенні міфів та формуванні історичної пам'яті. У 1262 р. Ісландія стає частиною Норвезького королівства. Цим можна пояснити те, що ісландці бачили світ значною мірою крізь норвезьку оптику і були активно залучені у створення спільного культурного простору (Jakobsson, 2019, p. 571–592; Long, 2017, p. 59–62).

На підтвердження цих слів можна навести приклад із сакральним образом Русі у сагах. Сверрір Якобсон (Sverrir Jakobsson) проаналізував ці тексти та зробив висновок, що з Руссю пов'язаний образ важливої християнської держави в уявленнях тогочасних норвежців та ісландців. Київ та Константинополь сприймалися як основоположні центри християнства. Навіть факт церковного розколу 1054 р. не вплинув на зменшення популярності цього міфу. До такого топосу насамперед долучилися Олаф Трюгтвассон та Олаф Святий. Точніше історії, які творили про них ісландці. Згадані правителі стали уособленням остаточного укріплення християнства у Норвегії. Той факт, що вони обоє утвердилися на престолі після повернення з Русі, надавав цій території особливого значення (Jakobsson, 2006, p. 935–943; Якобссон, 2006, с. 165–167).

Використання оптики XI–XII ст. під час опису події епохи вікінгів виявляється у «Сазі про Гальвдана». У цьому тексті зображено події, пов'язані із захопленням королівства Альдейгюборг норвезькими піратами орієнтовно у IX ст. (Fornaldar sögur, 1830, p. 520–559). Сага є яскравим прикладом свого часу. У тексті багато вікінгської романтики, лицарських історій та любовних епізодів³. Головне місце подій варто співвідносити із Ладогою – одним із найбільш концентрованих центрів скандинавської культури Східної Європи. Не виняток, що сага справді творилася з окремих фрагментів про боротьбу скандинавських кланів за торговельні шляхи у Східній Європі. Проте значний проміжок між подіями та часом їхнього запису привів до того, що ці твори увібрали велику кількість елементів культури. Головний герой Гальвдан (Hálfðanar) є не

³ Цей твір був написаний під значним впливом французької та англійської куртуазних традицій. Він поєднав захоплення вікінгами й імплементацію історичних міфів із модним і цікавим жанром роману.

просто ватажком вікінгів. Він поєднує риси куртуазного героя-лицаря, який шукає своє кохання (Mariné, 2014).

Вибір Альдейгуборга як основної локації подій також не випадковий. Ладога у норвезькій політиці пам'яті асоціювалася із норвезьким центром на Русі. Цей міф сформував також у XI–XII ст. автор «Саги про Святого Олафа», який зазначив, що князь Ярослав Мудрий (князь київський, 1019–1054) подарував ці землі як шлюбний подарунок Інгігерді (Ingegerd). Та віддала його у володіння свого родича, норвезького ярла Рагнвальда (Ragnvald) (Faulkes, Finlay, 2014, p. 95).

«Сага про Гальвдана» – яскравий приклад того, як образи епохи вікінгів поєднуються із більш пізніми культурними елементами. Тому до аналізу цього тексту варто підходити з позиції деконструкції топосів та стереотипів. Один із таких топосів присвячений руським принцесам. На його образ вплинули дочка та дружина Ярослава Мудрого. Княжна Єлизавета (бл. 1022 – після 1067) була одним із персонажів «Саги про Гаральда Суворого». Їхнє кохання із принцом Гаральдом стало популярним сюжетом у тогочасній масовій культурі. Гаральд набув образу ідеального принца, який заради руки прекрасної принцеси повинен був здійснити подвиги та завоювати славу. Інгігерд також зображувалася як прекрасна і таємнича руська принцеса. Навіть сам Олаф Святий, за словами авторів саг, був закоханий у неї (Faulkes, Finlay, 2014, p. 60–61). Цей сукупний образ сформував топос прекрасної руської принцеси, до якої сватався ватажок вікінгів. Цей патерн згодом мігрував у легендарні саги, які переосмислювали події епохи вікінгів та Великого переселення народів.

Зазначені приклади показують, що образ Русі періоду епохи вікінгів у сагах був створений значною мірою під впливом образу Русі XI–XII ст. Цей символ посилював норвезький досвід комунікації із цими територіями та політичні зв'язки.

Саме той факт, що саги відображають норвезько-ісландську перспективу, ключовий для розуміння їхньої обмеженості. Археологічні матеріали показують, що з-поміж шведів, данців та норвежців останні мали найменше зв'язків із теренами Східної Європи. Репрезентативним показником контактів на ранніх етапах формування Русі є знахідки арабських монет. Вони – свідчення торгівельної активності норманів на теренах Близького Сходу та Центральної Азії. Здебільшого така активність відбувалася через розгалужену систему шляхів Східної Європи. Вона побіжно може вказувати на кількісну присутність скандинавів на території Русі. Якщо у Швеції знайдено понад 85 000 дирхемів, у Данії понад 5 000, то у Норвегії майже 1 000 (Mikkelsen, 2008, p. 545–546).

Звичайно, комунікації сприяло географічне розташування цих країн. Історично склалося так, що саме вихідці зі Швеції та Данії значно більше подорожували на Русь, натомість норвежці комунікували з Англією, Ірландією та територіями Західної Європи. Однак подекуди нам складно доповнити археологічні дані писемними джерелами. Історія Данії та власне її зв'язки із Руссю задокументовані у «Діяннях Данів» Саксона Грамматика (Saxo Grammaticus), а також у «Роскільській хроніці». Зі шведськими джерелами ситуація набагато складніша. Сюди повільніше проникало християнство із супутніми надбаннями – поширенням писемності. Перша повноцінна хроніка, яка дійшла до нас, названа «Хронікою Еріка», датується першою половиною XIV ст. У ній обмаль інформації про Русь та зв'язки з цією державою через хронологічні невідповідності.

Історики, скептичні до норманської теорії, аргументують, що якби шведи справді часто контактували з Руссю, то сліди такої комунікації можна було би простежити у сагах. Тим паче, що саги не згадують цих шведів, які подорожували на Русь. Насправді, такі згадки є. Але через те, що культурні зв'язки Швеції та Ісландії були значно слабшими, їх значно менше, аніж могло би бути. До того ж дослідження таких епізодів вимагають надзвичайно складної роботи з відшарування пізніших культурних елементів. Як наслідок, у нас залишатиметься лише історичне ядро, яке має обмаль інформації. Про такі речі, як історичні імена, говорити доводиться вкрай рідко. Але чи унікальна ця ситуація для Русі? Чи подають саги достатньо інформації про інших скандинавських правителів?

Швеція у сагах – це вкрай важлива територія. Як і Русь, вона асоціюється із ключовими історичними віхами формування нордичної історії. Саме у Швеції залишається жити Одін (Odin) та інші аси після своїх мандрівок. В Упсалі будується храм, який стає символом королівської династії Інґлінґів. Норвезькі правителі відводять свій рід від бога Фрейра (Freyr), який вважався першим правителем Швеції (Kiorsak, 2023, р. 8–9).

Як і у випадку з Руссю, шведські правителі у сагах згадані у легендарному ключі. Івар Широкий Обійми (Ivar Vidfamne), Сіґурд Кільце (Sigurðr Hringr), Анунд Упсальський (Anund Uppsale), Ерік Анундсон (Eric Anundsson), Бйорн Ерікссон (Björn Eriksson) та інші – усі вони навряд чи мали історичних відповідників, а радше були збірним образом епохи. Шведські конунги у сагах зустрічаються доволі часто. Проте вони здебільшого зображені в контексті норвезької історії або у взаємодії чи порівнянні з норвезькими правителями.

Норвежців зі шведами об'єднував спільний династичний міф. Правителі обох королівств відводили свій рід від бога Інґві-Фрейра (Yngvi-Freyr). Після міграції з Трої Фрейр разом із Одіном оселився у Швеції та заснував там головний язичницький храм Скандинавії – упсальське святилище (Faulkes, 1979, р. 92–99). Цей міф став ключовим у політиці пам'яті норвежців і, вірогідно, шведів⁴. Важливо розуміти, що найдавніші правителі Швеції також вважалися передками норвезьких королів. Тому ми можемо їх зустріти на сторінках саг.

Скальд Тьйодольф Гвінірський, до якого звертаються антинорманісти, був норвежцем. Він мав на меті обґрунтувати давність та сакральність норвезької правлячої верхівки. Тьйодольф писав при дворі норвезького короля Гаральда Прекрасноволосого (Haraldr Hárfagri) (872–940). Свою поему він присвятив Раґнвальду Шанованому (Ragnvaldr Eysteinnsson (Mórararl)), який доводився кузеном Гаральду (Dagfinn, 2007, р. 407–429). Середньовічні нормани вірили, що знатність людини визначається довжиною родоводу та знатністю предків, тому скальди відводили рід своїх патронів від часів богів. У випадку «Переліку Інґлінґів» автор починає оповідь від бога Фрейра та згадує 26 легендарних королів. Більшість цих персонажів дотичні до династії Інґлінґів (*Ynglingatal – udvalgt af norske og islandske skjaldekvad ved Finnur Jónsson*). Відсутність Рюрика у цьому контексті не може дивувати. По-перше, поема Тьйодольфа не є історичною, а радше міфологічною; по-друге, вона обмежувалася дуже вузьким колом осіб, які мали безпосередній стосунок до правителів шведського та норвезького королівств.

⁴ У нас недостатньо джерел для реконструкції колективних уявлень про минуле у шведському королівстві доби Середньовіччя.

У сагах, які з'являлися на основі скальдичної поезії, виявляються схожі тенденції. Більшість згаданих шведських конунгів належать до міфічно-легендарного прошарку пам'яті. Напівісторичні особи датуються вже часом після X ст. Першим історичним королем Швеції вважають Еріка Переможця (Eiríkr inn sigrsæli) (король Швеції, 970–995). Правителі до нього або не згадані в інших джерелах, або не були королями цілої Швеції.

Подібна ситуація і з правителями Русі. Не можна стверджувати, що саги не знали руських правителів до Володимира Великого. Просто усі вони є легендарними і не згадуються в інших джерелах, окрім скандинавських. У сагах зазначено, що одним із перших, хто завоював ці терени, був Івар Широкий Обійми (Faulkes, A., Finlay, A., 2011, p. 41; Nordal, Turville-Petre, 1960, p. 59). Якщо прийняти хронологію саг, то можна з обережністю датувати його VII–VIII ст. Івар був важливою постаттю у контексті політики пам'яті. Він уособлював претензії на завоювання територій навколишніх земель. «Сага про деяких давніх данських та шведських королів», а також Саксон Грамматик згадують також Радбарда (Rathbarthi), який був правителем Русі у часи правління Івара (Sögubrot, 1894, p. 313).

Згодом завоювання Русі згадане у контексті діянь Рагнара Лодброка та його синів. «Сага про Рагнара Лодброка» (Fornaldar sögur, 1829, s. 291–293) та «Діяння данів» Саксона Грамматика зазначають, що ці землі захопив Гвітсерк (Hvítserkr), один із синів Рагнара. Однак згодом він був підступно вбитий попередніми правителями. Саксон Грамматик навіть уточнює, що після смерті Гвітсерка, Рагнар відвоював цю землю та обклав жителів тяжкою даниною (Elton, 1894, p. 376).

У легендарних сагах Русь також розглядалася як ключова локація оповіді. Ці твори фокусувалися на давній історії. Вони мали відбиток європейської літератури, яка в той час цікавилася землями Сходу. Це призвело до того, що сюжети саг нерідко переносилися на східні декорації. У цьому циклі 16 із 30 творів згадували топоніми, пов'язані зі східноєвропейськими землями. Деякі із цих творів були повністю присвячені подіям, що розгорталися на цих землях. Так, володарями Русі названі: морський конунг Ейстейн (Eystein), його син Гальфдан Ейстейсон (Hálfðan Eysteinssonar) (Fornaldar sögur, 1830, s. 522–523), Стюрлауг Працьовитий (Sturlaug starfsama) (Fornaldar sögur, 1830, s. 646), Піший Грольв (Göngu-Hrólf) (Fornaldarsögur Norðrlanda: eptir gömlum handritum utgefnar av C. C. Rafn, 3.b, 1830, s. 362) та Одд Стріла (Órvar-Odd) (Fornaldar sögur, 1830, s. 362). Окрім них, у сагах також фігурував збірний образ короля Грегвіда (Гергейр, Гертюг у різних версіях Hreggviðr, Hertryggur, Hergeirr). Цей персонаж відігравав роль місцевого конунга, який правив до того, як згадані герої прибули на Русь.

Конкретно шведське бачення історії розкрито у двох ісландських текстах. Це «Татр про Стюрбйорна Шведського вояку» й одна із версій «Саги про Гервйор». Перший твір зображає період правління Еріка Переможця, тобто є дещо пізнішим. Версія другого тексту переосмислює пам'ять про велике переселення народів. Вона побудована на основі давньої поетики про германські племена. Ця версія збереглася у паперовому манускрипті XVII ст. і походить із Упсальської бібліотеки. Омелян Прицак припускає, що її написали ісландці спеціально для шведського королівського двору. Зокрема, дослідник висловив гіпотезу, що цей манускрипт на папері – копія оригінальної саги XII ст. Її особливістю є те, що автор пов'язує сюжетних

героїв із представниками шведської королівської династії Мунсьо (Пріцак, 1997, с. 272–273).

Останні дві частини саги – це опис діянь шведських королів. Автор також згадував короля Івара Широкої Обійми, який заволодів цілою Скандинавією, Країною Саксів, та «усіма східними землями аж до Гардаріки (Русі)». Далеким нащадком Івара був Рагнар Лодброк. Він також був володарем держави, до якої належали скандинавські території, а також Англія та Русь. У тексті зазначено: «Сини конунга Рагнара підкорили Швецію, а по смерті конунга Рагнара Бйорн Залізнобокий взяв собі Шведську державу, Сігурд – Данську, Гвітсерк – Східну державу, Івар Безкосний – Англію». Оскільки твір присвячено шведським правителям, далі родовід іде від Бйорна (Björn Järnsida) (Nordal, Turville-Petre, 1960, р. 59–60).

Відносно незначна кількість ісландських саг репрезентує політику пам'яті данського королівського двору. Перший твір, який спадає на думку, – це «Сага про Кнютлінгів». Дослідники припускають, що цей текст написав у середині XIII ст. Олаф Тордарсон (Óláfr Þórðarson) на замовлення данського короля Вальдемара II (Valdemar Sejр) (король Данії, 1202–1241). У цьому тексті змальована історія правителів Данії від першої половини X ст. і правління Гаральда Синьозубого (Harald Blåtand) (король Данії, 958–986). Зокрема, значна частина присвячена королю Кнуду Великому (Knud den Store) (король Данії, 1018–1035). Ісландці також писали цю історію зі своєї перспективи. Вони часто покликаються на інші саги та сконцентровані на політиці самої Данії. Під часу опису королів Швеції, Норвегії, Англії, імператори Священної Римської імперії там згадані лише в контексті війн або династичних зв'язків. Саме хронологічною перспективою можна пояснити відсутність інших руських князів аж до Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха (князь київський, 1113–1125). Вірогідний замовник цього тексту Вальдемар II був онуком Мстислава Великого (князь київський, 1125–1132) та правнуком Володимира Мономаха (Edwards, 1986, р. 32–34). Окрім того, його матір'ю була дочка мінського князя Софії. Тому зазначені князі фігурують у цьому творі.

Ще один текст, який висвітлює данську історію та творить локальний міф, – це «Сага про Йомсвікінгів». Твір присвячено напівлегендарному братству вікінгів, яке виникло десь на південних берегах Балтійського моря у X ст. Ключові події сюжету обертаються навколо життя самих йомсвікінгів, їхнього побуту, участі у війнах та відносинах із данськими і норвезькими королями. Аустрвег (Austrvegr) тут згаданий лише раз – у контексті походу Гаральда Синьозубого (Blake, 1962). Відсутність тут згадок про руських правителів зумовлена самою тематикою твору.

Так, можна зробити висновки, що в ісландській писемній культурі саг було не так багато творів, які би репрезентували політичний світогляд та амбіції шведських і данських королів. Більшість творів або норвезькоцентрична, або загальноскандинавська. Водночас саме колективна пам'ять норвежців мала вирішальний вплив на конструювання цих наративів.

Попри це, згадки про Русь та легендарних правителів присутні. Окремі історики намагалися знайти раціональне зерно у сагах. Вони прагнули відшарувати елементи культури та порівняти персонажів саг із постатями, яких згадують інші джерела. Наприклад, Александр Васильєв (Alexander Vasiliev) та Омелян Пріцак припускали, що син Рагнара Лодброка Гвітсерк міг бути літописним Аскольдом (Vasiliev, 1946, р. 26–28; Пріцак, 1997, с. 224–231). Вони

порівнювали свідчення джерел про напад русів на Константинополь 860 р. зі згадкою Саксона Грамматика із завоюванням Гвітсерком Геллеспонту. Леонтій Войтович припускав, що Гальфдан Ейстейнссон із однойменної саги може ототожнюватися із Гальфданом Старим (Hálfdanr gamli), який був батьком Рюрика Ютландського (Hrøgrekr) (Войтович, 2014, с. 51–52). Останнього історик пов'язував із літописним Рюриком. Також вчені вважали, що згаданий у сагах Грегвід/Гергейр, правитель Русі, міг бути збірним образом руського правителя, який закарбувався у пам'яті скандинавів завдяки династичним шлюбним зв'язкам чи військовим наймом норманів.

Довести це неймовірно складно. Саги – непросте джерело, особливо для вивчення подій IX–X ст. Дуже важко сказати, де образ Русі та її правителів історичний, а де сформований за допомогою культурних нашарувань та уявлень, які виникли під впливом пізніших періодів, чи є літературною вигадкою для досягнення очікуваних художніх особливостей тексту. Але точно так само не можна стверджувати, що мовчання саг означає, що русько-скандинавських зв'язків не було до кінця X ст. Радше навпаки, велика кількість згадок давньої Русі у сагах продубльована у поетичній частині. Так само багато паралелей знаходимо у творі «Діяння данів» Саксона Грамматика. Це може означати, що фрагменти пам'яті про комунікацію скандинавів із населенням Східної Європи збереглися з давніших часів.

Руські правителі до Володимира Великого у сагах справді легендарні. Дуже складно довести їхнє існування. Але так само складно довести існування шведських, норвезьких і данських королів VIII–X ст. Джерела, які дійшли до нас, значно пізніші. Навіть згаданий «Перелік Інґлінгів» із IX ст. зберігся у «Сазі про Інґлінгів», датованій чотирма століттями пізніше. Історикам доводиться працювати з колективними уявленнями про минуле та політикою пам'яті. Якщо саги не згадували когось або чогось, то це не може бути свідченням його відсутності. Зазначені приклади вказують на те, що хоча ісландці й були ерудованими, їхні знання все одно залишалися фрагментарними. Тому відсутність згадок руських князів чи літописних подій радше вказує на факт, що автори не знали чогось або не бажали вводити це до свого наративу.

Демонстрацією цієї тези є також відображення окремих епізодів скандинавської активності у Європі. Наприклад, присутність вікінгів у Фризії задокументована у франкських джерелах. У Бертинських анналах згадано, що дани регулярно нападали на Дорестад, вбивали людей та знищували саме місто і його околиці (Nelson, 1991, р. 30). Вірогідно після цього, у 850-х роках, вікінги здобули владу у Дорестаді. Це була цілеспрямована політика франкського імператора Лотара (Lothaire) (941–986). Він залучав скандинавів для того, щоб вони захищали північні околиці імперії від своїх побратимів. Вікінгський період в історії Дорестаду орієнтовно тривав до 870-х років (Cooijmans, 2015, р. 32–46). Проте у сагах немає епізодів про правління вікінгів у Фризії. Є лише поодинокі згадки походів, які ті чи ті правителі спрямовували туди в ті чи ті часи.

Дещо іншою ситуація виглядає зі ще одним регіоном, де скандинави мали владу – герцогством Норманія. Зазначені події були пізнішими, а тому мали би краще зберегтися у пам'яті скандинавів. Окрім того, джерел до вивчення скандинавської експансії в імперії Франків є ще більше. Постанов Нормандського герцогства мало б бути непересічною подією для скандинавів.

Засновник герцогства Нормандія Ролло (Rollo) (герцог Нормандії, 911–928) (у скандинавській традиції Грольв (Hrolf)) був справді відомий у сагах. Про нього писали у «Сазі про Оркнейців» (Anderson, 1873, р. 203) та «Колі Земному» Сноррі Стурлусона (Faulkes, Finlay, 2011, р. 71–72). Перший твір обмежується короткою згадкою Грольва, походженням його імені та фактом заснування герцогства. Сноррі Стурлусон подав розширену інформацію. Він зауважив, що спочатку Грольв багато воював у східних землях. Згодом він був вигнаний із Норвегії та знайшов кращу долю у Нормандії. Сноррі Стурлусон зазначає, що у володіння Грольва прибуло багато норвежців. Середньовічний історик перелічує нащадків Грольва та відводить від них Вільгельма Завойовника (William I the Conqueror) (1028–1087) – першого англійського короля з нормандської династії (Faulkes, Finlay, 2011, р. 72).

Вивчаючи ці епізоди, постає питання походження цього міфу в ісландській писемності. Автори саг обмежуються короткою генеалогічною інформацією та не дають більше яскравих деталей, як це часто трапляється під час описів інших війн. Усе це наптовхує на думку, що знання про утворення герцогства Нормандія були почерпнуті із французьких та англійських джерел (White, 1999, р. 164).

Саме на зламі XII–XIII ст. до Скандинавії починають активно потрапляти французькі твори. Особливо добре це простежується за часів правління Гокона IV Гоконарсона (Hákon Hákonarson) (1217–1263). Ліліан Ірленбуш-Рейнард (Liliane Irlenbusch-Reynard) стверджує, що при королівському дворі було здійснено переклади щонайменше 40 творів, написаних давньофранцузькою та латинською мовами. Дослідниця проаналізувала ці твори та дійшла висновку, що ці тексти були обрані не випадково. Вони мали популяризувати певні цінності та «європеїзувати» норвезьке королівство (Irlenbusch-Reynard, 2011, р. 387).

Відомий норвезький історик другої половини XII ст. монах Теодорік (Theodoricus monachus), автор книжки «Historia de Antiquitate Regum Norwagiensium» («Історія стародавніх норвезьких королів»), покликається на «Gesta Normannorum Ducum» («Діяння нормандських герцогів») у своєму творі. Автор зазначає, що знайшов у цьому тексті підтвердження того, що король Олаф Святий був охрещений у Нормандії (McDougall D., McDougall I., 1998, р. 17). Ця замітка підкріплює припущення, що норвезькі історики були знайомі із працею Вільяма Жум'єжського (Guillaume de Jumièges).

Приблизно в той самий час до Ісландії потрапляють переклади популярних художніх творів «Тристан та Ізольда», «Івейн, або Лицар з левом», псевдоісторичні праці, як-от «Алекسانдреїда», «Історія королів Британії», «Історія знищення Трої» та багато інших. На думку дослідників, ця перекладацька активність мала прямий вплив на остаточне формування саг. Вона створила своєрідний літературний каркас, на який вдало накладалися усні оповіді, які циркулювали в пам'яті людей століттями до свого запису (Irlenbusch-Reynard, 2011, р. 388). Близькість Норвегії та Ісландії у культурному та політичному контексті може бути додатковим аргументом на користь того, що окремі ісландські автори отримали інформацію про Грольва/Ролло із зовні.

Цікавим є образ Грольва із «Саги про Пішого Грольва». Період запису цього твору дослідники датують початком XIV ст. З огляду на кількість збережених копій саги (понад 1 000 манускриптів), можна стверджувати, що цей твір був надзвичайно популярним у середньовіччі та навіть у ранній новий період.

Згідно з сагою, Грольв народився на півдні Норвегії і вирізнявся неймовірним ростом. Він покинув батьківський дім у пошуках слави та багатства й у своїх мандрах потрапляв у найвіддаленіші кутки скандинавського світу. Мандри цього героя і стали основою для написання твору. Як і більшість легендарних саг, «Сага про Пішого Грольва» має сильний вплив романтичної традиції, а також рясніє згадками про ельфів, чаклунів, гномів та інших фантастичних істот.

Цікаво, що сага, яка описує мандрівки в найрізноманітніші місця, абсолютно не згадує походу Грольва на франків, натомість зосереджує увагу на руських пригодах. За сюжетом шведські вікінги завоювали Русь. Вони вбили місцевого конунга і залишили його доньці Інгігерд лише третину від батькових володінь. Головний герой Грольв під час своїх пригод потрапив на Русь. Він допоміг Інгігерд відвоювати вогчину. Після цього одружився з принцесою та став володарем Русі (Fornaldar sögur, 1830, s. 362).

Скандинавська традиція знає декілька Грольвів. Утім немає сумнівів, що Грольв, визволитель Русі, і Грольв, завойовник Нормандії, розвивають один і той самий образ. У «Сазі про Пішого Грольва» також подана легенда про походження прізвиська героя. Вона ідентична до тих, які згадують інші твори. Окрім того, автор «Саги про Пішого Грольва» зазначає, що головного персонажа назвали на честь Грольва Носа, який, на думку Сноррі Стурлусона, доводився йому дідом.

Історія із Пішим Грольвом демонструє те, як мотив, заснований на одному герої, може розвиватися в різних локаціях та під впливом різних політичних і культурних умов. Персонажі саг часто є збірними образами. Вони мають свої атрибути. У випадку із Грольвом це було його прізвисько. Подібно збереглося також прізвисько Рагнара Лодброка та його нащадків. Відомі персонажі обростали численними міфами, які формувалися під впливом культури. Так, на образ Грольва, герцога Нормандії, вплинули англійські та французькі хроніки. На образ Грольва, правителя Русі, вірогідно вплинули такі твори, як «Етимологія» Ісидора Севільського (Isidorus Hispalensis), «Природнича історія» Плінія Старшого (Plinius Secundus), «Східна історія» Жака Вітрі (Jacques de Vitry). Схід у них вкрай романтизувався та вплинув на формування сюжету про мандри героїв популярної культури у ці місця. Такі поєднання не завжди означають, що сюжет вигаданий. Часто він вбирає риси інших історій та поєднує фрагменти пам'яті різних періодів.

Поняття правди у сагах синкретичне. Це означає, що не варто розглядати їх як хроніки, літописи чи навіть художні романи. Вимисел у цих творах не завжди був очевидним для їхніх авторів чи тогочасних читачів. Ці тексти дуже швидко втрачали авторство та починали активно циркулювати у спільноті. Вони природно змінювалися під впливом різних чинників. Тому саги треба вивчати, розуміючи ці особливості.

Отже, варто визнати, що саги мають певні обмеження, зумовлені особливостями стилю та умовами написання. Ці обмеження не дозволяють використовувати їх для дослідження політичних подій чи відтворення фактів. Саги – не надто вдале джерело для дослідження кількісних показників та реконструкції історичних періодів до X ст. Незважаючи на численні згадки Русі, надзвичайно складно сформувати враження про походження цієї держави, керуючись винятково зазначеними текстами. Водночас ці обмеження не повинні використовуватися на підтвердження відсутності комунікації Русі із країнами

Скандинавії і тим паче відштовхувати істориків від дослідження ісландських творів.

Попри те, що саги обмежено відтворюють русько-скандинавські відносини, вони все ще можуть бути корисними для українських дослідників. Ці тексти – безцінне сховище культурної пам'яті. Завдяки їм ми маємо унікальний погляд ззовні на східноєвропейські землі в розрізі тогочасних міфів і культурних тенденцій. Вони використовують популярні європейські топоси та переосмислюють ідею Сходу в руслі власної історії. Так, античні міфи та міфи про східне походження поєднуються із пам'яттю про германські племена у Східній Європі. Важливість епохи вікінгів доповнюється пам'яттю про вікінгів на Сході, а топос про християнізацію пов'язується із Києвом і Константинополем. Русь стає ментально спорідненою територією для норманів. Навіть якщо значна частина подій не має історичного підґрунтя, для нас все ще важливо, що ісландські автори прагнули їх висвітлювати.

Політика пам'яті має потенціал побічно розкривати й інші питання. Зокрема, це стосується питань інтелектуальної культури, колективних уявлень про минуле, династичних та політичних зв'язків, а також різних аспектів ідентичності. Русь у сагах постає як особлива територія. Її розміщення на сторінках манускриптів – це більше, аніж данина моді. Вона є частиною усіх міфів, на яких ґрунтувався скандинавський історичний наратив саг. У своїх прагненнях показати спорідненість цих територій північні автори засвідчували існування топосів, які не могли бути просто вигаданими. Вони мали формуватися протягом століть міжкультурної комунікації.

Підсумовуючи, варто зазначити, що специфіка літературної традиції саг допускає значний рівень вимислу. Цей рівень значно зростає із тим, наскільки давніми є події. Цим можна пояснити той факт, що історичні правителі та події, які можна ідентифікувати у цих текстах, датують другою половиною – кінцем X ст. Однак це стосується не лише Русі. Шведська, Данська та навіть значною мірою Норвезька історія до X ст. у сагах складається із напівлегендарних правителів, міфічних подій та процесів, які переосмислювалися під впливом літературної традиції. Будь-яка історія, датована VIII–IX ст., у сагах не буде історичною. Адже її було записано через 300 чи навіть 400 років. Такі тексти варто сприймати як *Origo Gentis*. Вони обирали з епічного прошарку ті фрагменти, які найкраще акцентували на важливих для політичної еліти тезах. Саги мали на меті формувати політику пам'яті. Вони продовжували генеалогічні переліки правителів та інших знатних людей. Водночас для них важливо було бути цікавими та актуальними. Тому саги часто запозичували сюжетні елементи, прийоми чи навіть інформацію із континентальної літератури.

Відсутність Рюрика у сагах не повинна дивувати дослідників, а тим паче це не має бути аргументом на користь визначення його етнічного походження. Норвезька перспектива авторів саг, фрагментарність історичної пам'яті, значний проміжок між подіями і часом їхнього запису роблять будь-які історичні сюжети, які дійшли до нас, радше винятком, а не правилом. Якщо навіть такі події, як заснування Нормандського герцогства чи утвердження влади вікінгів у Дорестаді, могли пройти повз увагу ісландських авторів, то відсутність згадки Рюрика не виглядає дивною. Тим паче, що у сагах часто згадано напади вікінгів та встановлення їхньої влади на Русі або в окремих її частинах. Попри те, що вони не називають правителів, яких можна ототожнити із літописними князями, це не обов'язково означає, що ці події не мають історичного підґрунтя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Войтович, Л. (2006). *Княжа доба: портрети еліти*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський.

Войтович, Л. (2011). Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 20, 142–188.

Войтович, Л. (2013). Олег Віщий історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 23, 91–123.

Войтович, Л. (2014). *Князь Рюрик*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський.

Войтович, Л. (2015). Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? *Український історичний журнал*, 3, 37–55.

Войтович, Л. (2016). Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центральній-Східній Європі*, 16, 93–107.

Геденов, С. (1876). *Варяги и Русь. Исторические исследования*, 2. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук.

Кириленко, С. (2014). *Походження Русі в радянській історичній науці (1920-ті – початок 1990-х рр.)* [Неопубл. дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Університет Григорія Сковороди в Переяславі]. Переяслав-Хмельницький.

Кіорсак, В. (2021). Пограничні образи Русі у сагах про давні часи: Інтертекстуальні мотиви як ознака історичної пам'яті. *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва*, 1(11), 29–44.

Кіорсак, В. (2023). Епоха Вікінгів на Сході Європи в історичній пам'яті ісландців пізнього Середньовіччя. *Сторінки історії*, 56.

Король, Д. (2021а). Даниїл та Рагнарйок: гібридна ментальність в образотворчій традиції ранньої Русі. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*, 4, 80–89.

Король, Д. (2021b). Русь та вікінги. В О. Черненко (упоряд.). *Історія цивілізації. Україна* (Т. 2: Від Русі до Галицького князівства (900–1256)). Харків, 437–461.

Кузьмин, А. (1970). «Варяги» и «Русь» на Балтийском море. *Вопросы истории*, 10, 28–55.

Кузьмин, А. (1980). Заметки историка об одной лингвистической монографии. *Вопросы языкознания*, 4, 55–58.

Кузьмин, А. (1985). Об истоках древнерусского права. *Советское государство и право*, 2, 110–119.

Половинська, В. (2013). Контакти та взаємовпливи Скандинавії і Східнослов'янського світу XI – I-ї пол. XII ст. в сфері матеріальної культури і мистецтва. *Вісник аграрної історії*, 6–7, 166–176.

Половинська, В. (2018а). *Яріцлейв. Постать Ярослава Мудрого на скандинавському тлі*. Київ.

Половинська, В. (2018b). Ярослав Мудрий очима скандинавів. *Проблеми міжнародних відносин. Серія: Політичні науки*, 14, 204–219.

Половинська, В. (2020). Епоха Ярослава Мудрого: дискусійні питання та спроба знайти відповіді у скандинавських джерелах. *Сіверянський літопис*, 3, 4–14.

Пріцак, О. (1997). *Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела*, 1. Київ: Обереги.

Райтаровська, Н. (2021). Руські землі у міжнародному житті Європи в VIII–X ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, 32, 120–127.

Филипчук, О. (2008). Скільки коштував руський найманець у Візантії в X ст.? *Ruthenica*, 7, 7–29.

Филипчук, О. (2013). *Studia Byzantino-Rossica. Експансія, війна та соціальні зміни*. Чернівці: Книги XXI.

Филипчук, О. (2014а). Після русько-візантійської війни 968–971 рр.: Іоанн Цимісхій і найманці Русі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*, 702–703, 7–11.

Филипчук, О. (2014б). Харальд Сигурдссон и русско-византийская война 1043 г. *Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies*, 1, 193–205.

Фомин, В. (2005). *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*. Москва: Русская панорама.

Щодра, О. (2017). Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки в період формування ранніх слов'янських держав. *Проблеми слов'янознавства*, 66, 9–27.

Щодра, О. (2018а). Епоха слов'ян на Балтиці: економічне піднесення слов'янського Помор'я у ранньому середньовіччі. *Проблеми слов'янознавства*, 68, 9–27.

Щодра, О. (2018б). Слов'яни балтійського Помор'я у міжнародній торгівлі раннього середньовіччя. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 21, 158–179.

Щодра, О. (2022а). Європейська торгівля з арабським Сходом у VIII–X ст.: роль слов'ян і Русі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 54, 13–41.

Щодра, О. (2022б). Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 19–20, 115–139.

Якобссон, С. (2006). Народы Аустрвега и исландская картина мира. Прощание с историческим мифом. В Г. В. Глазырина (ред.), *Древнейшие государства Восточной Европы*, 142–171.

Anderson, J. (Ed.). (1873). *The Orkneyinga Saga* (J.-A. Hjalatalin, & G. Goudie, Trans.). Edinburgh: Edmondston and Douglas.

Ashman Rowe, E. (2009). Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þáttr, and the political world of Haukr Erlendsson. In A. Ney, A. Jakobsson, & A. Lassen (Eds.), *Fornaldarsagaerne. Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Nordurlanda*. København, 347–360.

Bagge, S. (2006). The Making of a Missionary King: The Medieval Accounts of Olaf Tryggvason and the Conversion of Norway. *The Journal of English and Germanic Philology*, 105/4, 473–513.

Blake, N. (Trans.). (1962). *The Saga of the Jomsvikings*. London; Edinburgh; Paris; Melbourne; Johannesburg; Toronto; New-York: Thomas Nelson and sons.

Clunies Ross, M. (1993). The Development of Old Norse Textual Worlds: Genealogical Structure as a Principle of Literary Organization in Early Iceland. *Journal of English and Germanic Philology*, 92/3, 372–385.

Clunies Ross, M. (2009). Medieval Icelandic textual culture. *Gripla*, 20, 163–181.

Clunies Ross, M. (2012). Poetry in Fornaldarsögur: Origins, Nature, and Purpose. In A. Lassen, A. Ney, & A. Jakobsson (Eds.), *The Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavík: University of Iceland Press, 121–137.

Cooijmans, C. (2015). The Controlled Decline of Viking-Ruled Dorestad. *Northern Studies*, 47, 32–46.

Dagfinn, S. (2007). The Dating of Ynglingatal. In D. Skre (Ed.), *Kaupang in Skiringssal*, 1. Aarhus, 407–429.

Driscoll, M. J. (2010). The words on the page: Thoughts on philology, old and new. In J. Quinn, & E. Lethbridge (Eds.), *Creating the Medieval Saga: Version, Variability and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature*. Odense, 87–104.

Driscoll, M. J. (2012). What's truth got to do with it? Views on the historicity of the sagas. В Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова (ред.), *Книга Самые забавные лживые саги. Сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. Москва, 15–27.

Edwards, P. (Ed.). (1986). *Knytlinga Saga. History of the Kings of Denmark* (H. Palsson, & P. Edwards, Trans.). Odense: Odense University Press.

Faulkes, A. (1979). Descent from the gods. *Medieval Scandinavia*, 11, 92–125.

Faulkes, A., & Finlay, A. (Trans.). (2011). *Snorri Sturluson Heimskringla* (Vol. 1: The Beginnings to Óláfr Tryggvason). London: Viking Society for Northern Research.

Faulkes, A., & Finlay, A. (Trans.). (2014). *Snorri Sturluson Heimskringla* (Vol. 2: Ólafr Haraldsson (The Saint)). London: Viking Society for Northern Research.

Fornaldar sögur Norðrlanda: Eptir Gömlum Handritum utgefnar av C. C. Rafn, 1.b. (1829).

Fornaldar sögur Norðrlanda: Eptir Gömlum Handritum utgefnar av C. C. Rafn, 3.b. (1830).

Elton, O. (Trans.). (1894). *The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus*. London: Nutt.

Guðmundsdóttir, A. (2018). Reflexes of the Fornaldarsögur in Icelandic poetry. In M. Driscoll, S. Hufnagel, P. Lavender, & B. Stegmann (Eds.), *The legendary legacy: Transmission and reception of the Fornaldarsögur Norðurlanda*, Odense, 19–51.

Hermann, P. (2009). Concept of memory and approaches to the past in Medieval Icelandic literature. *Scandinavian Studies*, 81/3, 287–308.

Irlenbusch-Reynard, L. (2011). Translations at the Court of Hákon Hákonarson: a well-planned and highly selective programme. *Scandinavian Journal of History*, 36/4, 387–405.

Jakobsson, S. (2006). On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. In *The 13th International Saga conference (Durham; York, 6th–12th August, 2006)*, 935–943.

Jakobsson, S. (2009). The Emergence of the North. *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, 75/2, 79–81.

Jakobsson, S. (2019). All the King's men. The incorporation of Iceland into the Norwegian Realm. *Scandinavian Journal of History*, 46/5, 571–592.

Jakobsson, S. (2020). *The Varangians: In God's Holy Fire*. Springer.

Jómsvíkingasaga. (n. d.). *Heimskringla*. <https://www.heimskringla.no/wiki/Jómsvíkingasaga>

Kiorsak, V. (2023). The Perception of the Rus in Hauksbók: the Voice and Silence of Historical Source. *Evropský filozofický a historický diskurz*, 9/2, 5–14.

Larrington, C. (2012). Völsunga Saga, Ragnars Saga and romance in old Norse: revisiting relationships. In A. Lassen, A. Ney, & A. Jakobsson (Eds.), *The Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavik: University of Iceland Press, 251–270.

Long, A.-M. (2017). *Iceland's relationship with Norway, c. 870 – c. 1100. Memory, History and Identity*. Leiden; Boston: Brill.

Mikkelsen, E. (2008). The Vikings and Islam. In N. Price & S. Brink (Eds.), *The Viking World*. London and New York, 543–549.

Mariné, S.-M. (2014). *Hálfðanar saga Eysteinnssonar: an inconvenient prince?* https://www.academia.edu/13414589/Hálfðanar_saga_Eysteinnssonar_an_inconvenient_prince.

McDougall, D., & McDougall, I. (Trans.). (1998). *Theodoricus monachus: Historia de Antiquitate Regum Norwagiensium. An Account of the Ancient History of the Norwegian Kings*. London: Viking Society for Northern Research.

Nelson, J. L. (Trans.). (1991). *The annals of St-Bertin Ninth-century histories, 1*. Manchester: Manchester University Press.

Nordal, S., & Turville-Petre, G. (Eds.). (1960). *The Saga of King Heidrek the Wise* (C. Tolkien, Trans.). London; Edinburgh; Paris; Melbourne; Johannesburg; Toronto; New York: Thomas Nelson and sons Ltd.

Orning, H. (2016). Transient Borders. The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid-Fifteenth Century. In W. Jezierski, & L. Hermanson (Eds.), *Imagined Communities on the Baltic Rim, from the Eleventh to Fifteenth Centuries*. Amsterdam, 353–378.

Ommundsen, Å. (2009). A Saint and his Sequence: Singing the Legend of St Olaf. *Viking and Medieval Scandinavia*, 5, 151–176.

Sögubrot af nokkrum fornkonungum. (1894). *Snerpa*. <https://www.snerpa.is/net/forn/sogubrot.htm>

Tulinius, T. (2002). *The matter of the North: The rise of literary fiction in thirteenth-century Iceland*. Odense: Odense University Press.

Tulinius, T. (2009). The Sagas and public space. *Studi medievali e moderni*, 13, 193–200.

Tulinius, T. (2020). Legitimation and Its Problems. The Sagas and the Icelandic Elite in the Thirteenth Century. In *Nordic Elites in Transformation, c. 1050–1250* (Vol. 3: Legitimacy and Glory). London; New-York, 295–311.

Vasiliev, A. (1946). *The Russian Attack on Constantinople in 860*. Cambridge, Massachusetts.

White, P. A. (1999). The Latin Men: The Norman Sources of the Scandinavian Kings' Sagas. *The Journal of English and Germanic Philology*, 98/2, 157–169.

Williams, H. (2008). Runes. In N. Price & S. Brink (Eds.), *The Viking World*. London, New-York, 281–290.

Ynglingatal. Udvalg af norske og islandske skjaldekvad ved Finnur Jónsson. (n. d.). *Heimskringla*. <https://heimskringla.no/wiki/Ynglingatal>

REFERENCES

Voitovych, L. (2006). *Kniazha doba: portrety elity*. Bila Tserkva: Vyd. O. Pshonkivskyi (in Ukrainian).

Voitovych, L. (2011). Zahadky vikiniv: Ladoha i Plisnesk. Prodozhennia dyskusii na mezhi XX–XXI stolit. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 20, 142–188 (in Ukrainian).

Voitovych, L. (2013). Oleh Vishchy istoriohrafichni lehendy ta realii. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, 23, 91–123 (in Ukrainian).

Voitovych, L. (2014). *Kniaz Riuryk*. Bila Tserkva: Vyd. O. Pshonkivskiyi (in Ukrainian).

Voitovych, L. (2015). Holmgard: de pravlyly ruski kniazi Sviatoslav Ihorevych, Volodymyr Sviatoslavych ta Yaroslav Volodymyrovych? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 37–55 (in Ukrainian).

Voitovych, L. (2016). Chy buv Rahnar Lodbrok na ruskykh zemliakh? *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 16, 93–107 (in Ukrainian).

Gedeonov, S. (1876). *Varyagi i Rus. Istoricheskie issledovaniya*, 2. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoi akademii nauk (in Russian).

Kyrylenko, S. (2014). *Pokhodzhennia Rusi vadianskii istorychnii nautsi (1920-ti – pochatok 1990-kh rr.)* [Neopubl. dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk, Universytet Hryhoriia Skovorody v Pereiaslavii]. Pereiaslav-Khmelnytskyi (in Ukrainian).

Kiorsak, V. (2021). Pohranychni obrazy Rusi u sahakh pro davni chasy: Intertekstualni motyvy yak oznaka istorychnoi pamiaty. *Tekst i obraz: aktualni problemy istorii mystetstva*, 1(11), 29–44 (in Ukrainian).

Kiorsak, V. (2023). Epokha Vikinhiv na Skhodi Yevropy v istorychnii pamiaty islandtsiv piznoho Serednovichchia. *Storinky istorii*, 56 (in Ukrainian).

Korol, D. (2021a). Danyil ta Ragnarok: hibrydna mentalnist v obrazotvorchii tradytsii rannoi Rusi. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorii i teoriia kultury*, 4, 80–89 (in Ukrainian).

Korol, D. (2021b). Rus ta vikinhy. In O. Chernenko (Comp.). *Istorii tsyvilizatsii. Ukraina* (T. 2: Vid Rusi do Halytskoho kniazivstva (900–1256)). Kharkiv, 437–461 (in Ukrainian).

Kuzmin, A. (1970). «Varyagi» i «Rus» na Baltiiskom more. *Voprosi istorii*, 10, 28–55 (in Russian).

Kuzmin, A. (1980). Zametki istorika ob odnoi lingvisticheskoi monografii. *Voprosi yazykoznavaniya*, 4, 55–58 (in Russian).

Kuzmin, A. (1985). Ob istokakh drevnerusskogo prava. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 2, 110–119 (in Russian).

Polovynska, V. (2013). Kontakty ta vzaiemovplyvy Skandynavii i Skhidnoslovianskoho svitu XI – I-i pol. XII st. v sferi materialnoi kultury i mystetstva. *Visnyk ahrarnoi istorii*, 6–7, 166–176 (in Ukrainian).

Polovynska, V. (2018a). *Yaritsleiv. Postat Yaroslava Mudroho na skandynavskomu tli*. Kyiv (in Ukrainian).

Polovynska, V. (2018b). Yaroslav Mudryi ochyma skandynaviv. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn. Serii: Politychni nauky*, 14, 204–219 (in Ukrainian).

Polovynska, V. (2020). Epokha Yaroslava Mudroho: dyskusiini pytannia ta sprobha znaity vidpovidi u skandynavskykh dzherelakh. *Siverianskyi litopys*, 3, 4–14 (in Ukrainian).

Pritsak, O. (1997). *Pokhodzhennia Rusi. Starodavni skandynavski dzherela*, 1. Kyiv: Oberehy (in Ukrainian).

Raitarovska, N. (2021). Ruski zemli u mizhnarodnomu zhytti Yevropy v VIII–X st. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*, 32, 120–127 (in Ukrainian).

Fylypchuk, O. (2008). Skilky koshtuvav ruskyi naimanets u Vizantii v X st.? *Ruthenica*, 7, 7–29 (in Ukrainian).

Fylypchuk, O. (2013). *Studia Byzantino-Rossisa. Ekspansiia, viina ta sotsialni zminy*. Chernivtsi: Knyhy XXI (in Ukrainian).

Fylpchuk, O. (2014a). Pislia rusko-vizantiiskoi viiny 968–971 rr.: Ioann Tsymiskhii i naimantsi Rusi. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny*, 702–703, 7–11 (in Ukrainian).

Filipchuk, O. (2014b). Kharald Sigurdson i rusko-vizantiiskaya voina 1043 g. *Slověne = Slověne. International Journal of Slavic Studies*, 1, 193–205 (in Russian).

Fomin, V. (2005). *Varyagi i varyazhskaya Rus. K itogam diskussii po varyazhskomu voprosu*. Moskva: Russkaya panorama (in Russian).

Shchodra, O. (2017). Epokha vikinhiv u Skhidnii Yevropi: sloviansko-skandynavski zviazky v period formuvannia rannikh slovianskykh derzhav. *Problemy slovianoznavstva*, 66, 9–27 (in Ukrainian).

Shchodra, O. (2018a). Epokha sloviau na Baltysi: ekonomichne pidnesennia slovianskoho Pomoria u rannomu serednovichchi. *Problemy slovianoznavstva*, 68, 9–27 (in Ukrainian).

Shchodra, O. (2018b). Sloviany baltiiskoho Pomoria u mizhnarodnii torhivli rannoho serednovichchia. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, 21, 158–179 (in Ukrainian).

Shchodra, O. (2022a). Yevropeiska torhivlia z arabskym Skhodom u VIII–X st.: rol sloviau i Rusi. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 54, 13–41 (in Ukrainian).

Shchodra, O. (2022b). Mizh normanizmom ta antynormanizmom: dyskusii pro pokhodzhennia Rusy u svitli pysemnykh dzherel. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, 19–20, 115–139 (in Ukrainian).

Yakobsson, S. (2006). Narodi Austrvega i islandskaya kartina mira. Proshchanie s istoricheskim mifom. In G. V. Glazirina (Ed.), *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Yevropy*, 142–171 (in Russian).

Anderson, J. (Ed.). (1873). *The Orkneyinga Saga* (J.-A. Hjalte, & G. Goudie, Trans.). Edinburgh: Edmondston and Douglas (in English).

Ashman Rowe, E. (2009). Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þátr, and the political world of Haukr Erlendsson. In A. Ney, A. Jakobsson, & A. Lassen (Eds.), *Fornaldarsagaerne. Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. København, 347–360 (in English).

Bagge, S. (2006). The Making of a Missionary King: The Medieval Accounts of Olaf Trygvason and the Conversion of Norway. *The Journal of English and Germanic Philology*, 105/4, 473–513 (in English).

Blake, N. (Trans.). (1962). *The Saga of the Jomsvikings*. London; Edinburgh; Paris; Melbourne; Johannesburg; Toronto; New-York: Thomas Nelson and sons (in English).

Clunies Ross, M. (1993). The Development of Old Norse Textual Worlds: Genealogical Structure as a Principle of Literary Organization in Early Iceland. *Journal of English and Germanic Philology*, 92/3, 372–385 (in English).

Clunies Ross, M. (2009). Medieval Icelandic textual culture. *Gripla*, 20, 163–181 (in English).

Clunies Ross, M. (2012). Poetry in Fornaldarsögur: Origins, Nature, and Purpose. In A. Lassen, A. Ney, & A. Jakobsson (Eds.), *The Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavík: University of Iceland Press, 121–137 (in English).

Cooijmans, C. (2015). The Controlled Decline of Viking-Ruled Dorestad. *Northern Studies*, 47, 32–46 (in English).

Dagfinn, S. (2007). The Dating of Ynglingatal. In D. Skre (Ed.), *Kaupang in Skiringssal*, 1. Aarhus, 407–429 (in English).

Driscoll, M. J. (2010). The words on the page: Thoughts on philology, old and new. In J. Quinn, & E. Lethbridge (Eds.), *Creating the Medieval Saga: Version, Variability and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature*. Odense, 87–104 (in English).

Driscoll, M. J. (2012). What's truth got to do with it? Views on the historicity of the sagas. In T. N. Dzhakson, & E. A. Melnikova (Eds.), *Kniga Samie zabavnie lzhivie sagi. Sbornik statei v chest Galini Vasilevni Glazirinoi*. Moskva, 15–27 (in English).

Edwards, P. (Ed.). (1986). *Knytlinga Saga. History of the Kings of Denmark* (H. Pálsson, & P. Edwards, Trans.). Odense: Odense University Press (in English).

Faulkes, A. (1979). Descent from the gods. *Medieval Scandinavia*, 11, 92–125 (in English).

Faulkes, A., & Finlay, A. (Trans.). (2011). *Snorri Sturluson Heimskringla* (Vol. 1: The Beginnings to Óláfr Tryggvason). London: Viking Society for Northern Research (in English).

Faulkes, A., & Finlay, A. (Trans.). (2014). *Snorri Sturluson Heimskringla* (Vol. 2: Ólafr Haraldsson (The Saint)). London: Viking Society for Northern Research (in English).

Fornaldar sögur Norðurlanda: Eptir Gömlum Handritum utgefnar av C. C. Rafn, 1.b. (1829) (in Icelandic).

Fornaldar sögur Norðurlanda: Eptir Gömlum Handritum utgefnar av C. C. Rafn, 3.b. (1830) (in Icelandic).

Elton, O. (Trans.). (1894). *The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus*. London: Nutt (in English).

Guðmundsdóttir, A. (2018). Reflexes of the Fornaldarsögur in Icelandic poetry. In M. Driscoll, S. Hufnagel, P. Lavender, & B. Stegmann (Eds.), *The legendary legacy: Transmission and reception of the Fornaldarsögur Norðurlanda*, Odense, 19–51 (in English).

Hermann, P. (2009). Concept of memory and approaches to the past in Medieval Icelandic literature. *Scandinavian Studies*, 81/3, 287–308 (in English).

Irlenbusch-Reynard, L. (2011). Translations at the Court of Hákon Hákonarson: a well-planned and highly selective programme. *Scandinavian Journal of History*, 36/4, 387–405 (in English).

Jakobsson, S. (2006). On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. In *The 13th International Saga conference (Durham; York, 6th–12th August, 2006)*, 935–943 (in English).

Jakobsson, S. (2009). The Emergence of the North. *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, 75/2, 79–81 (in English).

Jakobsson, S. (2019). All the King's men. The incorporation of Iceland into the Norwegian Realm. *Scandinavian Journal of History*, 46/5, 571–592 (in English).

Jakobsson, S. (2020). *The Varangians: In God's Holy Fire*. Springer (in English).

Jómsvíkingasaga. (n. d.). *Heimskringla*. <https://www.heimskringla.no/wiki/Jómsvíkingasaga> (in English).

Kiorsak, V. (2023). The Perception of the Rus in Hauksbók: the Voice and Silence of Historical Source. *Evropský filozofický a historický diskurz*, 9/2, 5–14 (in English).

Larrington, C. (2012). *Völsunga Saga, Ragnars Saga and romance in old norse: revisiting relationships*. In A. Lassen, A. Ney, & A. Jakobsson (Eds.), *The Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavik: University of Iceland Press, 251–270 (in English).

Long, A.-M. (2017). *Iceland's relationship with Norway, c. 870 – c. 1100. Memory, History and Identity*. Leiden; Boston: Brill (in English).

Mikkelsen, E. (2008). The Vikings and Islam. In N. Price & S. Brink (Eds.), *The Viking World*. London and New-York, 543–549 (in English).

Mariné, S.-M. (2014). *Hálfðanar saga Eysteinnssonar: an inconvenient prince?* https://www.academia.edu/13414589/Hálfðanar_saga_Eysteinnssonar_an_inconvenient_prince (in English).

McDougall, D., & McDougall, I. (Trans.). (1998). *Theodoricus monachus: Historia de Antiquitate Regum Norwagiensium. An Account of the Ancient History of the Norwegian Kings*. London: Viking Society for Northern Research (in English).

Nelson, J. L. (Trans.). (1991). *The annals of St-Bertin Ninth-century histories, 1*. Manchester: Manchester University Press (in English).

Nordal, S., & Turville-Petre, G. (Eds.). (1960). *The Saga of King Heidrek the Wise* (C. Tolkien, Trans.). London; Edinburgh; Paris; Melbourne; Johannesburg; Toronto; New-York: Thomas Nelson and sons Ltd. (in English).

Orning, H. (2016). Transient Borders. The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid-Fifteenth Century. In W. Jezierski, & L. Hermanson (Eds.), *Imagined Communities on the Baltic Rim, from the Eleventh to Fifteenth Centuries*. Amsterdam, 353–378 (in English).

Ommundsen, Á. (2009). A Saint and his Sequence: Singing the Legend of St. Olaf. *Viking and Medieval Scandinavia*, 5, 151–176 (in English).

Sögubrot af nokkrum fornkonungum. (1894). *Snerpa*. <https://www.snerpa.is/net/forn/sogubrot.htm> (in Icelandic).

Tulinius, T. (2002). *The matter of the North: The rise of literary fiction in thirteenth-century Iceland*. Odense: Odense University Press (in English).

Tulinius, T. (2009). The Sagas and public space. *Studi medievali e moderni*, 13, 193–200 (in English).

Tulinius, T. (2020). Legitimation and Its Problems. The Sagas and the Icelandic Elite in the Thirteenth Century. In *Nordic Elites in Transformation, c. 1050–1250* (Vol. 3: Legitimacy and Glory). London; New-York, 295–311 (in English).

Vasiliev, A. (1946). *The Russian Attack on Constantinople in 860*. Cambridge, Massachusetts (in English).

White, P. A. (1999). The Latin Men: The Norman Sources of the Scandinavian Kings' Sagas. *The Journal of English and Germanic Philology*, 98/2, 157–169 (in English).

Williams, H. (2008). Runes. In N. Price & S. Brink (Eds.), *The Viking World*. London, New-York, 281–290 (in English).

Ynglingatal. Udvalg af norske og islandske skjaldekvald ved Finnur Jónsson. (n. d.). *Heimskringla*. <https://heimskringla.no/wiki/Ynglingatal> (in Danish).

Vladyslav KIORSKAK*PhD (History)**Junior Research Fellow of the Department of the Medieval History**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3144-2405>**e-mail: vlad.kiorsak@gmail.com*

ICELANDIC SAGAS AND RUS ORIGIN. METHODOLOGICAL REMARKS IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY THEORIES

This article analyzes Icelandic sagas within the context of the history of Rus'. It raises the question of which aspects of medieval Eastern European history can be investigated using Old Norse literature.

The focus is placed on the analysis of contemporary Ukrainian historians' arguments, who have used sagas to support or refute the Scandinavian origin of the Rus' state. It is proposed that more attention be given to the context of saga creation and the textual specifics of these sources to assess the reliability of their accounts regarding the presence or absence of Vikings in the early state structures of Rus'. The context of saga creation includes the history of scientific environments in medieval Iceland, politics of memory, intellectual culture, and Rus-Scandinavian political relations during the Saga Age. Equally important is considering sagas as a genre and literary tradition, with their inherent limitations and methods of information storage or transformation. Understanding these factors enhances the evaluation of the historical reliability of sagas and their depiction of various episodes in Rus' history.

It is suggested that sagas may contain fragments of memory representing real multicultural interactions between Scandinavia and Rus'. However, the reliability of these texts is limited. Especially related to the research of the period before the 11th century. The absence of mentions of Rus' princes before Volodymyr the Great in the sagas cannot be used as evidence against their Scandinavian origin. Similarly, it cannot be asserted that Scandinavians had no influence on state-building processes in Rus' based on the sagas' unreliability.

It is concluded that, despite limitations in historical accuracy, sagas remain valuable sources for researching collective perceptions of the past during the High Middle Ages. The sagas are shown to present a distinct image of Rus' within the Scandinavian historical narrative, illustrating how Eastern European territories were integrated into the mythological and historical traditions of the Nordic people.

Key words: sagas, Rus', vikings, History of Ukraine, cultural memory.

*Стаття: надійшла до редакції 5.06.2025
прийнята до друку 21.07.2025*

ISSN 2221-6294. Княжа доба: історія і культура. 2025. Вип. 17.

УДК 930.2(477):[904:72(477.85)]"120/124"

DOI: <https://doi.org/10.33402/kd.2025-17-29-57>

Сергій ПИВОВАРОВ

*доктор історичних наук, професор
старший науковий співробітник відділу історії середніх віків
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2303-4476>
e-mail: pyvovarov.sergiy@gmail.com*

САКРАЛЬНА МЕТАЛЕВА ТА КАМ'ЯНА ПЛАСТИКА З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТТЯ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Представлено результати комплексного аналізу християнських артефактів, виявлених під час археологічних досліджень Чорнівського городища, однієї з найважливіших середньовічних пам'яток Прутсько-Дністровського межиріччя. Ці матеріали розглянуто як вагоме джерело до вивчення духовної культури населення західноукраїнських земель у період домінування християнської релігії та формування місцевих церковних традицій.

Особливу увагу приділено натільним хрестам, енкалпіонам, бронзовим іконкам, підвіскам, амулетам, елементам книжкових прикрас, що мають безпосередній зв'язок із християнською символікою. Зазначено, що їхній морфологічний, стилістичний і технологічний аналіз дає змогу виявити зв'язки з візантійською традицією, а також простежити локальні риси, характерні для галицького культурного середовища. У контексті дослідження акцент зроблено на тому, що ці предмети функціонували не лише як атрибути віри, а й як маркери соціального статусу, освіченості та рівня інтеграції місцевої знаті у християнський світ.

Виснувано, що на території Чорнівського городища в першій половині XIII ст. існувало населення з високим рівнем релігійної свідомості та культурної інтеграції, що перебувало під впливом духовних тенденцій, поширених у межах Галицько-Волинської держави. На основі матеріалів із пам'ятки реконструйовано важливі аспекти побутування християнської традиції у прикордонному регіоні, що відігравав вагомий роль у транзиті ідей та культурних впливів між Сходом і Заходом.

Підсумовано, що вивчення сакральної металевої та кам'яної пластики з Чорнівського городища першої половини XIII ст. дає уявлення про релігійне життя й освіченість представників еліти Галицько-Волинського князівства, їх прощі до християнських святинь у Середземномор'ї та монастирів Русі-України. Відзначено, що мирний, поступальний розвиток замку та його округи був перерваний нападом військ зі сходу, а спроби «захистити» його жителів сакральними предметами виявилися марними.

Ключові слова: Буковина, Чорнівське городище, хрести-релікварії, хрести-тільники, іконки-триптихи, металеві підвіски, візантійські монети, фібули.

Вивчення проблем розвитку українських земель княжої доби – важливий напрям вітчизняної історіографії. Особливо актуальними в цьому сенсі є дослідження, присвячені духовному життю давньоукраїнського населення від часу прийняття християнства до монгольської навали. Це пов'язано з тим, що сьогодні докорінно переглядаються концепції радянської та російської історичних наук про «колиску трьох братніх народів», «старшого брата», «єдність давньоруської культури» тощо, які спотворювали та фальсифікували минуле.

Сучасна українська історична наука на основі поглибленого вивчення писемних джерел, численних археологічних артефактів, матеріалів спеціальних історичних дисциплін розробляє нові підходи до критичного осмислення здобутків науковців попереднього часу й зосереджується на виробленні власної методології дослідження минулого. Важливим етапом на цьому шляху є публікації узагальнювальних матеріалів із конкретних археологічних пам'яток, що дає змогу отримати відомості про різні аспекти життєдіяльності тогочасного населення. Особливо це стосується духовної культури, уявлення про яку забезпечують знахідки предметів особистого благочестя, церковного начиння, металевого оздоблення книжок та ін. Вони свідчать про ступінь обізнаності жителів Русі-України з християнською культурою й практичне втілення православних ідей у мирському житті.

Мета статті – всебічне дослідження сакральної металевої та кам'яної пластики з Чорнівського городища.

Одним із регіонів Русі-України, де вже тривалий час досліджуються християнські старожитності, є територія Галицько-Волинської держави. Тут виявлено десятки церковних споруд, некрополів із похованнями різних типів, зібрано значну колекцію різноманітних виробів релігійного призначення, які характеризують світогляд тогочасного населення (Крип'якевич, 1999; Александрович, 1999, с. 56–78; Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 17–31).

Упродовж останніх десятиліть значна пошукова робота, спрямована на виявлення і вивчення подібних історичних свідчень, провадилася у межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра (сучасна українська Буковина). Ці землі за княжої доби належали до складу Галицького князівства (Мала Галицька земля (Томенчук, 2016, с. 6–7). На цій території уже зафіксовано понад 300 пам'яток із матеріалами XI – першої половини XIII ст. та знайдено численні предмети особистого благочестя. Найбільше із них досі трапилося на Чорнівському городищі (Чернівецький р-н Чернівецької обл.), яке датовано першою половиною XIII ст.

Пам'ятку виявив Борис Тимошук у 1977 р. (Тимошук, 1982, с. 105–112), її вже достатньо тривалий час досліджують чернівецькі археологи. У 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив Михайло Филипчук (Филипчук, 1983), а впродовж 1985–1986 рр. – археологічна експедиція Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича під керівництвом Любомира Михайлини за участю автора (Михайлина, Возний, Пивоваров, 1991, с. 66–67).

Упродовж 1989–1994 рр. городище розкопував Ігор Возний, який констатував, «що воно є єдиною пам'яткою домонгольського періоду, розкритою

повністю» (Возний, 1998, с. 8). На жаль, майже 30 % території археологічного об'єкта залишилися невивченими. Через поспішність проведення розкопок потрапили у відвали сотні артефактів, вирваних із контексту закритих комплексів. Серед них – численні предмети озброєння й побуту, знаряддя праці, різноманітні прикраси, культові речі тощо.

Від 1999 р. й до сьогодні пам'ятку продовжують досліджувати переважно під час лабораторних занять зі студентами-істориками науковці Чернівецького університету (Пивоваров, 1999, с. 154–159; Пивоваров, 2001а, с. 243–255; Пивоваров, 2005; Пивоваров, 2008; Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2015; Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015; Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2016; Пивоваров, Калініченко, 2022).

Чорнівське городище, на думку його першовідкривача, було типовим феодальним дерев'яно-земляним замком, у якому мешкав представник тогочасної еліти – «служачий боярин» (Тимошук, 1982, с. 105) із сім'єю та челяддю. На терені городища, очевидно, був християнський храм, найвірогідніше – надбрамна церква, розміщена в південній частині пам'ятки. Після зруйнування замку в середині XIII ст. на його території наприкінці XIV – на початку XV ст. збудували дерев'яну церкву на кам'яному фундаменті, біля якої виник невеликий сільський цвинтар.

Під час дослідження городища знайдено численні предмети особистого благочестя, які репрезентують хрести-релікварії (енколпіони) та їхні фрагменти, натільні хрести, кам'яні та металеві іконки, різні підвіски, перфоровані монети, медальйони, накладки на книжкові палітурки тощо. Усього за роки розкопок на пам'ятці трапилося 55 таких предметів, із них Михайло Филипчук віднайшов енколпійон; Любомир Михайлина – кам'яну іконку; Ігор Возний – фрагмент стулки енколпійону, цілу та 2 фрагменти кам'яних іконок, бронзову іконку, 3 натільні хрести, дунницю; решту знахідок (44 екземпляри) виявив автор, частину з них у співпраці з Миколою Ільківом та Віталієм Калініченком. Комплекс сакральних предметів із пам'ятки дає змогу скласти уявлення про ставлення до християнських цінностей та певний синкретизм релігійних уявлень.

Найпрезентабельнішою групою знахідок є хрести різних розмірів. Їх традиційно поділяємо на дві групи. До першої належать двостулкові хрести-релікварії (серед них уперше виокремлюємо хрести-накладки), до другої – маленькі натільні хрестики з металу чи різних порід каменю.

Хрести-релікварії (енколпіони) були литим зображенням хреста з гравіюваними сюжетами чи рельєфними композиціями. Подібні хрести, як правило, складалися із двох стулок, з'єднаних шарніром. Між їхніми пустотілими половинками, які утворювали своєрідну містку шкатулку, вміщували мощі святих або інші християнські реліквії. У писемних джерелах періоду Русі-України такі нагрудні хрести, очевидно, називалися «*крестъ малый*» (Клосс, 2001, стлб 462)¹.

Такого типу нагрудні хрести широко використовувалися серед різних прошарків давньоукраїнського населення як християнські атрибути, обереги від злих сил. Їхні зображення є на творах ужиткового мистецтва, зокрема на рельєфній скульптурі (автопортрет майстра Авраама (Αβραάμ) на Магдебурзьких дверях Софії Новгородської (Поппэ, 1976, с. 195).

¹ «...сии ли крестъ малый. рече Володимиру Петръ. княже аче крестъ малъ. но сила велика его есть...».

Археологічний матеріал із пам'яток Русі-України дає можливість встановити способи носіння енколпіїв. Окрім розміщення їх на верхньому одязі у відкритому вигляді, вони часто вкладалися в спеціальні чохла або тканинні чи шкіряні мішечки, які затягувалися шнурком (Жарнов, 1997, с. 87). Цей факт засвідчує особливе значення таких предметів для населення і бережливе ставлення до енколпіїв як дорогоцінних реліквій.

Знайдені хрести-релікварії за призначенням поділяють на дві групи. До першої належать енколпії першої половини XIII ст., які були власне християнськими релікваріями. Вони збереглися повністю, тобто наявні дві стулки (сюди належать і фрагменти однотипних оплавлених енколпіїв). Це – сакральні предмети особистого благочестя жителів замку, всередині яких були християнські святині. До другої – стулки енколпіїв повторного використання X–XI ст., які перебували у вжитку до середини XIII ст. Найвірогідніше, вони кріпилися до палітурок книжок візантійського, болгарського та давньоукраїнського походження.

Першу групу *давньоукраїнських христів-релікваріїв* репрезентують енколпії декількох типів. Так, до рельєфно-чорненого типу належать три хрести-релікварії. Вони поєднують два види зображень: рельєфні, відлиті у формі, та пласкі, виконані заглибленими лініями та інкрустовані черню, сріблом, оловом. Інколи такі енколпії ще називають рельєфно-графічними (Жарнов, 1997, с. 101).

Енколпій цього типу (варіант – Розп'яття із пристоячими, святий Георгій – хрест і чотири медальйони зі святими) трапився у північно-східній частині городища. Він повністю зберігся, проте відсутня ворварка (очілля) (рис. 1, 5). Енколпій має розміри 9,5х6,5х1,1 см. На лицевій стулці в центрі розміщене рельєфне зображення Розп'яття, обабіч у медальйонах – чернені контури постатей пристоячих Богоматері та св. Йоана Богослова. У горішньому медальйоні, очевидно, – зображення св. Георгія. На бічному рамені хреста під лівою рукою Розп'ятого – напис: «*NIKO*». На зворотній стулці енколпії в центрі зображено 8-кінцевий хрест із «саявом» і погрудні зображення святих (євангелістів?) у чотирьох медальйонах. Такі енколпії на землях Русі-України досить рідкісні й датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст. (Корзухина, Пескова, 2003, с. 110–111).

Інший енколпій, виявлений у південній частині городища, має невеликі розміри 6х3,5х0,7 см (рис. 1, 12), дещо пошкоджений під час пожежі. Збереглися обидві стулки зі шарнірними з'єднаннями, ворварка відсутня. На лицевому боці – схематичне зображення Розп'яття, на трьох кінцях вміщені медальйони із затертими зображеннями, на звороті – постать Богоматері з розкритими долонями перед грудьми. Сліди чорніння практично відсутні.

Аналогічні за формою та близькі за розмірами енколпії з Чернівеччини походять ще також із Ленківців, Василева та двох нелокалізованих місцин у межириччі Верхнього Пруту й Середнього Дністра (Пивоваров, 2006b, с. 192). Такі енколпії часто трапляються на давньоукраїнських землях, їхні знахідки відомі в Києві, Крутилові, Звенигороді та багатьох інших пунктах (Пекарська, Пуцко, 1989, с. 88, рис. 3; Ягодинська, 1983, с. 70; Терський, В., Терський, С., 1998, с. 365). На думку дослідників, енколпії цього зразка належать до зразків київської металопластики. Їх датують у широкіх часових межах другої чверті XII – початку XIII ст. (Пекарська, Пуцко, 1989, с. 88; Корзухина, Пескова, 2003, с. 117–118).

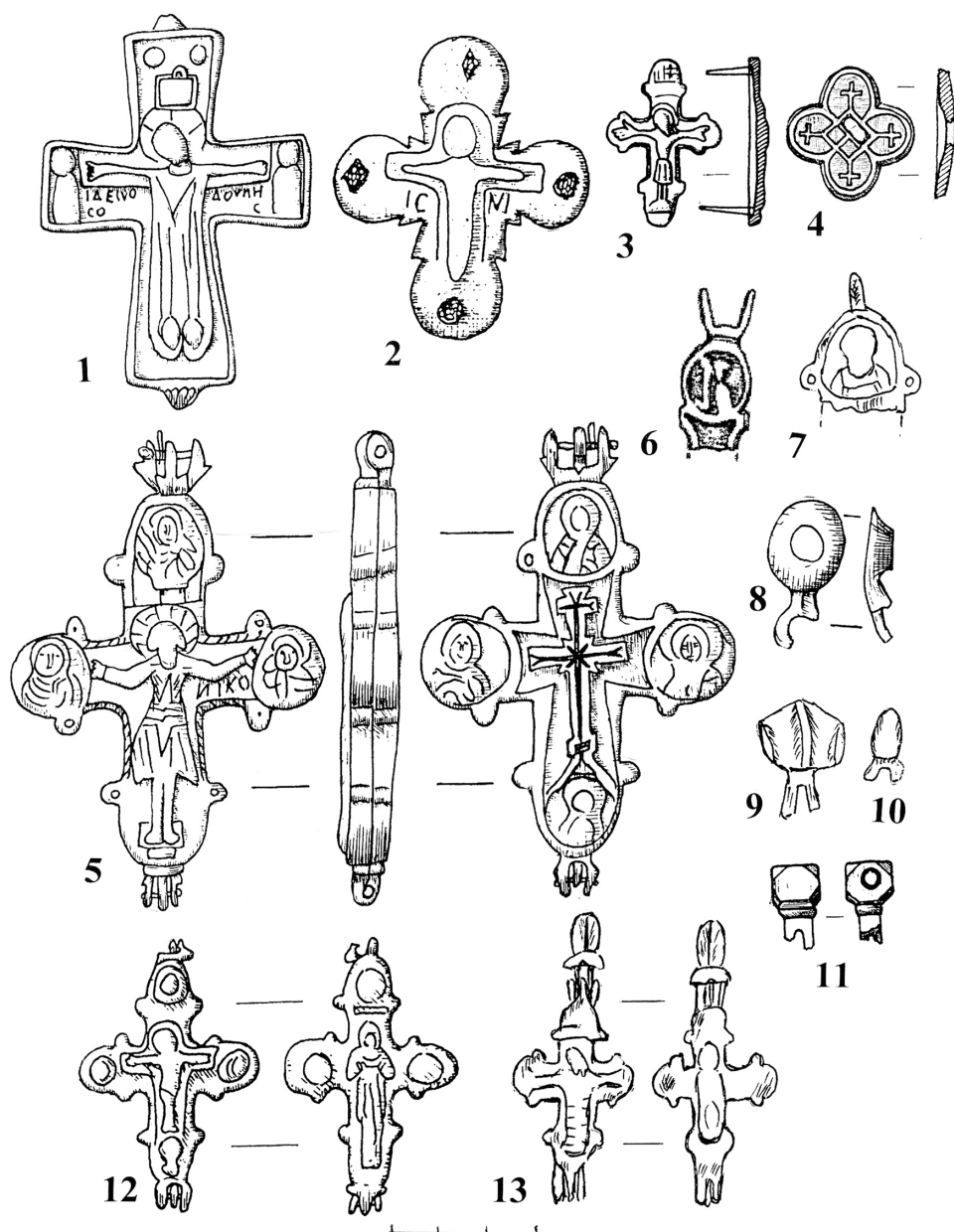

Рис. 1. «Сирійські» енколпіони (1–2), книжкові накладки (3–4), енколпіони рельєфно-черненого типу (5, 12–13), фрагменти стулок енколпіонів (6–7), елементи кріплення (8–11)

Третій енколпійон цього типу відрізняється від попередніх меншими розмірами (4,5х2,3х0,72 см, з ворваркою – 5,7х2,3 см) (рис. 1, 13) й належить до варіанту релікваріїв: Розп'яття – Богоматір з долонями, розкритими перед грудьми (із заокругленими кінцями, мініатюрний) (Корзухина, Пескова, 2003, с. 132, табл. 76). Він зберігся повністю, але поверхня значно потерта від тривалого використання. Особливо затерта стулка із рельєфом Богородиці. Подібні хресті-релікварії датують XII ст., вони є частими знахідками на давньоукраїнських землях та сусідніх із ними територіях (Корзухина, Пескова, 2003, с. 133–138).

До зовсім іншого типу належать 2 цілих (рис. 2, 1–2) та фрагменти ще, як мінімум, 3 екземплярів (рис. 2, 3–6) практично однакових енколпійонів із городища. Це хресті-релікварії із дрібними щільно скомпонованими рельєфними зображеннями, які належать до типу Богоматір із долонями перед грудьми, св. Козьмою, Дем'яном, Петром та Василем на лицевій стулці та Розп'яттям, пристоячими Богоматір'ю й св. Йоаном Богословом, святителями Миколаєм та Григорієм – на зворотній. Хресті мають заокруглені рамена і дзеркальні написи (Корзухина, Пескова, 2003, с. 193–196).

Цілі екземпляри енколпійонів були знайдені в різних частинах городища (Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015, с. 28–29, рис. 5, 1). Усі вони загалом однакових розмірів. Наприклад, останній із знайдених має розміри 8,3х5,8х1,1 см, очілля у хреста відсутнє (рис. 2, 2). Він виготовлений із бронзи й складається із двох стулок. На лицевій стулці зображене Розп'яття, а на зворотній – Богоматір-Ассунта (із грецької – взята на небо). Хрест має заокруглені кінці з медальйонами із зображеннями святих.

На лицевій стороні фігура Христа подана майже прямою, голова схилена праворуч, руки в ліктях і ноги в колінах ледь зігнуті. Над німбом вміщено дзеркальну хризму-монограму «ХС ІС». Обабіч постаті розміщені написи теж у дзеркальному виконанні: «ХРЕСТ НАМ ПОХВАЛА» чи «ХРЕСТ НАМ УТІХА». У чотирьох медальйонах вміщені погруддя Богоматері та св. Йоана Богослова на горизонтальному рамені й св. Миколая та Григорія – на вертикальному.

На зворотній стороні – постать Богоматері з розкритими перед грудьми долонями. Навколо її зображення подано дзеркальний напис зі зверненням «СВЯТА БОГОРОДИЦЯ, ПОМАГАЙ!». У чотирьох медальйонах відтворено постаті св. Козьми, Дем'яна, Петра та Василя Великого. Усі зображення в медальйонах супроводжують написи церковно-слов'янською мовою з іменами святих.

Ще декілька фрагментованих частин від 3 аналогічних хрестів знайдено в різних частинах городища (Пивоваров, 2001b, с. 76, рис. 12, 6; Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015, с. 33, рис. 7, 3). Усі вони мають сліди вогню, їхня поверхня обгоріла й оплавлена. Також на пам'ятці виявлені уламки очілля подібних хрестів-релікваріїв (Пивоваров, 2006b, с. 186, рис. 40, 5) (рис. 1, 8–9).

Зазначений тип хрестів-енколпійонів був поширений на давньоукраїнських землях та сусідніх територіях (Spinei, 1994, p. 451, fig. 17; Teodor, 1991, p. 147, fig. 28–29). Усього їх знайдено на території Русі-України та за її межами понад 260 екземплярів (Корзухина, Пескова, 2003, с. 195–209).

Появу енколпійонів вказаного типу звично датують першою половиною XIII ст., а місцем виготовлення вважають Київ (Каргер, 1958, табл. XLV, XLVI, XLVI). Зворотній напис на більшості енколпійонів, очевидно, був сакрального змісту і мав посилити оберегову функцію хреста (Рыбаков, 1964, с. 39). Існує й інший погляд, згідно з яким дзеркальні написи не мали окремого магічного значення,

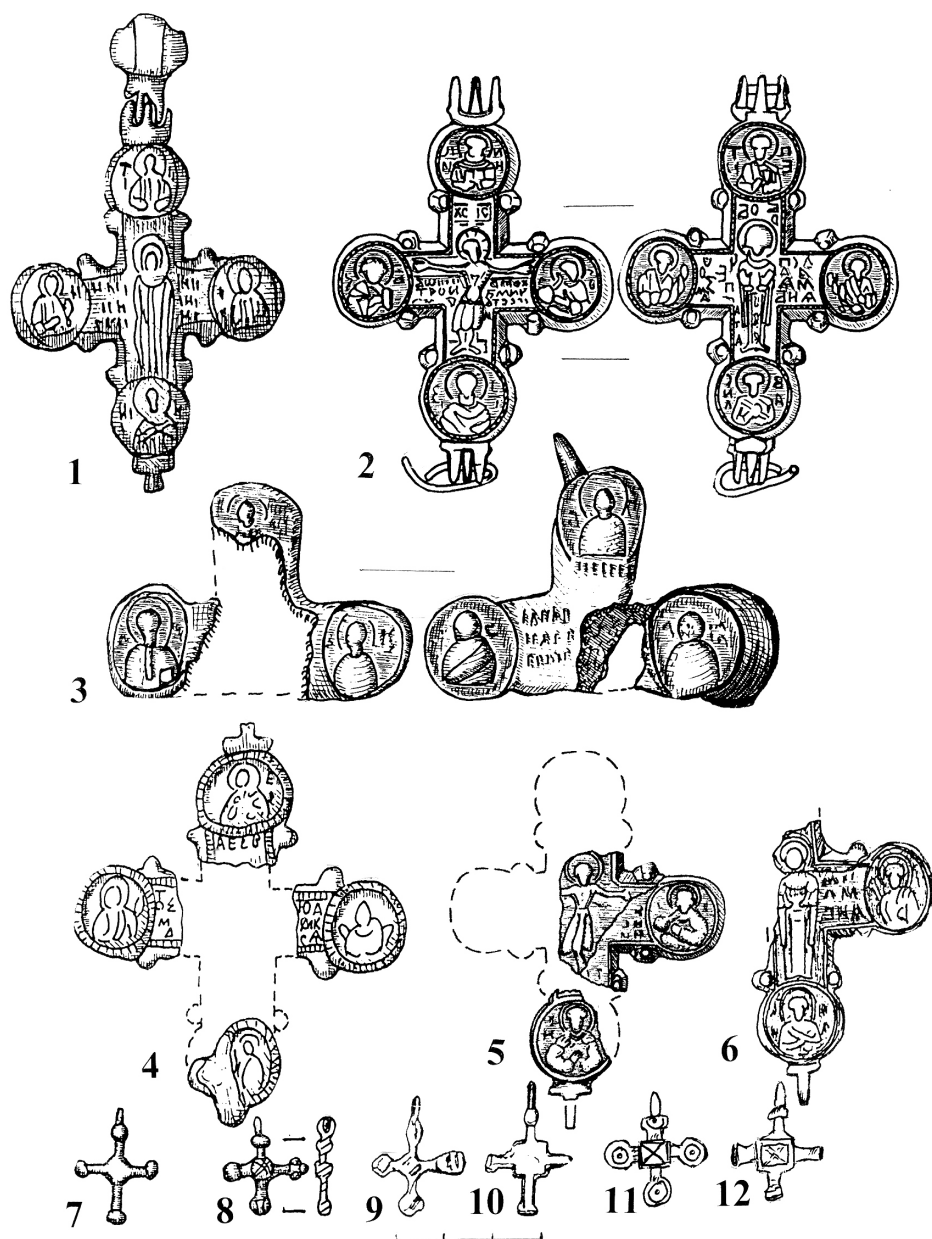

Рис. 2. Хрести-релікварії із дзеркальними написами (1–6), металеві хрести-тільники (7–12)

а є цілком звичайним явищем у відливанні у формах (Корзухина, Пескова, 2003, с. 24).

На городищі трапилися ще два фрагменти енкалпіїв-релікваріїв інших типів. Від них збереглися невеликі уламки горішніх рамен із медальйонами. Один із них (рис. 1, 7), очевидно, належав до релікварію із високим рельєфом – Розп'яття й трьома святими у медальйонах – Богоматір Одигітрія і трое святих у медальйонах (Корзухина, Пескова, 2003, с. 60–61, табл. 18–23), який датовано XII ст. Інший (рис. 1, 6) – походить від енкалпії типу Розп'яття з пристоячими й архангелами – архангел Михаїл і чотири медальйони зі святими, який датовано XIII–XIV ст. (Корзухина, Пескова, 2003, с. 218–220).

Складовою кожного енкалпії були елементи кріплення (петлі, очілля, шарнірні з'єднання). Декілька таких деталей (рис. 1, 10–11) знайдено в різних частинах городища, на окремих із них присутні сліди дії високої температури (Пивоваров, Льків, Калініченко, 2015, с. 25, іл. 1, 4; Пивоваров, 2006b, с. 186, рис. 40, 5).

Другу групу енкалпіїв (стулки повторного використання) репрезентують екземплярами візантійських «сирійських» хрестів-релікваріїв із литими рельєфними зображеннями.

Один із них належить до типу найпопулярніших у східнохристиянському світі виробів дрібної металевої пластики. Від нього збереглася лицева стулка (рис. 1, 1). Це – хрест-релікварій із прямими, злегка розширеними кінцями із низькорельєфним зображенням розп'ятого Христа в колобії, розмірами 8х5,6х0,8 см і грецькими написами на бічних раменах. На зворотній стулці мало бути зображення Богоматері Оранти та чотирьох євангелістів. Такі енкалпії трапляються переважно в Східному Середземномор'ї, дунайських провінціях Візантійської імперії, на Балканах і в Херсонесі. На території Русі-України вони – досить рідкісні знахідки й досі зафіксовані лише в шести пунктах (Корзухина, Пескова, 2003, с. 45).

Інший енкалпій (рис. 1, 2) із городища має закруглені розширені кінці. Центральна частина його рамен виконана у вигляді латинського хреста (Пивоваров, 2006b, с. 87). Розміри хреста – 6х5,3х0,7 см, у нього відсутні виступи для кріплення стулок. На всіх кінцях рамен пробиті отвори для кріплення, у трьох із них збереглися мідні й залізні цвяхи завдовжки 1–1,2 см. У центрі енкалпії – схематичне низькорельєфне зображення Розп'яття із пристоячими у бічних медальйонах. Фігура Христа додатково обведена рамкою, а на бічних раменах обабіч від Розп'яття нанесені букви «IC NI». Поверхня хреста значно потерта, що засвідчує тривалість його використання. На давньоукраїнських землях відомі подібні знахідки із с. Набутів у Середньому Подніпров'ї та Херсонесу (Корзухина, Пескова, 2003, с. 44, 46). Водночас аналогічні вироби часто трапляються на території Подунав'я, Балкан і Греції. Загалом, їх прийнято відносити до продукції майстерень Константинополя (Корзухина, Пескова, 2003, с. 44–45).

Знахідки стулок енкалпіїв X–XI ст. на городищі першої половини XIII ст. потребують пояснення. Можна припустити, що вони, як і артефакти попередніх епох, т. зв. громові стріли, потрапили до місцевих мешканців після відвідин певних територій (Пивоваров, Калініченко, 2022, с. 404–412). Ці реліквії могли бути принесені зі Святої землі, Святого граду Єрусалим, прочанських центрів у Середземномор'ї тощо. Водночас вірогіднішим видається припущення, що стулки візантійських енкалпіїв прикрашали палітурки богослужбових книг.

Тим більше, що на городищі знайдено ще два предмети, які використовувалися як книжкові накладки.

Одна зі знахідок спеціально була виготовлена для цієї мети. Це – хрест-накладка із Розп'яттям на лицевій стороні та двома загостреними стержнями на звороті (рис. 1, 3). Він відлитою із бронзи й досить непогано зберігся. Його розміри становлять 3,5х2,4х0,2–0,3 см, довжина стержнів – 1,2–1,4 см. Цей предмет християнської символіки є рідкісною знахідкою для регіону та й для давньоукраїнських старожитностей. Докладної аналогії йому відшукати не вдалося. Найвірогідніше, він, як і охарактеризовані візантійські енкалпіони, був прикріплений до лицевої палітурки Євангелія, адже в багатьох випадках на лицевих обкладинках цієї богослужбової книги розміщувалося Розп'яття.

Датувати цей хрест-накладку з Розп'яттям складно. За іконографічними зображеннями розп'ятого Христа на зразках металопластики він близький до виробів першої половини XIII ст. (Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2015, с. 32, іл. 1, 2).

Інша накладка виготовлена у формі хреста зі заокругленими кінцями, її розміри – 2,7х2,7х0,3 см (рис. 1, 4). У центрі зображений ромб, всередині якого розміщено косий хрест. У раменах – невеликі хрести, які торкаються кутів ромбу. Поверхня накладки прикрашена жовтою і зеленою емаллю. У центрі виробу пробитий наскрізний отвір, що вказує на його повторне використання.

Хрестоподібна накладка з городища близька за розмірами та конфігурацією до квадрифолійних бляшок із дорогоцінних металів, які були складовими давньоукраїнських рясен та нашивок на одяг (Макарова, 1975, с. 42–44, табл. 9–10; Корзухина, 1954, табл. LI). На відміну від них, вона виготовлена із бронзи, має більшу товщину й у неї відсутній квадрат у середхресті. Очевидно, як і енкалпіони, вона має візантійське походження й була використана як накладка на долішню палітурку.

Варто відзначити, що практично в тих самих місцях (відвалах, недокопаних кліях, перевідкладених культурних нашаруваннях), де були виявлені палички візантійських енкалпіонів й описані накладки, трапилися також численні конструктивні елементи книжкових палітурок. Зокрема, на городищі знайдено 6 книжкових застібок, 5 спеціальних стержнів (шпеньків), 6 металевих накладок-кутників, срібна оправа (каста) з каменем усередині та 7 бронзових цвяшків із широкими голівками для прикрашення палітурок (Пивоваров, 2006b, с. 211–212, рис. 45; Пивоваров, Грига, Кузик, Калініченко, 2022, с. 92–93). Усі ці знахідки свідчать про користування мешканцями замку декількома богословськими книгами (Євангеліями-тетр, Євангелія-апракос (?)), які, вірогідно, були переписані грецькою та церковнослов'янською мовами.

Другу групу христів репрезентують малі *нагрудні хрести*, які носили під одягом. Усього за роки досліджень знайдено 6 металевих (один срібний, інші бронзові) та 2 кам'яні такі хрестики (Возний, 1998, с. 114–115; Пивоваров, 2006b, с. 196–199). Металеві мають невеликі розміри – 3–2,5х2–1,5х0,2–0,3 см (рис. 2, 7–12). Усі віднайдені хрестики прикрашені потовщеннями на кінцях рамен і квадратним чи ромбовидним середхрестям, переважно із косим хрестом усередині.

Такого типу срібні й бронзові нагрудні хрести виявлені на багатьох давньоукраїнських пам'ятках регіону та серед старожитностей Русі-України й датовані першою половиною XIII ст. (Пивоваров, 2006b, с. 196–198; Ивакин, Степаненко, 1985, с. 93; Ягодінська, 1983, с. 69, рис. 2; Седова, 1981, с. 51).

Кам'яні нагрудні хрести з городища репрезентують два екземпляри, що різняться розмірами й матеріалом, з якого виготовлені. Найбільший із них має розміри 4,7х4,0х0,4–0,6 см (рис. 2, 14). Він нерівнораменний, вирізаний зі щільного сланцю темно-сірого кольору з коричнюватим відтінком. На горішньому рамені зроблено поздовжній отвір для підвішування. Подібними до нього за формою є нагрудні хрести з нелокалізованих знахідок на території Буковини (Пивоваров, 2006b, с. 199) та багатьох пам'яток Русі-України (Пастернак, 1998, с. 233; Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 227; Ягодинська, 1983, с. 68–70; Гуревич, 1981, с. 114; Пескова, 1988, с. 22; Якубовський, 1975, с. 100; Зверуго, 1975, с. 73). Інший хрестик зі сірого сланцю (Возний, 1998, с. 115) значно менших розмірів – 1,6х1,6 см (рис. 2, 12). Відсутність отвору на ньому може свідчити, що його носили у якійсь оправі, шкіряній чи металевій.

Фрагмент подібної металевої оправы для рамена кам'яного хрестика, але від примірника більших розмірів віднайдено в північно-східній частині городища. Вона виготовлена зі срібла й із п'яти сторін має підпрямокутні грані-площини, з'єднані між собою так, що утворюється своєрідне містке пуделко, відкрите з одного боку (рис. 2, 13). На бічних сторонах оправы є декор у вигляді подвійних ліній із філіграні, між якими розміщені трикутники і ромби зі зерні. Розміри оправы – 9х8х8х1 мм, вага – 0,7 г (Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2015, с. 26–27). Ця оправа прикрашала одне із рамен кам'яного хрестика. На екземплярах подібних христів (у російській літературі їх називають «корсунчиками»), які збереглися до нашого часу, оправами прикрашені всі рамена хреста або тільки горішнє із кільцем (спеціальним кріпленням) для підвішування (Якубовський, 2001, с. 56, рис. 29, 1). Відсутність кріплення на фрагменті оправы з городища свідчить про його розміщення при іншій частині, тобто хрестик мав оправу на всіх раменах.

Зазвичай хрестики в такій оправі виготовляли з каменів, що їх привозили прочани зі святих місць, найчастіше із мармуру й крокоїту, добутого у Середземномор'ї. Подібні знахідки досить часто трапляються серед старожитностей Русі-України, зокрема знайдені в Києві, на городищі поблизу Шепетівки (Мусин, 1999, с. 92–110) та багатьох пам'ятках XII–XIII ст., де здійснювалися несанкціоновані пошуки (Кайль, Нечитайло, 2006, с. 16–19).

Дрібну християнську металопластику з городища також репрезентують **бронзова іконка та бічні ступки від двох іконок-триптихів**.

Перша з них відлита у двобічній формі разом із вушком (Возний, 1998, с. 113). Вона має рельєфне зображення тільки з одного боку (рис. 3, 1). Розміри іконки становлять 4,6х4,5х0,3 см. Уздовж периметру вона облямована подвійною рамкою завширшки 0,4 см і заввишки 0,2 см. На іконці у техніці високого рельєфу зображено Богородицю з Емануїлом на лівій руці, права зігнута в лікті з простертою до Нього долонею. Навколо її голови – німб, переданий трьома лініями. Христос зображений у фас, у лівій руці тримає сувій, а правою благословляє піднятими двома пальцями. Навколо Його голови – німб, поділений подвійними лініями на три сектори, які утворюють хрест. Над постаттю Ісуса титла «ІС».

Іконографічний аналіз зображень показує, що на іконці відтворена Богородиця Одігітрія (з грецької – Путевідниця «на шляхах до Христа»). Це – один із найпопулярніших іконографічних образів у візантійському палеологівському, пізніше – давньоукраїнському, мистецтві.

Бронзові іконки такого зразка порівняно рідко трапляються серед давньоукраїнських старожитностей. Докладної аналогії чорнівській знахідці не

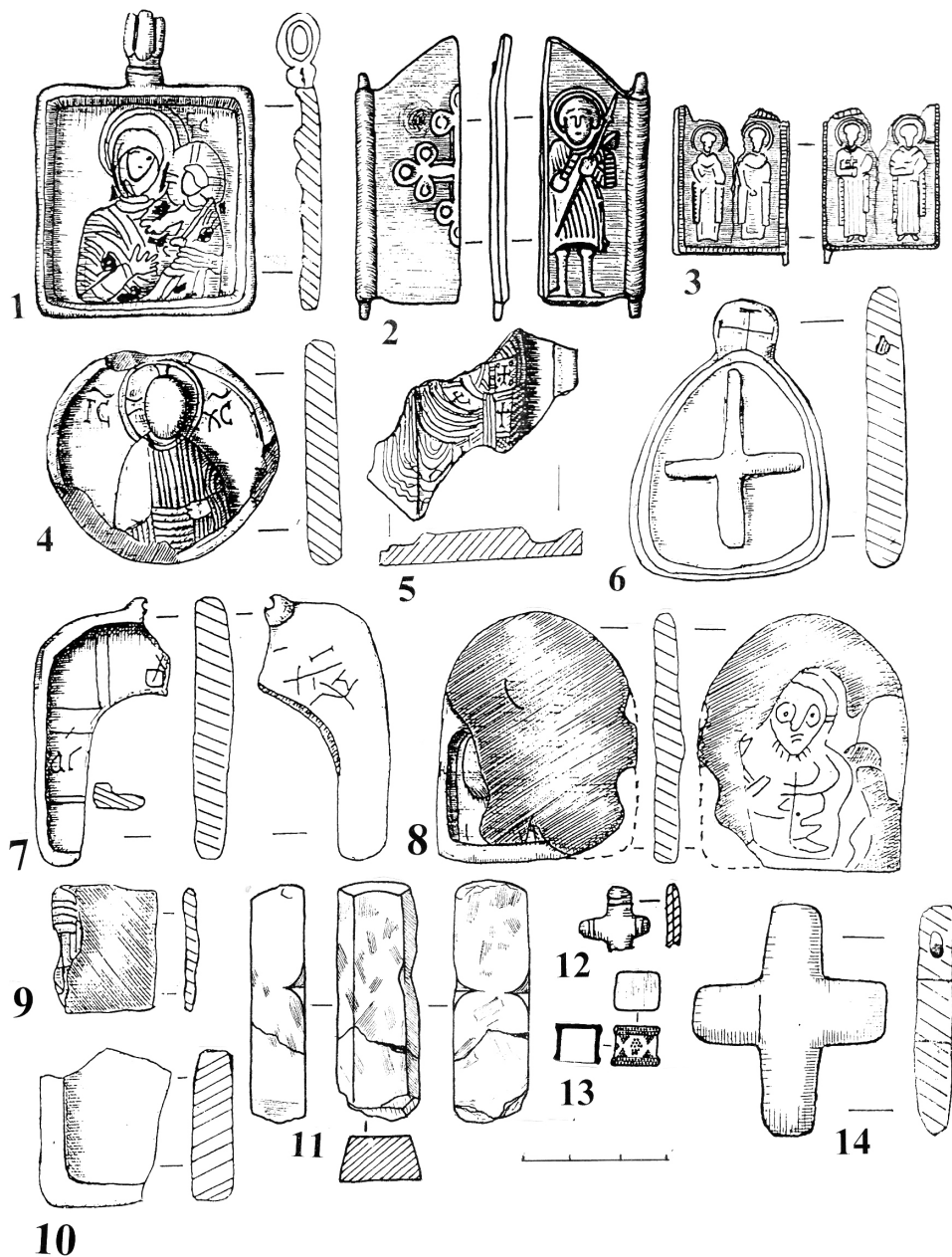

Рис. 3. Бронзова іконка (1), стулки від іконок-складнів (2–3), кам'яні іконки (4–10), виріб із крокеїту (11), кам'яні хрести-тільники (12, 14), оправа «корсунчика» (13)

розшукано; близька до неї за сюжетом та формою іконка з м. Родень, яку датовують кінцем XII – початком XIII ст. (Мезенцева, 1968, с. 160, табл. IX), та два примірники (один із Черкащини) із несанкціонованих пошуків (Нечитайло, 2000, с. 88, № 587–588). Місце виготовлення таких іконок не встановлене, можливо, вони імпортовані зі східнохристиянського світу.

Стулки від металевих іконок-триптихів виявлені в різних частинах пам'ятки. Одна із них – ліва ступка трапецієподібної форми з двостороннім рельєфним зображенням (рис. 3, 2). На внутрішній стороні вміщено стоячу фігуру святого воїна зі списом у лівій руці, на зовнішній – половинку рівнораменного хреста із закінченням ramen у вигляді трилисника. Розміри ступки – 4,3–5,5х2,2х0,3–0,4 см.

Варто відзначити, що подібні знахідки є раритетними для території Русі-України. Аналогії їй відомі із матеріалів несанкціонованих пошуків із Житомирської й Волинської обл. (Нечитайло, 2000, с. 88, № 587–588). На центральному образі цих триптихів посередині вміщено Розп'яття, над яким згори – зображення сонця і місяця, праворуч – постать Богоматері, ліворуч – св. Йоана Богослова. На бічних ступках – озброєні воїни з підписами: праворуч – «ГЕОРЬГИ», ліворуч – «ДМИТРИ». На звороті іконки зображений триконечний хрест, прикрашений хвилястим орнаментом (Нечитайло, 2000, с. 87, № 585). Час побутування триптиху, найвірогідніше, – перша половина XIII ст.

Отже, на ступці з Чорнівського городища може бути зображений св. Дмитрій Солунський, але за іконографічними особливостями й деталями військових обладунків постать воїна ближча до св. Федора Тірона (Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015, с. 29–31).

Такого зразка триптихи в пізніші періоди слугували похідними іконами й широко побутували серед православних військових під час бойових дій на віддалених територіях. Очевидно, така традиція зародилася ще в першій половині XIII ст.

Другий фрагмент іконки-триптиху, але менших розмірів, трапився поблизу решток кам'яного фундаменту дерев'яної церкви XIV – початку XV ст. Це також бокова бронзова ступка (права), трапецієвидної форми (горішній край пошкоджений), із рельєфними зображеннями постатей святих на обох сторонах (рис. 3, 3). На площинах ступки вміщено попарні зображення стоячих чоловічих постатей із німбами навколо голів. З одного боку в руках святих чітко простежуються обриси хрестів. Розміри ступки – 3х2,4х0,2 см.

Інтерпретація зображень на ступці ускладнена відсутністю аналогій. На мою думку, на лицевій стороні зображені постаті св. Бориса і Гліба, які тримають у руках хрести. Саме так у християнській іконографії позначали мучеників. На зворотній стороні, ймовірно, зображені постаті св. Петра і Павла. Ступку можна датувати другою половиною XIII–XV ст. (Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015, с. 30–31).

Кам'яні іконки – окрема категорія християнських культових предметів із території городища. Ці приклади тогочасної гліптики не були масовою продукцією, а індивідуальними виробами висококваліфікованих майстрів. Серед них практично невідомо двох абсолютно однакових екземплярів, навіть поміж виробів одного фахівця чи однієї мистецької майстерні (Николаева, 1983, с. 5). Тому носити їх могли дозволити собі тільки представники багатих прошарків давньоукраїнського суспільства.

На городищі в різні часи віднайдено 2 цілі та 5 фрагментованих кам'яних іконок (Возний, 1993, с. 137–138; Возний, 1998, с. 112–113; Пивоваров, 2000, с. 223, рис. 2; Пивоваров, 2001b, с. 80–86; Пивоваров, 2006а, с. 224–231), виготовлених з аргіліту та стеатиту. Всі вони детально описані й увійшли до каталогу подібних знахідок з України (Архипова, 2021, с. 103–105, 126–127).

До відносно цілих екземплярів належить іконка округлої форми з каменю світло-коричневого кольору аргіліту (Єлизавета Архипова подає помилково – стеатит (?)) (Архипова, 2021, с. 126), із вузькою рамкою по краю. Її діаметр становить 4,3х4,7 см, товщина – 0,5–0,6 см (рис. 3, 4). На всю висоту іконки знаходиться рельєфне погрудне зображення Ісуса Христа у фас. Рельєф обличчя збито, голова яйцевидної форми, волосся закручене спіраллю біля шиї. Вузькі плечі опущені, руки зігнуті в ліктях, ліва частково прикрита гіматієм, рельєф руки, що благословляє, збитий. Складки одягу і широкий пояс зображено численними паралельними рельєфними лініями. Навколо голови Христа – німб, розділений подвійними лініями на 3 сектори, що утворюють 3 рамена хреста. З обох боків від постаті Ісуса вміщені під титлами букви «ІС ХС» (Пивоваров, 2006а, с. 226–227; Архипова, 2021, с. 126–127).

Іконографічний аналіз зображення переконує, що на іконці відтворено образ Ісуса Христа Пантократора (з грецької – Вседержителя), який зображує Бога у вигляді Небесного Царя і Судді. Водночас існує думка, що на іконці зображений Ісус Христос у підлітковому віці – Спас Еммануїл (Архипова, 2021, с. 127). На жаль, втрачені деталі іконки не дають змоги докладніше встановити відтворений іконографічний тип Христа.

Інший цілий екземпляр іконки виготовлений зі стеатиту чорного кольору й зберігся повністю. Іконка рельєфна і, як і перша, одностороння. За формою вона напівовальна, з округленою долішньою частиною і дугоподібним звуженим верхом. Її розміри – 5,9х4х0,6–0,7 см (рис. 3, 6). У центрі виробу розташоване рельєфне зображення нерівнораменного хреста розмірами 3,5х2,7 см. На округлому вушку (1,1х1,2 см), яке має поздовжній отвір, також вміщено зображення хреста. Зворотний бік іконки полірований і не має жодних зображень, але на ньому простежуються рештки двох ліній (Пивоваров, 2006а, с. 225–226). Вважалося, що іконку виготовив місцевий майстер як наслідування візантійських взірців. Але нещодавно знайдено аналогічний виріб на кладовищі пізньовізантійського часу у Фесалоніках й у такий спосіб встановлено візантійське походження іконки (Архипова, 2021, с. 104).

Наступна іконка з пам'ятки також виготовлена зі стеатиту жовтуватого-коричневого кольору й збереглася у невеликому фрагменті розмірами 2,5х5х0,5 см (рис. 3, 5). Вона одностороння, із високорельєфним зображенням. Це фрагмент середньої частини прямокутного виробу з плоскою рамкою. У неглибокому ковчегу на значній віддалі від країв невисоким, заокругленим до тла рельєфом зображено святителя на повний зріст анфас у фелоні з омофором поверх нього. Лівою, покритою рукою він притиснув до грудей замкнене Євангеліє, корінець оправи якого прикрашений здвоєними паралельними лініями, а на палітурці зображено хрест із роздвоєними кінцями рамен і кружечками між ними. Аналогічний хрест зображено також на довгому кінці омофору, що спускається з лівої руки святителя. Частину хреста видно і на стрічці омофору праворуч, а хрест на правому плечі зображено у проекції, із вигнутою долішньою перекладаиною (Пивоваров, 2006а, с. 225; Архипова, 2021, с. 103–104).

За іконографією на іконці зображений святий, можливо, св. Миколай. Аналогічні приклади іконографії святого відомі за знахідками з Києва, Княжої Гори (м. Родень княжих часів), Ізяславу (Николаева, 1983, табл. 2, 2; 4, 6; 12, 6). Професійність різьблення, знання перспективи, деталізація зображення, порода каменю свідчать про роботу візантійського майстра XII – першої половини XIII ст. (Пивоваров, 2006b, с. 202).

Ще одна стеатитова іконка з городища також фрагментована. Від неї збереглася лише одна половина, розмірами 5,1x2,7–0,9x0,6 см (рис. 3, 7). Вона мала прямокутну форму із заокругленими кутами й пологим арковим завершенням. У центрі оправа має наскрізний виріз аркової форми із рівними вертикальними краями. Посередині згори над аркою вміщено літеру Х, ліворуч між горішніми й долішніми горизонтальними лініями – літери «АГ» («АГОС»). На зворотному боці над схилом арки – кілька літер, серед яких вдалося розпізнати «X I N I» (Архипова, 2021, с. 104).

Аналогії такої іконці чи оправі мені не відомі. Близькими до неї за манерою виконання є вироби, виявлені у візантійському Херсонесі (Николаева, 1983, табл. 7). Написання букв на іконці відповідає написам першої половини XIII ст. на давньоукраїнських старожитностях (Рыбаков, 1964, табл. IX–X).

Остання аналізована іконка виготовлена з аргіліту, двостороння, із прямими долішніми кутами та дугоподібно заокругленим верхом. Її розміри становлять 5,2x4,2x0,4–0,5 см (рис. 3, 8). На лицевому боці – рельєфне зображення, від якого збереглися лише декілька рельєфних смуг, що передавали одяг святого, і буква «Н». Під час просіювання відвалів трапився ще один фрагмент аргілітової іконки, який є частиною цього екземпляра, що відшарувався (рис. 3, 9). На зворотному боці виробу прокреслено схематичне зображення бородатої постаті до пояса, з німбом, поділеним на сектори. Очевидно, це – зображення Христа. Його руки притиснуті до грудей, але що в них – визначити не вдається (Пивоваров, 2006а, с. 227). Одяг та руки передані досить умовно і, можливо, імітують зображення лицевого боку. Невміле різьблення і примітивізм відтворення, що нагадує «курячого бога», вказують на місцевого недосвідченого різьбляра. Більшість іконок такої форми мала зображення св. Миколая.

Від інших кам'яних іконок із пам'ятки збереглися лише невеличкі уламки без зображень і написів (рис. 3, 10), які не дають змоги їх атрибутувати.

Стеатитові та аргілітові іконки з Чорнівського городища надійно датуються за археологічними матеріалами першою половиною XIII ст. Три стеатитові іконки належать до виробництва візантійських майстрів. Інші – могли виготовляти на землях Галицько-Волинського князівства місцеві майстри.

Кам'яні іконки в давньоукраїнському суспільстві були предметами особистого благочестя. Вони призначалися для ношення на грудях на коштовних ланцюгах, у складі намиста чи «на вороті». Тому такі іконки мають оправу з вушком або ж просвердлені отвори для шнура. За відсутності оправу чи отворів, іконки носили у спеціальних футлярах або мішечках (Порфиридов, 1976, с. 207). Археологічні матеріали засвідчують, що кам'яні іконки носили і чоловіки, і жінки.

Виріб із крокеїту став ще однією сакральною християнською знахідкою з городища, яка засвідчила релігійні зв'язки жителів замку із середземноморським регіоном. Виявлений виріб є шматком мінералу зеленого відтінку зі світлими вкрапленнями чіткої підпрямокутної форми й трапецієвидного в перетині. Його поверхня ретельно заполірована, проте місцями на ній

простежуються сліди дії вогню. По периметру каменю помітні три поліровані заглибини-канавки, можливо для кріплення як підвіски (рис. 3, 11). Розміри знахідки – 4,9х1,3–1,7х1,1 см (Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2015, с. 26). Аналогії цьому сакральному предмету відомі за знахідками в Новгороді, Старій Рязані, Києві, городищі в м. Шепетівка (давній Ізяслав) й датуються XII – першою половиною XIII ст. На думку дослідників, подібного гатунку речі є «церковним імпортом», що потрапив на територію Русі-України зі Середземномор'я із прощанами до святих місць. Фрагментарність знахідки не дає змоги докладніше її атрибутувати, але за морфологічними ознаками вона нагадує популярну на той час копію Гробу Господнього. Не виняток, що знахідка є фрагментом церковного предмета – крокейтового хреста, який міг розміщувався у вівтарі храму.

Під час дослідження Чорнівського городища знайдено також значну кількість сакральної дрібної металопластики, яка формує окрему групу предметів особистого благочестя. До них належить кругла накладка із хрестом, іконка-медальйон із зображенням святого воїна-тріумфатора, ажурна прорізна підвіска із 12-кінцевим хрестом, мініатюрна іконка-підвіска, 2 візантійські перфоровані монети, 9 лунниць та фібула.

Кругла лита накладка, орнаментована чотириконечним емалевим хрестом із виїмками, трапилася у північно-західній частині городища. На її поверхні помітні сліди вогню, емаль втратила первісний колір, можливо, була жовтою і зеленою. Знахідка є бронзовим гудзикоподібним виробом із випуклою поверхнею (рис. 4, 5). На зворотній увігнутій стороні розташована прямокутна пластинка з отворами, прилаштована перпендикулярно до площини виробу як елемент кріплення. Діаметр накладки сягає 2,3 см, висота – 1 см, товщина – 0,2 см. На лицевій випуклій стороні нанесено 8 радіальних ліній, які розходяться від центру й ділять поверхню на стільки ж підтрикутних секторів. Чотири центральні сектори, заповнені емаллю одного кольору, утворюють рівнораменний хрест із розширеними кінцями, т. зв. лапчастий хрест. Між раменами хреста в чотирьох інших секторах розташовані лілієподібні (декоративний елемент у вигляді квітки лілії) рельєфні фігури.

Подібні круглі накладки – досить рідкісні знахідки серед старожитностей Русі-України. Вони інколи трапляються на пам'ятках Подніпров'я, відомі в матеріалах західноукраїнських Галича, Звенигорода, Львова та на землях середньовічної Польщі (Седова, 1981, с. 159, рис. 80, 21). До XII – першої половини XIII ст. належить подібна накладка, випадково знайдена на терені літописного Василева (Михайлина, Пивоваров, Ільків, 2014, с. 154, рис. 3, 4).

Досить багато таких круглих накладок виявлено під час несанкціонованих пошуків на території Київщини, Волині та Житомирщини. У каталогах їх називають «нашивні емалеві прикраси з хрестами» (Нечитайло, 2000, с. 86, № 3565–567), «накладки з хрестами» тощо (Кайль, Нечитайло, 2006, с. 102–105). Стосовно призначення такого зразка круглих накладок існують різні думки. Їх інколи трактують «дробницями» та вважають гудзиками або прикрасами для одягу (Дробниця, 2003). За іншою версією вони призначалися для оздоблення церковних книг і були кутовими прикрасами палітурок богослужбових фоліантів. Ймовірно, що ці круглі накладки слугували специфічним оздобленням і ознакою літургійного одягу княжої доби на землях Русі-України.

Іконка-медальйон з образом святого вершника-тріумфатора була виявлена в південній частині городища. Стан знахідки задовільний, долішня сторона предмета пошкоджена вогнем, втрачена також частина вушка (Калініченко,

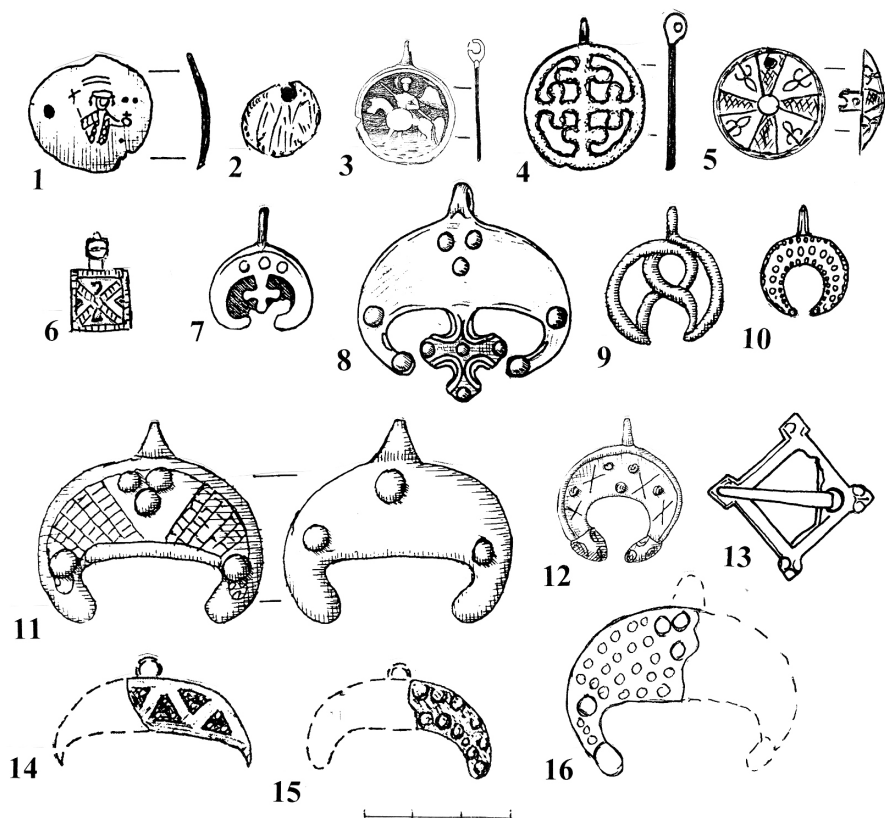

Рис. 4. Візантійські перфоровані монети (1–2), медальйон-іконка (3), підвіска із вписаним хрестом (4), накладка з хрестом (5), мініатюрна іконка (6), лунниці з хрестом (7–8), фібула (13), ширококорі і вузькорі лунниці (9–12, 14–16)

Пивоваров, Львів, 2019, с. 35–36). Іконка (медальйон) виготовлена з мідного сплаву, її діаметр – 1,9 см, висота з вушком – 2,4 см, товщина – приблизно 0,1–0,2 см (рис. 4, 3). На медальйоні зображений вершник у німбі, який їде ліворуч із піднятим вгору списом. За спиною вершника розвивається плащ (криловидної форми), до захисного озброєння кінного воїна належить також круглий щит, розміщений посередині фігури коня, ліворуч від постаті вершника.

На медальйоні-іконці святий вершник зображений як тріумфатор, його обличчя повернуте до глядача, спис піднятий догори, плащ розвивається за плечима (Соболев, 2017). Подібний образ воїна-тріумфатора часто присутній у зображеннях візантійських імператорів (василевсів). На землях Русі-України так увіковічували князів, які прославилися перемогами над ворогами (Сидоренко, 1994, с. 172–173).

Найчастіше в такому образі тріумфаторів зображали християнських святих воїнів – Георгія, Дмитрія Солунського, Федора Тірона, Федора Стратилата, Євстафія Плакинду, Сіссинія, київських святих мучеників Бориса й Гліба та багатьох інших. У їхніх образах знайшли відображення уявлення давньоукраїнського населення про ідеальну мужність, хоробрість, віру і

віротерпимість, жертвну любов до Батьківщини. Поширенню культів святих воїнів сприяли князівські династії та військова дружина, для яких вони були взірцями захисників, охоронців, родових патронів. Свідченням цього є численні зображення християнських святих на військових обладунках у давньоукраїнському мистецтві: фресках, барельєфах, іконах, різьбленні у дереві, кістці, металопластиці, книжковій мініатюрі тощо (Александрович, 1999, с. 26–127; Гнутава, 1993, с. 7–20).

Аналогій іконці-медальйону з Чорнівки досить багато. Подібні знахідки неодноразово траплялися серед старожитностей княжої доби Русі-України. Найбільша їх концентрація спостерігається на землях Галицько-Волинської держави. На території давньоукраїнської Буковини аналогічна іконка була віднайдена у літописному Василеві (Пивоваров, 2011, с. 392–396; Пивоваров, 2020, с. 129–135). Такого зразка знахідки виявлені також на багатьох давньоукраїнських пам'ятках (Пастернак, 1998, с. 234, рис. 3; Михайлова, 2003, с. 182, рис. 1; Терський, 2016, с. 65; Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 112; Кайль, Нечитайло, 2006, рис. 86). Трапляються вони й на північних територіях Русі-України (Кононович, 2013, с. 67, рис. 1). Усього на сьогодні відомо про понад 40 подібних знахідок, переважно із західноукраїнських земель. Варто відзначити, що майже всі відомі медальйони практично не відрізняються один від одного. Ймовірно, їх виготовляли на спеціальне замовлення.

На іконці з Чорнівського городища, як і на всіх інших, відсутні написи, що утруднює атрибуцію святого воїна. Вважається, що на медальйонах зображений св. Георгій (Юрій), особливо категоричні щодо цього російські дослідники, які всі подібні зображення пов'язують із ним та діяльністю князів Володимиро-Суздальської й Новгородської земель. На мою думку, на медальйоні зображений св. Федір, покровитель князя новгородського, торчеського і галицького Мстислава Мстиславича (Удатного) (до 1176–1228 рр.) (Пивоваров, 2011, с. 392–396).

Ажурна прорізна підвіска із 12-кінцевим хрестом належить до типу круглих хрестовключених (Пивоваров, 2006b, с. 207–208, 197, рис. 43, 3). Її діаметр сягає 2,5 см, висота із вушком – 3 см, товщина – 0,2–0,3 см (рис. 4, 4). Підвіска є колом (солярний символ) зі вписаним до нього багатораменим хрестом, що посилював оберегові функції. Підвіски цього типу добре відомі серед давньоукраїнських старожитностей. Вони знайдені на багатьох поселеннях, могильниках, культурних шарах давньоукраїнських міст і поселень міст та багатьох нелокалізованих місцях (Пастернак, 1998, с. 2321–232; Власова, 1962, с. 256; Русанова, Тимошук, 1993, с. 53; Ягодинська, 2010, с. 243–244; Пивоваров, 2020, с. 146; Седова, 1983, с. 42; Зверуго, 1975, с. 43; Кайль, Нечитайло, 2006, с. 81–82). Спостереження за розміщенням цих підвісок у поховальних комплексах показують, що вони найчастіше присутні у багатих похованнях. Відомі також їх знахідки і як «дар померлим» (Успенская, 1967, с. 107–108).

Прямокутна підвіска із косим хрестом і буквою «S» (зело) трапилася у східній частині городища. Вона виготовлена з міді чи білону (?) у техніці лиття у двосторонню кам'яну форму. Підвіска має розміри 1,9x1,1x0,15 см (рис. 4, 6). Усю центральну її частину займає косий (андріївський) хрест із подвійних смуг, поділений на квадрати. Над і під його середхрестям вміщені складові букви «S», але повернуті навпаки – згори ліворуч, а від долу – праворуч. Закінчення літери виконані у вигляді роздвоєних кінцівок. Із боків хрест орнаментований трикутниками.

Докладних відповідників підвісці віднайти не вдалося. Проте такої форми прямокутні сакралії присутні серед давньоукраїнських культових предметів. Зокрема, близькими за обрисами і розмірами до неї є бронзові іконки із зображенням Богоматері, знайдені у Крутилові й Капустинцях на Тернопільщині (Ягодинська, 2010, с. 68–69).

Змістовне навантаження підвіски визначається розміщенням на ній Андріївського хреста з нахиленими перекладами у вигляді букви «Х». Цей тип хреста трактувався одним зі символів твердості, непохитності й вірності в християнстві. Поєднання Андріївського хреста та літери «С» (зело) на підвісці викликає низку питань, на які поки немає однозначної відповіді. Жодних повних аналогій і трактування сакралії виявити не вдалося. Припускаю, що літера позначає слово «зельний», яке в давньоукраїнський час мало значення «кріпкий» і могло означати «кріпкий хрест», «кріпкий Христос».

Перфоровані візантійські монети, знайдені на городищі, виконували функцію християнських підвісок (Пивоваров, 1999, с. 154–159; Ільків, Калініченко, Пивоваров, 2015, с. 20–35). На території городища досі трапилося дві таких монети. Їх використання своєрідними іконками свідчить про ототожнення зображень на монетах із релігійними символами. На такий спосіб нумізматичні пам'ятки через пробивання у них отворів були перетворені на своєрідні предмети особистого благочестя. Зображення на монетах імператора з лабарумом, імператора й Ісуса Христа, імператора та святого імператора Костянтина (Constantinus), постаті ангела тощо сприймалися як християнські сюжети. Про важливість підвісок свідчило їх візантійське походження і близькість до основних святинь християнського світу. Не виняток, що на городище вони потрапили від прочан, які побували на території ромеїв.

Варто відзначити, що такі монети-«іконки» інколи віднаходили й на інших давньоукраїнських пам'ятках (Русанова, Тимошук, 1993, рис. 47; Ягодинська, 2010, с. 244–245; Кропоткин, 1962, с. 14, № 272; Мезенцева, 1968, с. 119; Довженко, Гончаров, Юра, 1966, с. 95).

Лунниці були досить популярними прикрасами давньоукраїнського жіночого костюму, в яких втілювався культ вшанування Місяця, відомий уже з періоду бронзового віку. Із прийняттям християнства вони стали прикрасами із синкретичним змістом. З одного боку, лунниці символізували нічне небесне світило й були, на думку дослідників, язичницьким символом шлюбу і красою, переважно дівчат (Даркевич, 1961, с. 61), з іншого – пов'язувалися із вшануванням Богородиці й освячувалися церковними колами. У кожній із цих інтерпретацій лунниця виконувала функцію оберегу і мала захищати її власницю від нещастя та хвороб, а також використовувалася у різних магічних діях (Malachowska, 1998, s. 70–74).

За традиційною класифікацією, лунниці розподіляють за співвідношенням між середньою лінією і «ріжками» на два типи: вузько- (круто-) та ширококорі. 3-поміж віднайдених на городищі лунниць 4 належать до вузькорігих, 5 – до ширококорігих. Усі вони мають різні розміри й орнаментацию.

До **вузькорігих лунниць** належить підвіска розмірами 2,7x2,6x0,1–0,15 см (рис. 4, 9). Середина виробу виготовлена як переплетіння двох кривих, що ніби утворюють обриси постаті в німбі (Пивоваров, 2000, с. 228, рис. 3). На території давньоукраїнських земель такого зразка лунниці відомі всього із декількох місць (Седов, 1982, с. 210, табл. XXXVI; Козловський, 1992, с. 61, рис. 31;

Мезенцева, 1968, с. 155, табл. V; Хамайко, 2008, с. 327, рис. 3; Ягодинська, 2010, с. 242, рис. 9).

Друга лунниця трапилася у відвалах зі східного боку городища. Вона виготовлена із білого металу (білон (?)), її розміри – 2,4х1,6х0,2 см (рис. 4, 10). Лицевий бік прикраси декорований трьома рядами псевдозерні. Подібні лунниці віднаходять у курганных похованнях XI – першої половини XIII ст. на Півночі Росії та на території Польщі (Седова, 1981, с. 24, рис. 6; Malachowska, 1998, s. 68). На українських землях такі прикраси досі трапилися у літописному Родені та на Ленківецькому городищі (Мезенцева, 1968, с. 115, табл. V; Мисько, Пивоваров, 2006, с. 45–46).

Третя лунниця характеризується такими параметрами: 3х2,5х0,1–0,15 см (рис. 4, 12). Її поверхня прикрашена 4 косими хрестами й 5 псевдозернинами, кінці оформлені у вигляді голівок змії із чітко виділеними гострою голівкою та двома очима (Возний, 1998, с. 105). Зворотний бік гладкий і не має зображень. Лунниці такого зразка досить рідко віднаходять на середньовічних пам'ятках. Вони відомі за знахідками з Гочевського могильника (Курцина) та на території Польщі (Седов, 1982, с. 210–211, табл. XXXVI–XXXVII; Моця, 1993, с. 127, рис. 45; Malachowska, 1998, s. 68, rys. 21).

Четверта вузькорого лунниця знайдена в південній частині дослідженої території. Вона постраждала від дії вогню, у її середній частині присутні сліди ошлакованого скла, можливо від сплавлених намистин. Сама ж лунниця виготовлена зі сплаву на основі міді. Її розміри становлять 2,4х2,1х0,2–0,3 см (рис. 4, 7). Особливість цієї прикраси – малий хрестик, розміщений всередині між відрогамі. На лицевому боці вона оздоблена трьома крапками псевдозерні, розміщеними в ряд. Подібні лунниці з хрестом відомі за знахідками на давньоукраїнських землях, головню з нелокалізованих місць (Хамайко, 2008, с. 331, рис. 4; Нечитайло, 2000, с. 84; Кайль, Нечитайло, 2006, с. 122–123).

Широкорогі лунниці з городища репрезентують 2 цілі й 3 фрагментовані примірники.

Перша з них, виготовлена із білону в техніці лиття по восковій моделі, знайдена разом із 12 мушлями каурі та 7 скляними намистинами. Весь комплекс знахідок належав до однієї низки намиста. Усі прикраси, втім і лунниця, постраждали від вогню (Мисько, Пивоваров, 2006, с. 45). Лунниця має розміри 4,5х3,6х0,3 см (рис. 4, 11). Її лицева сторона прикрашена псевдозерню, яка імітує орнамент філігранно-зернених лунниць.

Подібного типу лунниці з'явилися наприкінці X – на початку XI ст., а найбільшого поширення набули в XII – першій половині XIII ст. (Журжалина, 1961, с. 126; Седова, 1981, с. 24; Поболь, 1979, с. 179). Найближчі аналогії їй віднайдено у Пліснеську, Губині, Крутилівському городищі, Снитині та інших місцевостях (Ратич, 1957, с. 94; Кучера, 1962, с. 41; Винокур, Журко, Мегей, Якубовський, 2004, с. 54, 188, рис. 109; Русанова, Тимошук, 1993, рис. 47; Моргунов, 1996, с. 77; Мугуревич, 1965, табл. IX, рис. 15–17).

Друга лунниця з пам'ятки, як і попередня, також виготовлена в техніці лиття, але з бронзи. У центральній її частині між «ріжками» знаходиться хрест, який виступає за межі відрогів. Лунниця має розміри 4,4х4,4х0,1 см, хрест – 2х2 см (рис. 4, 8). Її лицева поверхня прикрашена 3 крапками зерні у горішній частині й 4 з боків і на кінцях. Декорована імітацією зерні так само й поверхня хрестика. Близькі аналогії лунниці походять із нелокалізованих знахідок в Україні (Кайль, Нечитайло, 2006, с. 122–123), а за розмірами і оздобленням вона

належать до найпізніших подібних виробів давньоукраїнського часу (Мисько, Пивоваров, 2006, с. 47).

Три інших ширококорих лунниці з городища – фрагментовані примірники. Дві з них виготовлені з бронзи (рис. 4, 15–16), одна – зі свинцю (рис. 4, 14). Прикраси з бронзи декоровані псевдозерню. Вони, очевидно, датуються кінцем XII – першою половиною XIII ст. (Malachowska, 1998, s. 68, rys. 21).

Окрему категорію знахідок із території городища укладають *фібули*. Одна з них (рис. 4, 13) близька за опрацюванням кінцівок до вузької лунниці зі синкретичним змістом, де поряд із зображенням голівок плазунів на різьбах присутні хрести. Фібула має ромбоподібну форму. Її розміри – 3,4х3,4 см, довжина язичка – 2,4 см. По чотирьох кутах фібула прикрашена ромбоподібними виступами, які імітують голови плазунів із позначеними крапками очима. Подібні фібули відомі з досліджень Маяцького городища в Подінців'ї, де вони знайдені в шарах XII–XIV ст. Такі фібули близькі за формою до візантійських прикрас одягу й, можливо, імітують зразки власне візантійського походження.

Знайдена на Чорнівському городищі сакральна металева та кам'яна пластика належала представникам однієї князівської чи боярської родини, яка час від часу перебувала тут разом із дружинниками та челяддю. Відомо, що основним місцем проживання еліт Галицько-Волинського князівства були міста, а в свої замки – «двори», які розташовані поза містами, вони приїжджали зрідка. За станом замків та їхньою охороною стежили довірені особи бояр, зазвичай з-поміж дружинників. На думку першовідкривача городища Б. Тимощука, у замку могло мешкати не менше 30 дружинників (Тимошук, 1982, с. 107), очевидно зі сім'ями. Під час ворожих нападів і військових дій замок міг ставати прихистком для сім'ї володаря та його оточення. Очевидно, у замку чи на розташованому навпроти поселенні проживав і священнослужитель, який обслуговував потреби гарнізону та навколишніх сільських жителів.

Виявлений на городищі комплекс предметів особистого благочестя досить чисельний та репрезентативний. З-поміж синхронних пам'яток ще тільки на Райковецькому городищі віднайдено стільки ж сакральної пластики (Гончаров, 1950, с. 112), на інших аналогічних об'єктах її зафіксовано значно менше. Це пояснює статус мешканців, їхня релігійність та глибоке засвоєння основних принципів християнства.

Серед знайдених сакралій 11 предметів особистого благочестя мають візантійське походження, що підтверджує тісні зв'язки населення Галицько-Волинської держави з християнськими центрами у Середземномор'ї й прощі до святих місць. Інші сакральні предмети були привезені з Києва, Галича та інших давньоукраїнських міст, де були великі монастирі, собори і чудотворні ікони.

Особливість знахідок християнських культових виробів із городища – те, що вони виявлені серед руїн горішніх частин оборонних клітей, безпосередньо там, де були бойові ходи (моцнення із плаского каміння на даху зрубів). Усі артефакти були розосереджені по периметру пам'ятки, вони ніби «захищали» замок із усіх боків. Тільки невелика їх частина, головно пов'язана із обкладинками книжок, перебувала серед заповнення клітей.

Використання сакральної пластики (сліди від інших християнських реліквій – дерев'яних виносних хрестів, хоругв, плащаниць тощо – не зафіксовані)

в екстремальних ситуаціях на землях Русі-України – відома практика захисту. У «Повісті минулих літ» зазначено: «... велика єсть сила крѣтънаа крѣтъмь бо побѣжени бывають силы бѣсовьскыа . крѣтъмь бо Гѣъ княземъ пособить в бранехъ . крѣтъмь шгражени вѣрнии челоувѣци . побѣжають супостаты противныа . крѣтъмь бо вскорѣ избавляеть . ѿ напасти призывающимъего с вѣрою . ничто же са бѣси боаьтса токмо крѣта . аще бо бываеть ѿ бѣсовъ мѣчтаніе . знаменавѣше лице крѣтъмь . прогоними бывають» (Клосс, 2001, стлб. 162). Можливо, окремі предмети особистого благочестя були розставлені на стінах замку для його «божого захисту». Мешканці городища, як й інше східноєвропейське населення, намагалися показати себе «мирними людьми» перед демонізованими номадами й надіялися за допомогою «чудодійних щитів» із символами християнства вберегтися від монгольської навали. Монголи на це не зважали, сакральні цінності християн для них не мали жодного значення, тому останні трагічно гинули (Голик, 2020, с. 90–91). Знищення Чорнівського городища, найвірогідніше, сталося 1259 р. під час вторгнення на землі Галицько-Волинського князівства монгольських військ Бурундая (Боролдой).

Отже, вивчення сакральної металевої та кам'яної пластики з Чорнівського городища першої половини XIII ст. дає уявлення про релігійне життя й освіченість представників еліти Галицько-Волинського князівства, їхні прощі до християнських святинь у Середземномор'ї та монастирів Русі-України. Мирний, поступальний розвиток замку та його округи був перерваний нападом військ зі Сходу й спроби «захистити» його жителів сакральними предметами виявилися марними.

Знищення замку, пограбування й, очевидно, вбивство та захоплення в полон частини навколишнього населення призвели до занепаду економічного, соціального й культурного розвитку місцевої людності. Лише в кінці XIV – на початку XV ст. спостерігаються ознаки відродження господарства та духовного життя в зазначеному мікрорегіоні Буковини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Александрович, В. (1999). *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів.
- Архипова, Є. (2021). *Іконки X–XIII століть з каменю, кістки та кераміки з України*. Каталог. Київ.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. В. (2004). *Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля, 1*. Київ; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів.
- Власова, Г. М. (1962). Бронзовые изделия XI–XIII вв. из села Зеленче. *Материалы по археологии Северного Причерноморья, 4*, 246–259.
- Возний, І. П. (1993). Сліди давньоруської цивілізації. *Буковинський журнал, 3–4*, 137–141.
- Возний, І. П. (1998). Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. Чернівці.
- Гнутова, С. В. (1993). Медная пластика Древней Руси (типология и бытование). *Русское медное литье, 1*, 7–20.
- Голик, Р. (2020). Віра і зброя: релігія та війна в історії культурної пам'яті. *З історії західноукраїнських земель, 16*, 40–67.
- Гончаров, В. К. (1950). *Райковецкое городище*. Киев.
- Гончаров, В. К., Юра, Р. О. (1966). *Давньоруське місто Воїнь*. Київ.
- Гуревич, Ф. Д. (1981). *Древний Новогрудок*. Ленинград.

Даркевич, В. П. (1961). Символы небесных светил в орнаменте древней Руси. *Советская археология*, 4, 56–67.

Дробниця. (2023). <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F>

Жарнов, Ю. Э. (1997). Усадьба первой трети XIII века «Ветчаного города» Владимира-на-Клязьме. *Труды VI Международного конгресса славянской археологии*, 2. Москва, 87.

Журжалина, Н. (1961). Древнерусские привески-амулеты и их датировка. *Советская археология*, 2, 122–140.

Зверуго, Я. Г. (1975). *Древний Волковыск*. Минск.

Ивакин, Г. Ю., Степаненко, Л. Я. (1985). *Раскопки в северо-западной части Подола в 1980–1982 гг. Археологические исследования Киева 1973–1983 гг.* Киев.

Льків, М., Калініченко, В., Пивоваров, С. (2015). Нумізматичні знахідки XIII ст. з Чорнівського городища. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1(39), 20–35.

Кайль, В. А., Нечитайло, В. В. (2006). *Каталог нательных христианских крестов, подвесок и наклеек с изображением креста периода Киевской Руси X–XIII ст.* Луганск.

Калініченко, В., Пивоваров, С., Льків, М. (2019). Медальйон зі святим вершиником з Чорнівського городища XIII ст.: структурний аналіз. В О. В. Добржанський (наук. ред.), *XII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 185-й річниці від дня народження Юрія Федьковича та 160-й річниці від дня народження Степана Смаль-Стоцького. Тези доповідей (Чернівці, 1–2 листопада 2019 р.)*. Чернівці: Технодрук, 35–36.

Каргер, М. К. (1958). *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т., 1. Москва; Ленинград.*

Клосс, Б. М. (ред.). (2001). *Ипатьевская летопись*. Москва.

Козловский, А. (1992). *Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в XI–XIV ст.* Київ.

Корзухина, Г. Ф., Пескова, А. А. (2003). *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв.* Санкт-Петербург.

Крип'якевич, І. (1999). *Галицько-Волинське князівство*. Львів.

Кучера, М. (1962). Древній Плісненськ. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 12, 3–56.

Кучинко, М., Охріменко, Г., Савицький, В. (2008). *Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби*. Луцьк.

Макарова, Т. И. (1975). *Перегородчатые эмали Древней Руси*. Москва.

Мезенцева, Г. Г. (1968). *Древньоруське місто Родень. Княжа гора*. Київ.

Мисько, Ю., Пивоваров, С. (2006). Нові знахідки лунниць з території Верхнього Попруття та Середнього Подністров'я. В Л. В. Баженов та ін. (ред. кол.), *На перехрестях світової науки: матеріали III Міжнародної наукової конференції «Вікно в Європейську науку», присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля (Чернівці, 20–21 травня 2006 р.)*, 45–46.

Михайлина, Л. П., Возний, І. П., Пивоваров, С. В. (1991). Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету. *Археологічні дослідження в Україні 1991 року*. Луцьк.

Михайлина, Л. П., Пивоваров, С. В., Льків, М. В. (2014). *Давньоруський Василів (підсумки і перспективи досліджень)*. Київ.

Михайлова, Р. (2003). Культ святих воїнів у Галицько-Волинській Русі (на прикладі пам'яток прикладного мистецтва). *Народознавчі зошити*, 1–2, 180–187.

Моргунов, Ю. Ю. (1996). *Древнерусские памятники поречья Сулы*. Курск.

Моця, О. (1993). *Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ.

Мугуревич, Э. С. (1965). *Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.* Рига.

Мусин, А. Е. (1999). Археология древнерусского паломничества в Святую Землю в XII–XV вв. *Богословские труды. К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847–1997)*, 35, 92–110.

Нечитайло, В. В. (2000). *Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X – перша половина XIII ст.)*. Київ.

Николаева, Т. В. (1983). *Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв.* Москва.

Пастернак, Я. (1998). *Старий Галич (архітектурно-археологічні дослідження 1850–1943 рр.)*. Ювілейне видання, присвячене 1100-річчю Галича. Івано-Франківськ.

Пекарська, Л. В., Пуцко, В. Г. (1989). Давньоруські енкаліпії в збірці Музею історії Києва. *Археологія*, 3, 84–94.

Пескова, Г. О. (1988). Скарби стародавнього Ізяславля. *Археологія*, 61, 16–35.

Пивоваров, С. (1999). Візантійська монета з Чорнівського городища. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 3, 154–159.

Пивоваров, С. (2000). Нові знахідки культових предметів на давньоруських пам'ятках Буковини. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 3, 217–230.

Пивоваров, С. (2001a). Археологічні дослідження Чорнівського городища в 1999–2000 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1, 243–255.

Пивоваров, С. (2001b). *Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра*. Чернівці.

Пивоваров, С. (2005). Чорнівське городище першої половини XIII ст. (нові знахідки). *Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку*, 195–201.

Пивоваров, С. (2006a). Вироби дрібної кам'яної пластики з давньоруських пам'яток Буковини. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, 224–231.

Пивоваров, С. (2006b). *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра*. Чернівці.

Пивоваров, С. (2008). Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Археологічні студії*, 3, 180–199.

Пивоваров, С. (2011). Медальйон зі святим вершником з літописного Васи́лева: спроба інтерпретації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 15, 392–396.

Пивоваров, С. (2020). *Літописний Василів у Середньому Подністрів'ї. Історико-краєзнавчі нариси*. Київ.

Пивоваров, С., Грига, В., Кузик, О., Калініченко, В. (2022). Дослідження Чорнівського городища у 2019 р. *Археологія Буковини: здобутки і перспективи*, 91–93.

Пивоваров, С., Ільків, М., Калініченко, В. (2015). Нові знахідки християнської металопластики з Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Церква–наука–суспільство*, 30–33.

Пивоваров, С., Калініченко, В. (2022). «Громові стріли» з Чорнівського городища. *Археологія і давня історія України*, 3(44), 404–412.

Пивоваров, С., Калініченко, В., Ільків, М. (2015). Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2012–2015 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2(40), 7–35.

Пивоваров, С., Калініченко, В., Ільків, М. (2016). Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2015–2016 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2(42), 7–44.

Поболь, Л. (1979). *Древности Белоруссии в музеях Польши*. Минск.

Поппэ, А. В. (1976). К истории романских дверей Софии Новгородской. *Средневековая Русь*. Москва.

Прищепа, Б. А., Нікольченко, Ю. М. (1996). *Літописний Дорогобуж в період Київської Русі*. Рівне.

Ратич, О. (1957). *Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР*. Київ.

Рыбаков, Б. А. (1964). *Русские датированные надписи XI–XIII веков*. Москва.

Русанова, И., Тимошук Б. (1993). *Языческие святилища древних славян*. Москва.

Седов, В. (1982). *Восточные славяне в VI–XIII вв.* Москва.

Седова, М. В. (1981). *Ювелирные изделия древнего Новгорода X–XV вв.* Москва.

Сидоренко, Г. В. (1994). Памятник монументальной пластики эпохи Киевской Руси. *Искусство Древней Руси. Проблемы иконографии*. Москва.

Соболев, В. Ю. (2017). Иконки-привески с конным изображением святого Георгия. *В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой*, 537–547.

Терський, С. В. (2016). Культ святих воїнів та військові відзнаки у Галицько-Волинському війську. *Військово-науковий вісник*, 25, 59–74.

Терський, В., Терський, С. (1998). З історії дослідження літописного Звенигорода. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (Т. 235: Праці Археологічної комісії), 358–372.

Тимошук, Б. О. (1982). *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.): монографія*. Київ.

Томенчук, Б. П. (2016). *Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ*. Івано-Франківськ.

Филипчук, М. А. (1983, 27 лютого). Замок біля Чорнівки. *Молодий Буковинець*.

Хамайко, Н. (2008). Древнерусские лунницы XI–XIII вв.: проблема происхождения и семантики. *Наукові записки з української історії*, 20, 319–338.

Ягодинська, М. (1983). Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля. *Studia archeologica*, 1, 67–71.

Ягодинська, М. А. (2010). Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля. *Археологія і давня історія України*, 2, 235–248.

Якубовський, В. І. (1975). Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької обл. *Археологія*, 16, 87–104.

Якубовський, В. І. (2001). *Скарби Болохівської землі. Кам'янець-Подільський*.

Malachowska, S. (1998). Wczesnośredniowieczne zawieszki półksiężycowate znalezione na terenie ziem polskich. *Archeologia Polski*, 43(1–2), 70–74.

Spinei, V. (1994). *Moldava in secolele XI–XIV*. Chisinau.

Teodor, D. (1991). *Crestinismul la est de Carpati de la origini pina in secolul al XIV lea*. Iasi.

REFERENCES

Aleksandrovych, V. (1999). *Mystetstvo Halytsko-Volynskoi derzhavy*. Lviv (in Ukrainian).

Arkhypova, Ye. (2021). *Ikonky X–XIII stolit z kameniu, kistky ta keramiky z Ukrainy. Katalog*. Kyiv (in Ukrainian).

Vynokur, I. S., Zhurko, O. I., Mehei, V. P., & Yakubovskiy, V. V. (2004). *Litopysnyi Hubyn XII–XIII st. Bolokhivska zemlia*, 1. Kyiv; Kamianets-Podilskiy; Khmelnytskyi; Starokostiantyniv (in Ukrainian).

Vlasova, G. M. (1962). Bronzovie izdeliya XI–XIII vv. iz sela Zelenche. *Materiali po arkheologii Severnogo Prichernomorya*, 4, 246–259 (in Russian).

Voznyi, I. P. (1993). Slidy davnorusskoi tsyvilizatsii. *Bukovynskiy zhurnal*, 3–4, 137–141 (in Ukrainian).

Voznyi, I. P. (1998). *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII–XIII st.* Chernivtsi (in Ukrainian).

Gnutova, S. V. (1993). Mednaya plastika Drevnei Rusi (tipologiya i bitovanie). *Russkoe mednoe lite*, 1, 7–20 (in Russian).

Holyk, R. (2020). Vira i zbroia: relihiia ta viina v istorii kulturnoi pamiaty. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 16, 40–67 (in Ukrainian).

Goncharov, V. K. (1950). *Raikovetskoe gorodishche*. Kiev (in Russian).

Honcharov, V. K., & Yura, R. O. (1966). *Davnoruske misto Voin*. Kyiv (in Ukrainian).

Gurevich, F. D. (1981). *Drevnii Novogradok*. Leningrad (in Russian).

Darkevich, V. P. (1961). Simvoli nebesnikh svetil v ornamente drevnei Rusi. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, 56–67 (in Russian).

Drobnytsia. (2023). <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F> (in Ukrainian).

Zharnov, Yu. E. (1997). Usadba pervoi treti XIII veka «Vetchanogo goroda» Vladimira-na-Klyazme. *Trudi VI Mezhdunarodnogo kongressa slavyanskoi arkheologii*, 2. Moskva, 87 (in Russian).

Zhurzhalina, N. (1961). Drevnerusskie priveski-amuleti i ikh datirovka. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, 122–140 (in Russian).

Zverugo, Ya. G. (1975). *Drevnii Volkovisk*. Minsk (in Russian).

Ivakin, G. Yu., Stepanenko, L. Ya. (1985). *Raskopki v severo-zapadnoi chasti Podola v 1980–1982 gg. Arkheologicheskie issledovaniya Kiev 1973–1983 gg.* Kiev (in Russian).

Ilkiv, M., Kalinichenko, V., & Pyvovarov, S. (2015). Numizmatychni znakhidky XIII st. z Chornivskoho horodyshcha. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheologii y etnologii*, 1(39), 20–35 (in Ukrainian).

Kail, V. A., & Nechitaiko, V. V. (2006). *Katalog natelnikh khristianskikh krestov, podvesok i nakladok s izobrazheniem kresta perioda Kievskoi Rusi X–XIII st.* Lugansk (in Russian).

Kalinichenko, V., Pyvovarov, S., & Ilkiv, M. (2019). Medalion zi sviatym vshnykom z Chornivskoho horodyshcha XIII st.: strukturnyi analiz. In

O. V. Dobrzhanskyi (Ed.), *XII Bukovynska mizhnarodna istoriko-kraieznavcha konferentsiia, prysviachena 185-i richnytsi vid dnia narodzhennia Yurii Fedkovycha ta 160-i richnytsi vid dnia narodzhennia Stepana Smal-Stotskoho. Tezy dopovidei* (Chernivtsi, 1–2 lystopada 2019 r.). Chernivtsi: Tekhnodruk, 35–36 (in Ukrainian).

Karger, M. K. (1958). *Drevnii Kiev: ocherki po istorii materialnoi kulturi drevnerusskogo goroda: v 2 t., 1*. Moskva; Leningrad (in Russian).

Kloss, B. M. (Ed.). (2001). *Ipatevskaya letopis*. Moskva (in Russian).

Kozlovskyi, A. (1992). *Istoryko-kulturnyi rozvytok Pivdennoho Podniprov'ia v XI–XIV st.* Kyiv (in Ukrainian).

Korzukhina, G. F., & Peskova, A. A. (2003). *Drevnerusskie enkolpioni. Nagrudnie kresti-relikvarii XI–XIII vv.* Sankt-Peterburg (in Russian).

Krypiakevych, I. (1999). *Halytsko-Volynske kniazivstvo*. Lviv (in Ukrainian).

Kuchera, M. (1962). *Drevnii Plisnensk. Arkheolohichni pamiatky URSSR*, 12, 3–56 (in Ukrainian).

Kuchynko, M., Okhrimenko, H., & Savytskyi, V. (2008). *Kultura Volyni ta Volynskoho Polissia kniazhoi doby*. Lutsk (in Ukrainian).

Makarova, T. I. (1975). *Peregorodchatie emali Drevnei Rusi*. Moskva (in Russian).

Mezentseva, H. H. (1968). *Drevnoruske misto Roden. Kniazha hora*. Kyiv (in Ukrainian).

Myško, Yu., & Pyvovarov, S. (2006). *Novi znakhidky lunnyts z terytorii Verkhnoho Popruttia ta Serednoho Podnistrovia*. In L. V. Bazhenov ta in. (Ed.), *Na perekhrestiakh sviotoi nauky: materialy III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Vikno v Yevropeisku nauku», prysviachenoï 140-richchiu vid dnia narodzhennia Raimunda Fridrikha Kaindlia* (Chernivtsi, 20–21 travnia 2006 r.), 45–46 (in Ukrainian).

Mykhailyna, L. P., Voznyi, I. P., & Pyvovarov, S. V. (1991). *Doslidzhennia arkheolohichnykh pamiatok Pivnichnoi Bukovyny ekspedytsiieiu Chernivetskoho derzhuniversitytetu. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 roku*. Lutsk (in Ukrainian).

Mykhailyna, L. P., Pyvovarov, S. V., & Ilkiv, M. V. (2014). *Davnoruskyi Vasyliiv (pidsumky i perspektyvy doslidzhen)*. Kyiv (in Ukrainian).

Mykhailova, R. (2003). *Kult sviatykh voïniv u Halytsko-Volynskii Rusi (na prykladi pamiatok prykladnoho mystetstva)*. *Narodoznavchi zoshyty*, 1–2, 180–187 (in Ukrainian).

Morgunov, Yu. Yu. (1996). *Drevnerusskie pamyatniki porechya Suli*. Kursk (in Russian).

Motsia, O. (1993). *Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX–XIII st. (za materialamy nekropoliv)*. Kyiv (in Ukrainian).

Mugurevich, E. S. (1965). *Vostochnaya Latviya i sosednie zemli v X–XIII vv.* Riga (in Russian).

Musin, A. Ye. (1999). *Arkheologiya drevnerusskogo palomnichestva v Svyatuyu Zemlyu v XII–XV vv. Bogoslovskie trudi. K 150-letiyu Russkoi Dukhovnoi missii v Ierusalime (1847–1997)*, 35, 92–110 (in Russian).

Nechytailo, V. V. (2000). *Kataloh khrystyanskykh nahrudnykh vyrobiv mystetstva periodu Kyivskoi Rusi (X – persha polovyna XIII st.)*. Kyiv (in Ukrainian).

Nikolaeva, T. V. (1983). *Drevnerusskaya melkaya plastika iz kamnya XI–XV vv.* Moskva (in Russian).

Pasternak, Ya. (1998). *Staryi Halych (arkhitekturno-arkheolohichni doslidy u 1850–1943 rr.). Yuveiline vydannia, prysviachene 1100-richchiu Halycha*. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Pekarska, L. V., & Putsko, V. H. (1989). Davnoruski enkolpiony v zbirtsi Muzeiu istorii Kyieva. *Arkheolohiia*, 3, 84–94 (in Ukrainian).

Peskova, H. O. (1988). Skarby starodavnoho Iziaslavlia. *Arkheolohiia*, 61, 16–35 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (1999). Vizantiiska moneta z Chornivskoho horodyshcha. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 3, 154–159 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2000). Novi znakhidky kultovykh predmetiv na davnoruskykh pamiatkakh Bukovyny. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 3, 217–230 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2001a). Arkheolohichni doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha v 1999–2000 rr. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 1, 243–255 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2001b). *Khrystyianski starozhytnosti v mezhyrichchi Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2005). Chornivske horodyshche pershoi polovyny XIII st. (novi znakhidky). *R. F. Kaendl. Vikno v yevropeisku nauku*, 195–201 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2006a). Vyroby drobnoi kamianoi plastyky z davnoruskykh pamiatok Bukovyny. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 10, 224–231 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2006b). *Serednovichne naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2008). Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. *Arkheolohichni studii*, 3, 180–199 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2011). Medalion zi sviatym vershnykom z litopysnoho Vasyleva: sproba interpretatsii. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 15, 392–396 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2020). *Litopysnyi Vasyliv u Serednomu Podnistrovi. Istoryko-kraieznavchi narysy*. Kyiv (in Ukrainian).

Pyvovarov, S., Hryha, V., Kuzyk, O., & Kalinichenko, V. (2022). Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha u 2019 r. *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky i perspektyvy*, 91–93 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S., Ilkiv, M., & Kalinichenko, V. (2015). Novi znakhidky khrystyianskoi metaloplastyky z Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. *Tserkva–nauka–suspiilstvo*, 30–33 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S., & Kalinichenko, V. (2022). «Hromovi strily» z Chornivskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3(44), 404–412 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S., Kalinichenko, V., & Ilkiv, M. (2015). Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2012–2015 rr. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 2(40), 7–35 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S., Kalinichenko, V., & Ilkiv, M. (2016). Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2015–2016 rr. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 2(42), 7–44 (in Ukrainian).

Pobol, L. (1979). *Drevnosti Belorussii v muzeyakh Polshi*. Minsk (in Russian).

Poppe, A. V. (1976). *K istorii romanskikh dverei Sofii Novgorodskoi. Srednevekovaya Rus*. Moskva (in Russian).

Pryshchepa, B. A., & Nikolchenko, Yu. M. (1996). *Litopysnyi Dorohobuzh v period Kyivskoi Rusi*. Rivne (in Ukrainian).

Ratych, O. (1957). *Drevnoruski arkheolohichni pamiatky na terytorii Zakhidnykh oblastei URSR*. Kyiv (in Ukrainian).

Ribakov, B. A. (1964). *Russkie datirovannye nadpisi XI–XIII vekov*. Moskva (in Russian).

Rusanova, I., & Timoshchuk B. (1993). *Yazicheskie svyatilishcha drevnikh slavyan*. Moskva (in Russian).

Sedov, V. (1982). *Vostochnie slavyane v VI–XIII vv*. Moskva (in Russian).

Sedova, M. V. (1981). *Yuvelirnye izdeliya drevnego Novgoroda X–XV vv*. Moskva (in Russian).

Sidorenko, G. V. (1994). Pamiatnik monumentalnoi plastiki epokhi Kievskoi Rusi. *Iskusstvo Drevnei Rusi. Problemi ikonografii*. Moskva (in Russian).

Sobolev, V. Yu. (2017). Ikonki-priveski s konnim izobrazheniem svyatogo Georgiya. V kamne i v bronze. *Sbornik statei v chest Anni Peskovoi*, 537–547 (in Russian).

Terskyi, S. V. (2016). Kult sviatykh voyniv ta viiskovi vidznaky u Halytsko-Volynskomu viisku. *Viiskovo-naukovy visnyk*, 25, 59–74 (in Ukrainian).

Terskyi, V., & Terskyi, S. (1998). Z istorii doslidzhennia litopysnoho Zvenyhoroda. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* (T. 235: Pratsi Arkheolohichnoi komisii), 358–372 (in Ukrainian).

Tymoshchuk, B. O. (1982). *Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.): monohrafiia*. Kyiv (in Ukrainian).

Tomenchuk, B. P. (2016). *Halych i Mala Halytska zemlia XII–XIII st. Istorychna topohrafiia horodyshch. Ivano-Frankivsk* (in Ukrainian).

Fylypchuk, M. A. (1983, Liutyi 27). Zamok bilia Chornivky. *Molodyi Bukovynets* (in Ukrainian).

Khamaiko, N. (2008). Drevnerusskie lunnitsi XI–XIII vv.: problema proiskhozhdeniya i semantiki. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, 319–338 (in Ukrainian).

Yahodynska, M. (1983). Khresty ta ikonky kniazhoi doby iz Zakhidnoho Podillia. *Studia archeologia*, 1, 67–71 (in Ukrainian).

Yahodynska, M. A. (2010). Yuvelirni vyroby z davnoruskykh pamiatok Zakhidnoho Podillia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, 235–248 (in Ukrainian).

Yakubovskiy, V. I. (1975). Davnoruskyi skarb z s. Horodyshche Khmelnytskoi obl. *Arkheolohiia*, 16, 87–104 (in Ukrainian).

Yakubovskiy, V. I. (2001). *Skarby Bolokhivskoi zemli. Kamianets-Podilskyi* (in Ukrainian).

Malachowska, S. (1998). Wczesnośredniowieczne zawieszki półksiężycowate znalezione na terenie ziem polskich. *Archeologia Polski*, 43(1–2), 70–74 (in Polish).

Spinei, V. (1994). *Moldava în secolele XI–XIV*. Chisinau (in Romanian).

Teodor, D. (1991). *Crestinismul la est de Carpati de la origini pînă în secolul al XIV lea*. Iasi (in Romanian).

Serhiy PYVOVAROV*Doctor of Historical Sciences, Professor**Senior Research Fellow of the Department of History of the Middle Ages**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2303-4476>**e-mail: pyvovarov.sergiy@gmail.com*

SACRED METAL AND STONE PLASTICS FROM THE CHORNIVTSI SETTLEMENT OF THE FIRST HALF OF THE 13th CENTURY IN THE CHERNIVTSI REGION

The article presents the results of a comprehensive analysis of Christian artifacts discovered during archaeological research of the Chernivtsi settlement, one of the most important medieval monuments of the Prut-Dniester interfluvium. These materials are considered as a significant source for the study of the spiritual culture of the population of western Ukrainian lands during the period of dominance of the Christian religion and the formation of local church traditions.

Particular attention is paid to pectoral crosses, encolpions, bronze icons, pendants, amulets, and elements of book decorations that are directly related to Christian symbolism. Their morphological, stylistic, and technological analysis allows us to identify connections with the Byzantine tradition, as well as to trace local features characteristic of the Galician cultural environment. In the context of this study, the emphasis is placed on how these objects functioned not only as attributes of faith, but also as markers of social status, education, and the level of integration of local nobility into the Christian world.

The conclusions of the study confirm that in the first half of the 13th century there was a population with a high level of religious consciousness and cultural integration on the territory of Chornivske settlement, which was influenced by spiritual trends widespread within the Galicia-Volhynia state. The materials from the site allow us to reconstruct important aspects of the Christian tradition in the border region, which played a role in the transit of ideas and cultural influences between East and West.

Thus, the study of sacred metal and stone plastics from the Chornivske settlement of the first half of the thirteenth century gives an idea of the religious life and education of the elite of the Galicia-Volhynian state, their pilgrimages to Christian shrines in the Mediterranean and monasteries of Rus-Ukraine. The peaceful, progressive development of the castle and its surroundings was interrupted by an attack by troops from the East and attempts to «protect» its inhabitants with sacred objects proved to be in vain.

Key words: Bukovyna, Chornivske settlement, crosses-relics, crosses-vestments, icons-triptychs, metal pendants, byzantine coins, fibulae.

*Стаття: надійшла до редакції 11.06.2025
прийнята до друку 21.07.2025*

Ярослав КНИШ

кандидат історичних наук

молодший науковий співробітник відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8932-8322>

e-mail: jaroslav.knysh63@gmail.com

СТРАТА ІГОРЕВИЧІВ У ГАЛИЧІ¹

Проаналізовано драматичні події кінця XII – початку XIII ст., пов'язані з боротьбою представників роду Рюриковичів, зокрема нащадків Ігоря Святославича, за контроль над Галицьким князівством після смерті князя Романа Мстиславича. Акцентовано на політичних інтригах, міждинастичних конфліктах, зраді союзників і винятковій жорстокості подій, що відбулися внаслідок цих суперечок. Описано історію захоплення Галицького князівства Ігоревичами (синами Ігоря Святославича), зокрема Володимиром, Святославом та Романом, у 1206 р. Показано, як після короткочасного утвердження в Галичі Ігоревичі втратили владу через супротив місцевої знаті та населення, що підтримували іншого претендента – князя Мстислава Удатного, а також через жорстоку поведінку Ігоревичів, зокрема стосовно місцевих бояр.

Особливу увагу приділено трагічному фіналу цих подій – полону та публічній страті Ігоревичів. Зазначено, що Святослав та Роман були схоплені, осліплені й жорстоко вбиті, що стало рідкісним прецедентом у тогочасній князівській практиці. Вказано, що цей випадок був зумовлений надмірною жорстокістю, зневагою до місцевих порядків і зрадою союзників. Зауважено, що князь Володимир Ігоревич, який зміг утекти, уник цієї долі, однак втратив політичний вплив.

Розглянуто джерела, передусім літописи, звернено увагу на тенденційність окремих повідомлень, а також наголошено на морально-етичній оцінці цих подій у тодішній історичній пам'яті. Потрактовано «галицьку трагедію» як кульмінацію амбітних, але необґрунтованих претензій Ігоревичів на галицький престол і як символ краху стороннього втручання в місцеву політичну традицію.

Підсумовано, що поразка Ігоревичів стала логічним наслідком відсутності підтримки місцевої еліти, некомпетентного управління та нехтування моральними і політичними нормами Русі. Виснувано, що цей епізод засвідчив зміну парадигми влади в Галицькому князівстві, де місцева знать і громада все активніше впливали на вибір князя, перетворюючи регіон на своєрідну олігархічну республіку.

Ключові слова: Ігоревичі, Галич, страта, боярство, Русь.

¹ Стаття є доопрацьованим варіантом матеріалу, опублікованого у збірнику наукових праць «Галич» у 2017 р.

Після смерті 19 червня 1205 р. князя Романа Мстиславича розпочалася довготривала боротьба між різними претендентами на його спадщину. Кілька спроб утвердитися на цих землях здійснили сини Ігоря Святославича і невідомої на ім'я дочки Ярослава Володимировича Осмомисла². Останній раз вони прибули на галицькі землі весною 1211 р., змігши вигнати з них угорців. Старший із братів – Володимир – сів тоді у Галичі, своєму сину Ізяславу дав Тереховлю, Святослав зайняв Перемишль, а Роман – Звенигород. Однак правління цих володарів досі викликає чимало дослідницьких запитань.

Мета статті – дослідити політику князів Ігоровичів у Галичі крізь призму боярської опозиції.

Однією з найважливіших своїх проблем, якщо не основною, Ігоровичі вважали могутнє і непокірне місцеве боярство. У першій половині літа 1211 р. вони організували масове винищення галицьких бояр, яких вбили приблизно пів тисячі, зокрема загинули Юрій Вітанович і Ілля Щепанович (Шахматов, 1998b, с. 723–724)³. Серед тих, хто врятувався, був Володислав Кормильчич, Судислав і Філіпп, які попрямували в Угорщину. Вони змогли домовитися із королем Андрієм II (András II), щоб він послав проти Ігоровичів військо і разом із ним малолітнього Данила Романовича, якого планували посадити на галицькому столі.

Святослава Ігоровича перемишляни видали угорцям без боротьби. Однак звенигородці завзято оборонялися. Роман, побачивши, що сили нерівні, вирушив на пошуки допомоги серед руських князів, проте його схопили на мості у Шумську. Володимир Ігорович не наважився вступити в бій з угорським військом і загонами руських князів, які прийшли на допомогу Данилові, тому втік із Галича зі своєю сім'єю. Полонених Ігоровичів угорці планували відвезти до короля Андрія II, але галичани зуміли їх викупити.

Серед науковців здавна триває дискусія щодо кількості Ігоровичів, повішених у вересні 1211 р., адже літописи називають різні цифри. Одні дослідники вважають, що галичани стратили двох князів (див. напр.: Грицак, 1958, с. 65; Гуцин, 1993, с. 97; Майоров, 2001, с. 407; Волощук, 2007, с. 109), інші – трьох (див. напр.: Солов'єв, 1964, с. 381; Котляр, 2002, с. 16, 178; Ставиский, 2005, с. 28; Войтович, 2011, с. 238). Основні суперечки ведуться навколо історичності особи Ростислава Ігоровича. Деколи доходило до курйозів. Так, Володимир Пашуто вважав, що повісили тільки двох князів (Пашуто, 1950, с. 198), проте в іншому місці своєї монографії пише про участь Ростислава разом із братами у Чернігівському князівському з'їзді 1206 р. (Пашуто, 1950, с. 218). Літописи повідомляють, що на ньому був присутній *«Володимиръ Игоревич съ своєю братьею»* (Тихомиров, 2004, с. 104; Норов, 2001, с. 112), не уточнюючи, хто ще саме з його братів перебував на снімі.

Серед науковців домінує твердження, що Галицько-Волинський літопис повідомляє про страту галичанами трьох Ігоровичів – Романа, Святослава і

² Серед дослідників «Слова о полку Ігоревім» домінує твердження, що дочка Ярослава Володимировича Осмомисла мала ім'я Євфросинія (Лихачев, 1976, с. 161; Рыбаков, 1971, с. 299; Махновець, 1989, с. 74, 133). Проте у літописах воно відсутнє, а вперше згадане в «Родословнику» Катерини II (Екатерина II, 1901, с. 78, 88), але джерельна вартість використаних у ньому матеріалів досить непевна.

³ Відзначу, що у списках Хлебніковському, Погодінському, Єрмолаївському і Марка Бундура (Яроцькому) немає звістки про чисельність убитих бояр (Пріцак, 1990, с. 310, 658; Шахматов, 1998, с. 59; БАН). Висловлюю вдячність д-ру габ. Даріушу Домбровські (Dariusz Dąbrowski) за надані фотографії фрагментів списку Марка Бундура, використані у цій статті.

Ростислава. Проте у різних списках цієї писемної пам'ятки простежуються дві версії щодо кількості повішених князів. В Іпатіївському списку спочатку читалося: «... ятым же бывшим княземъ Роману, Святославоу Ростиславичи» (Шахматов, 1998b, с. 727), але згодом, в останньому слові наприкінці літери «ичи» вишкрябали і замість них написали тільки графему «у». Тобто, спочатку читалося, що схопили двох князів – Романа і Святослава Ростиславичів, але згодом, після редакторської правки, – вже трьох: Романа, Святослава і Ростислава.

У списках Хлебніковської редакції, Хлебніковському і Погодінському, читаємо: «Роману, Ростиславоу, Святославоу» (Пріцак, 1990, с. 312, 659), тобто тут перелічені три князі, але другий і третій, порівняно з Іпатіївським, поміняні місцями. Однак у списках Ермолаївської редакції – Ермолаївському і Марка Бундура (Яроцькому) – йдеться тільки про двох князів: «Роману Ростиславичю⁴ и Святославу» (Шахматов, 1998с, с. 60; БАН), тобто тут фігурують Роман Ростиславич і Святослав.

Очевидно, в одному зі списків, який був попередником Іпатіївського, слово «Ростиславич» стояло після імені «Роман», і лише згодом один із переписувачів або редакторів подумав, що воно не на своєму місці, тому переставив його після слова «Святослава» і виправив на «Ростиславичів». У такому вигляді ці слова переписали в Іпатіївський список. Через певний час один із його читачів зрозумів, що тут перелічуються страчені Ігоревичі, тому вирішив виправити помилково написане, на його думку, слово «Ростиславичі» на правильне «Ростислав». Так із двох князів – Романа Ростиславича і Святослава – редагуванням тексту в Іпатіївському списку зробили трьох: Романа, Святослава і Ростислава.

В одному зі списків, який був генетичним попередником Хлебніковського, переписувач (або редактор), уважно читаючи літописний текст, подумав, що хтось помилково написав замість «Ростислав» «Ростиславич», зробивши з двох князів одного – Романа Ростиславича, тому він виправив «Ростиславича» на «Ростислава». Через таке редагування у Хлебніковському і Погодінському списках князі перелічені в іншій послідовності, ніж в Іпатіївському: «Роман, Ростислав і Святослав». Відзначу, що в Густинському літописі і «Хроніці з літописів стародавніх» Феодосія Софоновича, які користувалися списками Хлебніковської редакції, ці три князі перелічені в такій самій послідовності (Кучкин, 2003, с. 112; Толочко, 2013, с. 281; Софонович, 1992, с. 130). Проте у списках Ермолаївської редакції – Ермолаївському і Марка Бундура (Яроцькому) – читаємо, що галичани схопили «Романа Ростиславича і Святослава». Мабуть, тільки у них цей уривок Галицько-Волинського літопису не зазнав редагування і так читався у манускрипті, з якого виводять свій родовід усі сучасні списки.

Виникає логічне запитання: як і коли вкралась така прикра помилка у текст Галицько-Волинського літопису? Немає сумніву, що у його архетипі, укладеному наприкінці XIII ст., читалося про страту галичанами тільки двох князів – Романа і Святослава Ігоревичів. Імовірно, до такої неточності спричинився дефективний стан манускрипту, із якого виводять свій родовід усі списки, які дійшли до наших днів. Імовірно, й інші фрагменти літопису переписувачі не змогли завжди правильно відчитати. На таку думку, зокрема, наводять численні кількарядкові пропуски в Іпатіївському рукописі (див.: Шахматов, 1998а, с. VII–VIII), який (через один-два проміжні списки) відтворює текст цього манускрипту. Найімовірніше, у ньому було пропущено слово «Ігоревичів»

⁴ «Ростиславичу» у списку Марка Бундура (Яроцького).

і згодом написане над рядком, але або нерозбірливо, або через пошкодження воно важко відчитувалося. Переписувач неправильно його зрозумів («Ростиславич» замість «Ігоревич») і механічно поставив між Романом та Святославом.

Найдавнішим списком Іпатіївського літопису є Іпатіївський, створення якого дослідники датують у межах перших трьох десятиліть XV ст. Ніколай Ліхачов (Николай Лихачев) на основі вивчення почерків і філіграней вважав, що його переписано орієнтовно 1425 р. (Лихачев, 1891, с. 52–53), цю думку підтримав Алексей Шахматов (Алексей Шахматов) (Шахматов, 1998а, с. VI)⁵. Проте Дмитрій Ліхачов (Дмитрий Лихачёв) відніс його копіювання до початку XV ст. (Адрианова-Перетц, 1999, с. 365), а Борис Клосс – до кінця 10-х – початку 20-х років XV ст. (Клосс, 1998, с. F). Хлебніковський список «молодший» на понад 100 років. Якщо А. Шахматов датував його створення в межах XVI ст. (Шахматов, 1998а, с. VIII), то Б. Клосс звузив час переписування до кінця 50-х – початку 60-х років XVI ст. (Клосс, 1998, с. G).

Враховуючи датування Іпатіївського рукопису, можна припустити, що між ним і манускриптом, із якого виводять родовід усі сучасні, були щонайменше один-два (якщо не більше) списки. Найімовірніше, в останній чверті XIV ст. цей манускрипт мав досить багато дефектів. Загублено деякі аркуші, а на окремих фрагментах сторінок текст виявився втраченим або нечитабельним. Тоді з цього рукопису зробили список, який став основою всіх наступних. Вищезгаданий манускрипт зазнав багато пошкоджень, мабуть, не через старість, а внаслідок бурхливих подій середини XIV ст., які пережили галицько-волинські землі.

Як уже зазначено, в Іпатіївському списку спочатку читалося, що були страчені Роман і Святослав Ростиславичі, але згодом відбулося виправлення «Ростиславичі» на «Ростислав». Видавці не датували це редагування, але, найімовірніше, воно сталося не пізніше XVI ст. Також в одному зі списків попередників Хлебніковського хтось виправив у XV ст. або в першій половині XVI ст. одного князя «Романа Ростиславича» на двох – «Романа» і «Ростислава». Отже, у XV–XVI ст. у списках Іпатіївської і Хлебніковської редакцій під пером переписувачів та редакторів повстав міфічний князь Ростислав, а Роман Ігоревич став Ростиславичем найімовірніше в другій половині XIV ст.

У Новгородському першому літописі старшого ізводу під помилковою датою 1214 р. наведено слова князя Всеволода Чермного, який говорив, що *«братта моя есте 2 князя повесили вы въ Галици, яко злодѣя»* (Насонов, 2000, с. 53). Цю звістку запозичили й інші новгородські літописи (Насонов, 2000, с. 251; Покровский, 2000, с. 184; Кистерев и Тимошина, 2000, с. 263; Новикова, 2004, с. 79). Проте Всеволод Чермний не був рідним братом страченим Ігоревичам. Він був сином Святослава Всеволодовича (†1194), внуком Всеволода Ольговича (†1146) і правнуком Олега Святославича (†1115). Роман і Святослав були синами Ігоря Святославича (†1202), внуками Святослава Ольговича (†1164) і правнуками Олега Святославича. Отже, Всеволод Святославич Чермний і Роман та Святослав Ігоревичі були троюрідними братами, правнуками Олега Святославича.

У деяких літописах збереглися фрагменти Київського літопису кінця 30-х років XIII ст. Найповніше вони відображені в Московському великокнязівському літописному зводі 1479 р. (відомий за одним Ермітажним списком, датованим 50–60-ми роками XVIII ст.) і Московському великокнязівському зводі

⁵ Відзначу, що А. Шахматов також висловлював іншу думку щодо часу створення списку, датуючи його серединою XV ст. (Шахматов, 1916, с. LIII).

кінця XV ст. (виданий за єдиним Уварівським списком, переписаним у перших двох десятиліттях XVI ст.), а також у низці інших літописів, зокрема у Єрмолинському та Воскресенському. Дослідники вважають, що звістка про страту Ігоревичів запозичена у них із Київського літопису кінця 30-х років XIII ст. (Лимонов, 1967, с. 111; Толочко, 2005, с. 203). У ньому було зазначено, що галичани «изымаша князи своѣ Игоревичи 3, Романа съ братома, и бивше ихъ повѣша ихъ» (Тихомиров, 2004, с. 108; Покровский, 1910, с. 63; Норов, 2001, с. 117). Із наведеної цитати виходить, що в Галичі повісили трьох князів Ігоревичів – Романа із двома братами.

Відзначу, що попередня звістка, яка стосувалася Галича в Київському літописі кінця 30-х років XIII ст., датована осінню 1210 р. і повідомляє про короткотривале князювання в ньому Ростислава Рюриковича (Тихомиров, 2004, с. 108). Може скластися враження, що літописець не знав про бурхливі події, які відбувалися в Галичі впродовж наступного року. Проте більш імовірно, що наявна в нього інформація була неповна і суперечлива. Мабуть, у вищевказаному літописі кілька років не велися щорічні записи, можливо, через зміну особи літописця або з інших причин. Тому він не був впевнений, хто у вересні 1211 р. князував у Галичі, і подумав, що і як рік тому, Роман Ігоревич, хоча, як було зауважено вище, Володимир Ігоревич. Через свою недостатню поінформованість літописець вирішив зупинитися тільки на найрезонанснішій події, яка сталася впродовж цього року – страті Ігоревичів. Але й тут він допустив помилки, написавши, що галичани повісили трьох, а не двох Ігоревичів, мабуть, також через слабку свою обізнаність про цю подію.

Більш повний текст цієї звістки із Київського літопису кінця 30-х років XIII ст., на мою думку, наявний у Никонівському літописі: «Того же лѣта Галичане возненавидѣша своего господина князя Романа Игоревича и братиѣ его, и начята о немъ зло мыслити, како бы его уморити, и хотѣша зеліемъ уморити, и не случися имъ, и хотѣша инако ловъ на него поставити, и тако не случися имъ ... и изимаша князи своа три Игоревичи, князя Романа Игоревича и братъю его, и много биша ихъ, и по улицамъ водяще биша ихъ, и повѣшаша ихъ всѣхъ, и з женами и з дѣтми ихъ» (Бычков, 1885, с. 63). Дослідники вважають, що у Никонівському літописі відобразилася більш повна редакція Південноруського літописного зводу. Борис Рыбаков (Борис Рыбаков) датував його використання 1137–1170 рр. (Рыбаков, 1972, с. 272–274). Борис Клосс думав, що це відбувалося з кінця XI до початку XIII ст. (Клосс, 1980, с. 185). На мою думку, фрагменти Київського літопису кінця 30-х років XII ст. у Никонівському літописі простежуються до здобуття монголо-татарами Києва.

Дещо іншу версію перебігу цих подій подає Василій Татищев (Василий Татищев): «Пришедшим же утром близ Галича без вести, тогда галичане поимаше князя Романа и Володимира, биша и ругаху их со женами и детьми, но последи повесиша пред градом» (Татищев, 1964, с. 342). У процитованому уривку дивує твердження, що було страчено Володимира Ігоревича, адже, як відомо з Галицько-Волинського літопису, він разом із своєю сім'єю зміг втекти із Галича (Шахматов, 1998b, с. 726; Пріцак, 1990, с. 311, 659). Вирішити цю проблему можна, уважно прочитавши фрагменти «Історії Російської», у яких описано перебування Ігоревичів на землях Галицько-Волинського князівства після смерті Романа Мстиславича. Василій Татищев пише тільки про двох із них – Володимира і Романа. Він не знав, що разом із братами тут перебував також Святослав. Тому російський історик вирішив, що галичани стратили саме

їх. Відзначу, що В. Татищев, описуючи події, опирався на Никонівський літопис (Пештич, 1961, с. 235–236). Із нього він запозичив інформацію, що Володимир Ігоревич, вигнавши із Володимира-Волинського Романовичів, посадив у ньому «брата свого Романа Ігоревича» (Татищев, 1964, с. 333; Бычков, 1885, с. 52). В інших літописах, у яких наявний цей уривок, зазначено, що старший Ігоревич «выгна Романовича Данила из Володимира и посади в немъ брата своего» (Тихомиров, 2004, с. 105; див. також: Покровский, 1910, с. 61; Норов, 2001, с. 113), не називаючи його імені. Сумнівними видаються й інші, наведені В. Татищевим, факти у сюжеті про страту Ігоревичів, відсутні у Никонівському літописі.

Імператриця Катерина II (Екатерина II) у «Записках» назвала імена шістьох синів Ігоря Святославича (Екатерина II, 1901, с. 88), але серед них немає Ростислава Ігоревича. Опираючись на «Історію» В. Татищева, вона також вважала, що галичани стратили Романа і Володимира. Із чотирьох інших Ігоревичів науковцям нічого не відомо тільки про Гліба. До синів Ігоря Святославича імператриця Катерина II помилково зарахувала Ізяслава, який насправді був його внуком, але сином Володимира Ігоревича. Він кілька місяців у 1211 р. був теребовельським князем, брав участь у вересні 1211 р. у битві під Звенигородом і, мабуть, загинув на р. Калка у 1223 р. (Тихомиров, 2004, с. 121). Інші два Ігоревичі – Олег і Святослав – добре відомі дослідникам.

Польські латиномовні писемні джерела називають іншу кількість страчених князів – п'ять. Каталог краківських єпископів (редакція V домініканська) містить недатоване повідомлення, що сандомирський каштелян Сулислав (Sulislaus, або, як вважають, Судислав Бернартович із Галицько-Волинського літопису), посланий польським князем Лєськом (Leszko II), полонив руського князя Святослава разом із чотирма князями, яких згодом повісили (Szymański, 1974, s. 90). Подібну інформацію, але датовану 1206 р., знаходимо в хроніці Яна Длугоша (Jan Długosz) (Długossius, 1973, p. 119–120; Щавелева, 2004, с. 197–198, 357). Проте у статті під 1211 р. названо імена князів, яких взяв у полон сандомирський каштелян Сулислав – Святослав Мстиславич, Георгій, Ярослав, Володимир і Костянтин, але їх відпустив князь Лєсько (Długossius, 1973, p. 212–213; Щавелева, 2004, с. 204–205, 358). Більшість дослідників вважають, що у цих двох фрагментах мовиться про страчених у вересні 1211 р. у Галичі Ігоревичів, але науковців насторожує їхня кількість.

Найімовірніше, у цих звістках йдеться не тільки про повішених князів, але й про їхніх жінок і дітей, як написано у Никонівському літописі. Писемні джерела нічого не повідомляють про дружину або сім'ю у Романа Ігоревича. Натомість, Святослав Ігоревич був одружений із Ярославом Рюриківною (Шахматов, 1998b, с. 659; Dąbrowski, 2008, s. 468–470). Відома тільки одна їхня дочка – Агафія, яка вийшла заміж за мазовецького князя Конрада I Казимировича (Kondrat I) (Jasiński, 2001, s. 33–38). На мою думку, у Святослава і Ярослава народилися щонайменше ще дві дитини. Приблизно у вересні 1211 р. галичани стратили двох їхніх синів, мабуть, підліткового віку.

Однією із найтрагічніших сторінок боротьби за спадщину Романа Мстиславича безумовно була розправа галичан із полоненими Ігоревичами. У вересні 1211 р. у Галичі стратили князя Романа Ігоревича із братом Святославом, його дружиною Ярославом і двома їхніми дітьми. Князя Ростислава Ігоревича ніколи не існувало, він з'явився у списках Іпатіївської і Хлебниківської редакцій Галицько-Волинського літопису з-під пера редакторів і переписувачів у XV–XVI ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Адрианова-Перетц, В. П. (ред.). (1999). *Повесть временных лет* (Д. С. Лихачев, пер.). Санкт-Петербург: Наука.

БАН: Библиотека Российской Академии наук. Отдел рукописей, 21.3.14, л. 178.

Бычков, А. Ф. (ред.). (1885). *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Полное собрание русских летописей, изданное Археографической комиссией, 10*. Санкт-Петербург: Типография министерства внутренних дел.

Войтович, Л. В. (2011). *Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський.

Волощук, М. М. (2007). Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1–2, 105–112.

Грицак, П. (1958). *Галицько-Волинська держава*. Нью Йорк: Обнова.

Гущин, О. Б. (1993). Вступ чернігівських Ольговичів в боротьбу за галицько-волинську спадщину: трагедія Ігоревичів. В *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Міжнародна наукова конференція: тези доповідей та повідомлень* (Галич, 19–21 серпня 1993 р.). Львів, 95–97.

Екатерина II. (1901). *Сочинения императрицы Екатерины II на основании подлинных рукописей и с объяснительными примечаниями академика А. Н. Пыпина: в 12 т., 10*. Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наук.

Кистерев, С. Н., Тимошина, Л. А. (ред.). (2000). *Софийская первая летопись старшего извода. Полное собрание русских летописей, 6/1*. Москва: Языки русской культуры.

Клосс, Б. М. (1980). *Никоновский Свод и русские летописи XVI–XVII веков*. Москва: Наука.

Клосс, Б. М. (1998). Предисловие к изданию 1998 г. В А. А. Шахматов (ред.), *Полное собрание русских летописей* (Т. 2: Ипатьевская летопись). Москва: Языки русской культуры, Е–N.

Котляр, М. Ф. (ред.). (2002). *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. Київ: Наукова думка.

Кучкин, В. А. (отв. ред.). (2003). *Густинская летопись. Полное собрание русских летописей, 40*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Лимонов, Ю. А. (1967). *Летописание Владимиро-Суздальской Руси*. Ленинград: Наука.

Лихачев, Д. С. (1976). *Слово о полку Игореве: историко-литературный очерк*. Москва: Просвещение.

Лихачев, Н. П. (1891). *Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. Историко-археографический очерк*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.

Майоров, А. В. (2001). *Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*. Санкт-Петербург: Университетская книга.

Махновець, Л. Є. (1989). *Про автора «Слова о полку Ігоревім»*. Київ: Видавництво при Київському державному університеті.

Насонов, А. Н. (ред.). (2000). *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Полное собрание русских летописей, 3*. Москва: Языки русской культуры.

Новикова, О. Л. (ред.). (2004). Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского. *Полное собрание русских летописей*, 43. Москва: Языки славянской культуры.

Норов, А. С. (ред.). (2001). Летопись по Воскресенскому списку. *Полное собрание русских летописей*, 7. 2-е изд. Москва: Языки русской культуры.

Пашуто, В. Т. (1950). *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва: Издательство Академии Наук СССР.

Пештич, С. Л. (1961). *Русская историография XVIII века*, 1. Ленинград: Издательство Ленинградского Университета.

Покровский, Ф. И. (ред.). (1910). Ермолинская летопись. *Полное собрание русских летописей*, 23. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова.

Покровский, Ф. И. (ред.). (2000). Новгородская четвертая летопись. *Полное собрание русских летописей*, 4/1. Москва: Языки русской культуры.

Прицак, О. (упоряд.). (1990). Староруські київські і Галицько-Волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодинський). *Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів*, 8. Harvard: University Press.

Рыбаков, Б. А. (1971). «Слово о полку Игореве» и его современники. Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. (1972). *Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*. Москва: Наука.

Соловьев, А. В. (1964). Восемь заметок к «Слову о полку Игореве». *Труды Отдела древнерусской литературы*, 20, 365–385.

Софонович, Ф. (1992). *Хроніка з літописців стародавніх*. Київ: Наукова думка.

Стависький, В. (2005). *Київ і київське літописання в XIII столітті*. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія».

Татищев, В. Н. (1964). *Собрание сочинений: в 8 т.* (Т. 4: История Российская. Ч. 2). Москва; Ленинград.

Тихомиров, М. Н. (ред.). (2004). Московский летописный свод конца XV века. *Полное собрание русских летописей*, 25. 2-е изд. Москва: Языки славянской культуры.

Толочко, П. П. (2005). *Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст.* Київ: Наукова думка.

Толочко, О. (упоряд.). (2013). Густинський літопис. *Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів*, 11. Harvard: Harvard Ukrainian Research Institute.

Шахматов, А. А. (1916). *Повесть временных лет* (Т. 1: Вводная часть. Текст. Примечания). Петроград: Императорская археографическая комиссия.

Шахматов, А. А. (1998a). Предисловие. В *Полное собрание русских летописей* (Т. 2: Ипатьевская летопись). Москва: Языки русской культуры, III–XVI.

Шахматов, А. А. (ред.). (1998b). Ипатьевская летопись. В *Полное собрание русских летописей*, 2. 5-е изд. Москва: Языки русской культуры.

Шахматов, А. А. (ред.). (1998c). Приложение. Разнотечения из Ермолаевского списка. В *Полное собрание русских летописей* (Т. 2: Ипатьевская летопись). Москва: Языки русской культуры, 1–20.

Щавелева, Н. И. (2004). *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарии*. Москва: Памятники исторической мысли.

Dąbrowski, D. (2008). *Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. Kraków: Avalon.

Długossius, I. (1973). *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Liber quintus. Liber sextus*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Jasiński, K. (2001). *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. Poznań; Wrocław: Wydawnictwa Historyczne.

Szymański, J. (red.). (1974). *Katalogi biskupów krakowskich. Monumenta Poloniae historica. Nova series, 10/2*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

REFERENCES

Adrianova-Peretts, V. P. (Ed.). (1999). *Povest vremennikh let* (D. S. Likhachev, Trans.). Sankt-Peterburg: Nauka (in Old Church Slavonic, & Russian).

Biblioteka Rossiiskoi Akademii nauk. Otdel rukopisei, 21.3.14, ark. 178 (in Old Church Slavonic).

Bichkov, A. F. (Ed.). (1885). *Letopisnii sbornik, imenuemii Patriarsheyu ili Nikonovskoyu letopisyu. Polnoe sobranie russkikh letopisei izdannoe Arkheograficheskoi komissiei, 10*. Sankt-Peterburg: Tip. ministerstva vnutrennikh del (in Old Church Slavonic).

Voitovych, L. V. (2011). *Halytsko-volynski etyudy*. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskiyi O. V. (in Ukrainian).

Voloshchuk, M. M. (2007). *Obstoyatelstva kazni v 1210 g. Igorevichei Chernigovskikh: aktualnie voprosi rekonstruktsii russko-vengerskikh otnoshenii nachala XIII v. Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, 1–2, 105–112* (in Russian).

Hrytsak, P. (1958). *Halytsko-Volynska derzhava*. Niu York: Obnova (in Ukrainian).

Hushchyn, O. B. (1993). *Vstup chernihivskykh Olhovychiv v borotbu za halytsko-volynsku spadshchynu: trahediia Ihorevychiv*. In *Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii: Mizhnarodna naukova konferentsiia: tezy dopovovidei ta povidomlen (Halych, 19–21 serpnia 1993 r.)*. Lviv. 95–97 (in Ukrainian).

Yekaterina II. (1901). *Sochineniia imperatritsi Yekaterini II na osnovanii podlinnikh rukopisei i s obyasnitelnymi primechaniyami akademika A. N. Pipina: v 12 t., 10*. Sanktpeterburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii Nauk (in Russian).

Kisterev, S. N., & Timoshina, L. A. (Eds.). (2000). *Sofiiskaya pervaya letopis starshego izvoda. Polnoe sobranie russkikh letopisei, 6/1*. Moskva: Yaziki russkoi kulturi (in Old Church Slavonic).

Kloss, B. M. (1980). *Nikonovskii Svod i russkie letopisi XVI–XVII vekov*. Moskva: Nauka (in Russian).

Kloss, B. M. (1998). *Predislovie k izdaniyu 1998 g*. In A. A. Shakhmatov (Ed.), *Polnoe sobranie russkikh letopisei* (T. 2: Ipatevskaya letopis). Moskva: Yaziki russkoi kulturi, E–N (in Russian).

Kotliar, M. F. (Ed.). (2002). *Halytsko-Volynskiyi litopys: Doslidzhennia. Tekst. Komentar*. Kyiv: Naukova dumka (in Old Church Slavonic, & Ukrainian).

Kuchkin, V. A. (Ed.). (2003). *Gustinskaya letopis. Polnoe sobranie russkikh letopisei, 40*. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin (in Old Church Slavonic).

Limonov, Yu. A. (1967). *Letopisanie Vladimiro-Suzdalskoi Rusi*. Leningrad: Nauka (in Russian).

Likhachev, D. S. (1976). *Slovo o polku Igoreve: istoriko-literaturnii ocherk*. Moskva: Prosveshchenie (in Russian).

Likhachev, N. P. (1891). *Bumaga i drevneishie bumazhnie melnitsi v Moskovskom gosudarstve: Istoriko-arkheograficheskii ocherk*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii Nauk (in Russian).

Maierov, A. V. (2001). *Galitsko-Volinskaya Rus. Ocherki sotsialno-politicheskikh otnoshenii v domongolskii period. Knyaz, boyare i gorodskaya obshchina*. Sankt Peterburg: Universitetskaya kniga (in Russian).

Makhnovets, L. Ye. (1989). *Pro avtora «Slova o polku Ihorevim»*. Kyiv: Vydavnytstvo pry Kyivskomu derzhavnomu universyteti (in Ukrainian).

Nasonov, A. N. (Ed.). (2000). *Novgorodskaya pervaya letopis starshego i mladshogo izvodov. Polnoe sobranie russkikh letopisei*, 3. Moskva: Yaziki russkoi kulturi (in Old Church Slavonic).

Novikova, O. L. (Ed.). (2004). *Novgorodskaya letopis po spisku P. P. Dubrovskogo. Polnoe sobranie russkikh letopisei*, 43. Moskva: Yaziki slavyanskoi kulturi (in Old Church Slavonic).

Norov, A. S. (Ed.). (2001). *Letopis po Voskresenskomu spisku. Polnoe sobranie russkikh letopisei*, 7 (2nd ed.). Moskva: Yaziki russkoi kulturi (in Old Church Slavonic).

Pashuto, V. T. (1950). *Ocherki po istorii Galitsko-Volinskoi Rusi*. Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR (in Russian).

Peshtich, S. L. (1961). *Russkaya istoriografiya XVIII veka*, 1. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo Universiteta (in Russian).

Pokrovskii, F. I. (Ed.). (1910). *Yermolinskaya letopis. Polnoe sobranie russkikh letopisei*, 23. Sankt-Peterburg: Tipografiya M. A. Aleksandrova (in Old Church Slavonic).

Pokrovskii, F. I. (Ed.). (2000). *Novgorodskaya chetvertaya letopis. Polnoe sobranie russkikh letopisei*, 4/1. Moskva: Yaziki russkoi kulturi (in Old Church Slavonic).

Pritsak, O. (Comp.). (1990). *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertyns'kyj (Pogodin) Codices. Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts*, 8. Harvard: University Press (in Old Church Slavonic, & English).

Ribakov, B. A. (1971). *«Slovo o polku Igoreve» i yego sovremenniki*. Moskva: Nauka (in Russian).

Ribakov, B. A. (1972). *Russkie letopistsy i avtor «Slova o polku Igoreve»*. Moskva: Nauka (in Russian).

Solovev, A. V. (1964). *Vosem zametok k «Slovu o polku Igoreve»*. *Trudi Otdela drevnerusskoi literatury*, 20, 365–385 (in Russian).

Sofonovych, F. (1992). *Khronika z litopysystiv starodavnykh*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Stavyskyi, V. (2005). *Kyiv i kyivske litopysannia v XIII stolitti*. Kyiv: Vydavnychy dim «Kyievo-Mohylianska akademiiia» (in Ukrainian).

Tatishchev, V. N. (1964). *Sobranie sochinenii: v 8 t.* (T. 4: *Istoriya Rossiiskaya*. Ch. 2). Moskva; Leningrad (in Russian).

Tikhomirov, M. N. (Ed.). (2004). *Moskovskii letopisnii svod kontsa XV veka. Polnoe sobranie russkikh letopisei*, 25 (2nd ed.). Moskva: Yaziki slavyanskoi kulturi (in Old Church Slavonic).

Tolochko, P. P. (2005). *Davnoruski litopysy i litopysysty X–XIII st.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Tolochko, O. (Comp.). (2013). *The Hustynja Chronicle. Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, 11*. Harvard: Harvard Ukrainian Research Institute (in Old Church Slavonic & English).

Shakhmatov, A. A. (1916). *Povest vremennikh let* (T. 1: Vvodnaya chast. Tekst. Primechaniya). Petrograd: Imperatorskaya arkhograficheskaya komissiya (in Russian).

Shakhmatov, A. A. (1998a). Predislovie. In *Polnoe sobranie russkikh letopisei* (T. 2: Ipatevskaya letopis). Moskva: Yaziki russkoi kulturi, III–XVI (in Russian).

Shakhmatov, A. A. (Ed.). (1998b). Ipatevskaya letopis. In *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, 2 (5th ed.). Moskva: Yaziki russkoi kulturi (in Old Church Slavonic).

Shakhmatov, A. A. (Ed.). (1998c). Prilozhenie. Raznochteniya iz Yermolaevskogo spiska. In *Polnoe sobranie russkikh letopisei* (T. 2: Ipatevskaya letopis). Moskva: Yaziki russkoi kulturi, 1–20 (in Old Church Slavonic).

Shchaveleva, N. I. (2004). *Drevnyaya Rus v «Polskoi istorii» Yana Dlugosha (knigi I–VI): Tekst, perevod, kommentarii*. Moskva: Pamyatniki istoricheskoi misli (in Russian).

Dąbrowski, D. (2008). *Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. Kraków: Avalon (in Polish).

Długossius, I. (1973). *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Liber quintus. Liber sextus*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Latin, & Polish).

Jasiński, K. (2001). *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. Poznań; Wrocław: Wydawnictwa Historyczne (in Polish).

Szymański, J. (red.). (1974). Katalogi biskupów krakowskich. *Monumenta Poloniae historica. Nova series*, 10/2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Latin).

Yaroslav KNYSH

PhD

Junior Researcher of the Department of the Medieval History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8932-8322>

e-mail: jaroslav.knysh63@gmail.com

EXECUTION OF THE IHORIVYCHS IN GALYCH

The article analyzes the dramatic events of the late twelfth and early thirteenth centuries related to the struggle of the Rurikovich family, particularly the descendants of Ihor Sviatoslavovich, for control of the Galician principality after the death of Prince Roman Mstyslavovich. The author emphasizes political intrigues, interdynastic conflicts, betrayal of allies, and the exceptional cruelty of the events that resulted from these disputes. The central place in the study is occupied by the history of the capture of the Galician principality by the Ihorovychs (sons of Ihor Sviatoslavych), in particular Volodymyr, Sviatoslav and Roman, in 1206. The author shows how, after a short-term establishment in Galicia, the Ihorovychs lost power due to the resistance of the local nobility and population, who supported another contender, Prince Mstyslav as well as due to the cruel behavior of the Ihorovychs, towards local boyars.

Particular attention is paid to the tragic outcome of these events – the capture and public execution of the Ihorovychs. Svyatoslav and Roman were captured, blinded, and brutally murdered, which was a rare precedent in princely practice at the time. It is stated that this case was caused by excessive cruelty, disregard for local order, and betrayal of allies. Prince Volodymyr Ihorovychs, who was able to escape, avoids this fate, but loses his political influence.

The study analyzes sources, primarily chronicles, draws attention to the bias of certain reports, and emphasizes the moral and ethical assessment of these events in the historical memory of the time. The author interprets the «Galician tragedy» as the culmination of the ambitious but unfounded claims of the Ihorovychs to the Galician throne and as a symbol of the collapse of outside interference in the local political tradition.

The author summarizes that the defeat of the Ihorovychs was a logical consequence of the lack of support from the local elite, incompetent governance, and disregard for the moral and political norms of Rus. This episode demonstrated a paradigm shift in the power paradigm in the Galician principality, where the local nobility and community increasingly influenced the choice of the prince, turning the region into a kind of oligarchic republic.

Key words: the Ihorovychs, Galych, execution, nobility, Rus.

*Стаття: надійшла до редакції 28.05.2025
прийнята до друку 08.07.2025*

ISSN 2221-6294. Княжа доба: історія і культура. 2025. Вип. 17.

УДК 94(477)''08/14'':623.445/.446

DOI: <https://doi.org/10.33402/kd.2025-17-70-100>

Микола КОЗАК

доктор філософії

молодший науковий співробітник відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3539-413X>

e-mail: kozak2314913@gmail.com

ЗАХИСНЕ СПОРЯДЖЕННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО ВОЇНА КНЯЖОЇ ДОБИ

Проаналізовано проблему розвитку захисного спорядження давньоукраїнського воїна у княжу добу та в пізньому середньовіччі. Охарактеризовано основні елементи спорядження: щити, шоломи, кольчужні та пластинчасті обладунки, а також засоби захисту кінцівок. Акцентовано увагу на типології, конструктивних особливостях і хронологічній динаміці розвитку різних видів озброєння. Наведено приклади з археологічних досліджень, літописних згадок, іконографічних джерел та матеріалів музейних колекцій. Здійснено огляд історіографії питання у контексті праць західноєвропейських, радянських і сучасних українських дослідників. Висвітлено технологію виготовлення кольчуг, способи поєднання кілець, особливості використання лемелярних та лускатих обладунків. Окреслено трансформацію форм шоломів упродовж IX–XV ст. і роль захисного спорядження як індикатора соціального статусу воїна.

Звернено увагу на значення впливів скандинавського, кочівницького й західноєвропейського озброєння у формуванні місцевих традицій. Запропоновано періодизацію розвитку комплексу захисного спорядження у три основні етапи. Указано на недостатню увагу до цієї тематики в українській історіографії, що пояснюється браком джерел і традицією комплексного вивчення військового обладнання. Аргументовано доцільність подальших міждисциплінарних досліджень із залученням матеріалів археології, джерелознавства й експериментальної реконструкції. Зазначено, що вже у XIV–XV ст. у руських землях співіснували місцеві та західноєвропейські типи обладунків, зокрема білий латний обладунок. Акцентовано на потребі впорядкування, публікації та введення до наукового обігу маловідомих зразків спорядження, що зберігаються в українських музейних фондах. Наголошено на перспективності досліджень військової матеріальної культури Русі в контексті транскультурних зв'язків і соціальної історії.

Ключові слова: Русь, захисне спорядження, кольчуга, обладунки, шолом, щит, зброярство, воїн-дружинник.

Актуальною складовою історичного зброєзнавства й історії військової справи середньовіччя є розвиток захисного спорядження, тобто обладунку. В українській зброєзнавчій літературі проблема розвитку захисного спорядження княжої доби не отримала особливої уваги. Це зумовлено насамперед тим, що традиційно предмети бойового спорядження, як-от шолом, щит та обладунок, прийнято розглядати в комплексі з іншими предметами дружинного спорядження, такими як зачіпна зброя і спорядження верхового коня. Не сприяла окремому розгляду розвитку обладунку і порівняно нечисельна джерельна база, яка представлена все ще доволі скромним, хоча й показовим списком археологічних знахідок, візуальними пам'ятками і побіжними свідченнями наративних джерел.

Проте сучасний етап розробки теми і наявна історіографія вказують на актуальність загальної оглядової праці, присвяченої саме питанню розвитку захисного спорядження на теренах України за княжої доби.

Мета статті – всебічне дослідження та загальна характеристика розвитку захисного спорядження давньоукраїнського воїна у княжу добу та в пізньому середньовіччі. Автор прагне узагальнити наявні дослідження, охарактеризувати типологію, конструктивні особливості та хронологічну динаміку елементів озброєння на основі археологічних, писемних, іконографічних джерел і музейних матеріалів, а також проаналізувати зовнішні впливи на формування місцевих військових традицій, визначити соціальні функції спорядження та обґрунтувати необхідність подальших міждисциплінарних досліджень у цій царині.

Перші фахові узагальнення, присвячені обладунку, з'явилися у західній історіографії ще на початку і в середині ХХ ст. Тут найперше варто згадати комплексні праці Клода Блера (Claude Blair) (Blair, 1959) та Чарльза Фолкса (Charles Ffoulkes) (Ffoulkes, 1912).

На підставі наявного фактичного матеріалу із залученням писемних, речових і зображувальних джерел дослідники зробили перші комплексні спроби реконструкції розвитку середньовічного обладунку у Європі та виділили основні етапи його змін і розвитку.

Наступною значною працею у цьому руслі була двотомна робота шведського археолога Бенга Тордемана (Bengt Thordeman), присвячена матеріалам з унікального поховання на о. Готланд у Балтійському морі (Thordeman, 1939).

Дослідник чи не вперше, на основі унікальних знахідок цілих комплектів обладунків загиблих під час оборони м. Вістбю у 1316 р., розглянув питання формування фасонів обладунків, їхню типологію і генезу.

Дослідження захисного спорядження й обладунку з теренів України почалися із вивчення матеріалів археологічних розкопок, зокрема літописних пам'яток. Одним із перших дослідників у цій галузі був радянський археолог Александр Медведєв (Александр Медведєв), який залучив матеріали з України для аналізу статусного дружинного озброєння (Медведєв, 1953; 1959). Це стало основою для подальших досліджень, які акцентували увагу на різних видах озброєння та їхній генезі. Досі зберігає актуальність доробок радянського археолога Анатолія Кірпи́чнікова (Анатолий Кирпичников), який проаналізував усі відомі на початку 60–70-х років ХХ ст. знахідки середньовічної зброї і захисного спорядження зі Східної Європи. Захисне спорядження княжої доби (шолом, щит, обладунок) детально розглянено у третьому томі його фундаментальної праці «Давньоруська зброя» (Кирпичников, 1971) та

в праці, присвяченій огляду воєнної справи пізньосередньовічної Русі (Кирпичников, 1976).

Значним поступом у вивченні використання і продукції захисного спорядження на Русі стало відкриття майстерні бронника в білоруському Гомелі, що вилилось у низку публікацій Юрія Лупиненка (Юрий Лупиненко) й Олега Макушнікова (Олег Макушников), які побачили світ у 2000-х роках (Лупиненко, 2007; Лупиненко, Макушников, 2010; Макушников, Лупиненко, 2003; Макушников, Лупиненко, 2006).

Серед українських дослідників актуальну проблематику розглядали по-біжно або більш предметно дослідники військової справи, медієвісти й археологи. Проте єдиним відомим дослідженням, яке цілком стосувалося захисного спорядження княжої доби, була дисертація харківського дослідника Вячеслава Грекова «Еволюція комплексу озброєння воїнів Південно-Західної Русі у X – першій половині XIII ст.» (Греков, 2012). На жаль, у ній недостатньо акцентовано на археологічних джерелах.

Розгляд захисного спорядження воїна княжої доби варто почати з найархаїчнішого його елемента – щита. Зауважу, що археологічні знахідки щитів дуже нечисельні, що зумовлено тим, що для їхнього виготовлення використовувалися, як правило, органічні матеріали, зокрема дерево та шкіра.

Прикметно, що знахідки середньовічних щитів нечисельні навіть у межах цілої Європи. Особливо рідкісні знахідки органічних, нетривких елементів. Тому реконструкція їхньої структури й еволюції можлива лише на підставі візуальних джерел. Серед археологічних джерел, які засвідчують використання щитів, варто згадати рештки металевих умбонів (рис. 1).

Знахідок умбонів також обмаль, хоча вони принципово не відрізняються від тих, які використовували в епоху Великого переселення народів і ранньому середньовіччі. Останні відомі, зокрема, із чисельних пшеворських поховань (Козак, 2022b, с. 14–15).

Немає підстав стверджувати, що пізньоримські та ранньосередньовічні щити слов'ян, балтів і германців мали якісь принципово різні конструктивні особливості. Дерев'яна дощата основа з умбоном по центру, із залізним, шкіряним або дерев'яним руків'ям зі зворотного боку, інколи краї укріплювали оковкою (Казакиявичюс, 1988, с. 119), саме ж полотно щита могло бути обтягнуте шкірою (Синиця, 2012, с. 138; Козак, 2022b, с. 15).

Круглий щит, вочевидь, відбиває реалії здебільшого пішого бою, до того, коли кіннота займе панівну роль на полях битв середньовічної Європи. Круглі щити могли відрізнятись розміром, наявністю або відсутністю умбона, його

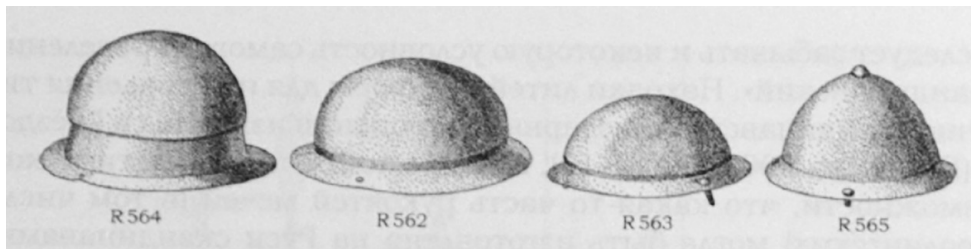

Рис. 1. Типи ранньосередньовічних умбонів (за О. Ryhgh).
Джерело: Андросчук, Зоценко, 2012, рис. 5

формою та ін. Проте принципової різниці між ними не було, домінантною залишалася кругла форма. Наявна бронзова оковка країв щита мала убезпечувати виріб від розтріскування, а тверда ударна частина призначалася для нанесення атак.

Уявлення про щити княжої доби можна отримати з археологічних знахідок таких предметів із Балтії і Скандинавії. Цілий щит IX ст. виявлено у торфовищі в Лієпайському р-ні, на південному заході Латвії, він мав круглу форму, складався з ялинових дощок, з обох боків був покритий шкірою із паром спресованої трави між дощечками та шкірою (Уртан, 1961). Подібні знахідки щитів епохи вікінгів відомі з поховання в норвезькому Гокстаді X ст. та купецько-торгівельного центру вікінгів у Бірке (Швеція) (Козак, 2022b, с. 15–16). Залізні умбони середньовічних щитів епохи вікінгів відомі з Києва, Чернігівщини й околиць Гнездово (?) (Кирпичников, 1971, с. 33–40, рис. 10, 11; Андрощук, Зоценко, 2012, с. 82).

Прикметно, що вже у ранньому середньовіччі щити мали символічну функцію, тобто вони були утилітарним предметом, але водночас могли відображати станову, рангову й іншу належність власника. Це зумовлено насамперед тим, що щити, маючи широкий корпус, були зручними для нанесення різноманітних геральдичних чи символічних зображень, кольорових барв. Це, зокрема, видно на прикладі знахідки із Гнездово, де виявлено розфарбований червоною фарбою круглий щит (Кирпичников, 1971, с. 35, 37).

Тут варто згадати знахідку, найімовірніше, символічного щита з дружинного поховання Галичиної Могили в Крилосі на Прикарпатті (Козак, 2022b, с. 16). Цей щит не мав умбона, проте містив позолоту, що вказує на його символічну функцію.

Цікавим є епізод із прибитим щиром до брами Царгорода під час походу Олега 907 р. (Козак, 2022b, с. 25): «... и бысѣ тако . и повѣсиша щиты своѣ . въ вратѣхъ показующе побѣду . и поиде ѿ Цѣсраградѣ» (Полное собрание, 1908, стб. 23).

Новий період розвитку щитів розпочався в XI ст. (Рыбель, Волков, 2020, с. 143–148). Зі зростанням ролі кінноти та появою специфічних прийомів рицарської мілітарної технології (Гуцул, 2011, с. 10–11) можна пов'язати появу т. зв. мигдалеподібного щита (Кирпичников, 1971, с. 37–38). Мигдалеподібний щит був видовжений і звужений у нижній частині для захисту ноги вершника, верхня частина мала прикривати тулуб. Такі щити найчастіше фігурують серед зображених на книжкових мініатюрах та інших візуальних пам'яток княжої доби (Кирпичников, 1971, с. 37–38). Як і ранньосередньовічний круглий щит, мигдалеподібний мав загальноєвропейське поширення (Кирпичников, 1971, с. 37–38; Козак, 2022b, с. 17).

Ці щити, як і їх круглі попередники, могли мати різні варіанти. Зокрема, візуальні джерела засвідчують поширення декількох варіантів таких щитів. Це, зокрема, плоскі й увігнуті зовні щити, інколи це щити, що все ще оснащені умбоном та укріпленими краями, а інколи простежується щось подібне на подовжене ребро (Козак, 2022b, с. 18).

Значних змін зазнала й експлуатація таких щитів, які кріпились і експлуатувалися за допомогою системи ременів (Козак, 2022b, с. 19). Великі рицарські щити XIII ст. було оснащено системою двох ременів, перший із яких закидався за спину, шию чи плече, т. зв. «*guige*», другий фіксував щит до ліктя і кисті, т. зв. «*enermes*» (Окшотт, 2006, с. 319).

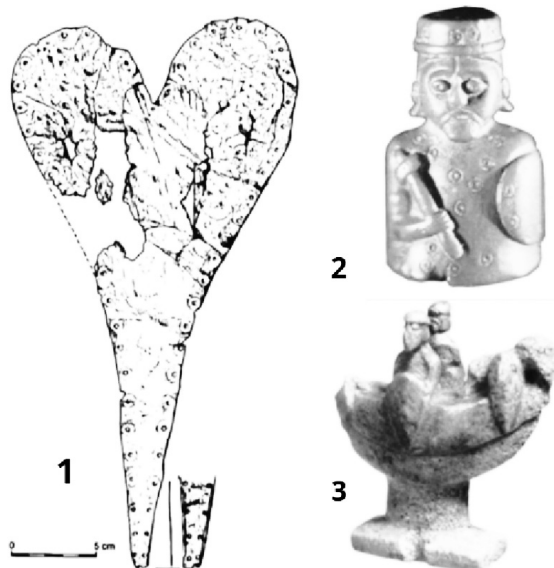

Рис. 2. Елементи щитів: 1 – посріблена частина зі щита з поховання в Таганчі. Джерело: Gawrysiak-Leszczynska, Musianołowicz, 2002, s. 296, fig. 5; 2 – шахова фігурка з Берестя (за П. Лисенком); 3 – шахова фігурка з Волковиська (за Н. Висоцькою). Джерело: Плавінські, 2013, с. 75, 77

Можливо, саме такі щити згадані у «Слові о Полку Ігоревім» XII ст. як «черлені щити», що засвідчує продовження використання прикрашуваних щитів у XII ст. (Козак, 2022b, с. 25). Мигдалеподібні щити не втратили символічного значення. Свідченням цього може бути знахідка посрібленого щита з кочівницького поховання в Таганчі (рис. 2, 1). Загалом же, для високого середньовіччя були притаманні різні типи щитів, зокрема круглі, що зображено на знахідках шахових фігур (рис. 2, 2–3).

Важливим і коштовним обладунком дружинника ранньокіївського часу був натільний обладунок, який до XII–XIII ст. переважно був представлений різними видами м'яких обладунків і кольчужним плетивом (обладунок зі з'єднаних між собою металевих кілець) (Козак, 2023, с. 158).

Оскільки проблему використання натільних обладунків детально розглянуто в попередніх роботах (Козак, 2022–2023, с. 61–74), тут зупинюся на загальних тенденціях розвитку. Металевий натільний обладунок, який використовували руські воїни у IX–XIII ст., можна умовно поділити на кольчужний і пластинчатий, який набув широкого поширення дещо пізніше.

Найперше варто звернути увагу на кольчугу, яка була полотном із поєднаних різними способами металевих кілець. На думку британського зброєзнавця К. Блера, 1066–1250 рр. у Європі були періодом кольчуги (Blair, 1958, р. 19–36). Любор Нідерле (Lubor Niederle) вважав, що найраніші свідчення використання кольчуг слов'янами можна віднести до VII ст. (Кирпичников, 1971, с. 7).

Слово «броня», яким на Русі позначали цей вид захисту, походить із давньогерманської мови, що може бути натяком на західне або скандинавське походження кольчуг у слов'ян (Гузюк, 2015, с. 10–11). Це ще раз підтверджує заборона Карла Великого (Carolus Magnus) у 802 р. продавати зброю і кольчуги (*arma et brunias*) слов'янам (Гузюк, 2015, с. 11; Нідерле, 1956, с. 382–383).

На середину XX ст. із територій, які у X–XI ст. належали до складу Київської держави або перебували під її впливом, було відомо про кілька десятків цілих кольчужних сорочок і значну кількість їхніх фрагментів. Найраніша знахідка – із поховання на р. Оскол – датована VIII ст. (Кирпичников, 1971,

с. 6, 8). Однею з найдавніших збережених кольчуг є т. зв. кольчуга св. Вацлава зі собору Святого Віта в Празі, яка відображає тенденції кольчужного фасону X–XI ст. (Williams, 2003, р. 29–31).

На Русі, як і в Західній Європі вже на X ст. кольчуга набувала значної популярності і її виготовляли місцеві майстри (Кирпичников, 1971, с. 8–10). На це вказує хоча би порівняно чисельна концентрація знахідок цілих кольчуг і елементів плетіння саме з руських земель (Кирпичников, 1971, с. 7–15), серед яких перше місце посідає Волинь (Кучинко, 2009, с. 273; Петегирич, 1990, с. 169).

Руські кольчужні сорочки княжої доби мали фасон сорочки з короткими рукавами. Поли такого обладунку сягали стегон, а рукави – ліктів (Гузюк, 2015, с. 9–10) (рис. 3).

Попередньо можна припустити, що на Волині наприкінці XII ст. з'явився новий тип кольчуги, де всі кільця поєднані заклепками (Козак, 2023, с. 160).

У XIII ст. крій – рукави та поли – подовжено, а також з'явилися пласкі розклепані кільця, що збільшувало площу покриття та жорсткість без збільшення ваги (Кирпичников, 1971, с. 9–10; Козак, 2023, с. 160).

Варто в кількох словах охарактеризувати технологію виготовлення кольчужного плетива. Було встановлено, що для кольчуг використовували здебільшого сиродутне залізо з низьким вмістом вуглецю (Smith, 1959, р. 61), інколи низьковуглецеву сталь (Williams, 2003, р. 31). Імовірно, що так обладунок набував меншої крихкості, бо низьковуглецеве залізо в'язкіше. Із заліза згодом формували тягнений дріт, який навивався на круглий у перетині стрижень, після чого формувався в кільця, які надалі з'єднувалися у суцільне полотно.

Деякі цільні кільця могли бути звареними ковальською зваркою після розрубання дроту (Колчин, 1953, с. 151–152). Існували варіанти з'єднання кілець за допомогою заклепок, «на цвях», або використання цільних кілець, вирубаних із листового заліза.

Найпоширенішим аж до XV ст. способом поєднання самих кілець було 4 в 1, коли одне кільце із заклепкою поєднувалося із чотирма зварними. У такому полотні йшли ряд зварних і ряд клепаних кілець по чергово (Козак, 2023, с. 158–159).

Кількість кілець в одному гарнітурі могла коливатись з урахуванням їхнього діаметру. У період XIII–XV ст., коли кольчуга доповнювала пластинчаті варіанти, армування кільця могли мати різний діаметр (Козак, 2023, с. 159–160).

Надзвичайно цікаве питанням – ефективність кольчуг. Це особливо актуально в контексті переходу від кольчужних до пластинчатих гарнітурів, що, як відомо, чітко простежується у XIII ст. Отже, варто задати питання:

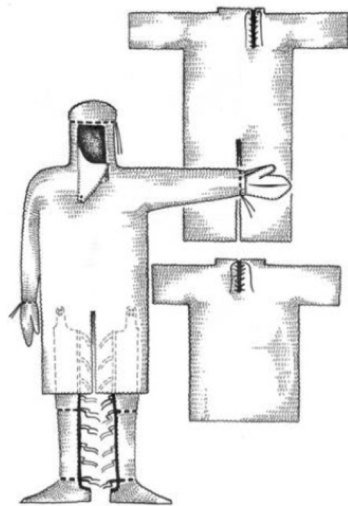

Рис. 3. Фасони середньовічних кольчуг. Джерело: Макушников, Лупиненко, 2006, рис. 7

наскільки у протидії колючим і рубаним ураженням кольчуга була ефективною? За результатами експерименту, який здійснили працівники британського музею «Royal Armouries» за допомогою рухомого, одягнутого в кольчугу, манекена та використання різного набору зброї, кольчуга продемонструвала значну ефективність (Peter, 1992, р. 111–117; Woosnam-Savage, De Vries, 2015, р. 55).

Очевидно, що стверджувати про тотальну ефективність кольчужних гарнітурів не можна, з огляду на фізичну нездатність такого обладунку протидіяти потужним кінетичним ударам булави або колючим ударам. Зрештою, перехід від ранньосередньовічного комплексу захисного спорядження, який поєднував кольчугу, щит та часто шолом із відкритим обличчям, до надійніших систем армування у XIII–XIV ст. сам собою свідчить про те, що поступ у розвитку зачіпної зброї не залишив місця суцільним кольчужним сорочкам. Вочевидь, для X–XI ст. і частково XII ст. кольчуга, круглий, а згодом мигдалевидний щит цілком себе виправдовували навіть у реаліях кінного таранного бою, який з'явився на Русі, як і в решті Європи, у XI ст. (Гуцул, 2011, с. 10–11).

Надзвичайно показовий епізод оборони захопленого русами Доростола у 971 р., який описав у праці «Історія» Лев Диякон (Λέων ο Διάκονος). Судячи з опису озброєння русів, військо Святослава Ігоровича (945–972) було озброєно згідно з ранньою фазою розвитку комплексу захисних і зачіпних засобів, що був під сильним хозарським і скандинавським впливом (Каинов, 2014, с. 97–101)

Рис. 4. Реконструкція: ліворуч – воїна Київської держави X ст. князя Святослава Ігоровича (малюнок Сергія Шаменкова). Джерело: Папакін, 2023; праворуч – чернігівського шолому (типу «Чорна Могила»). Джерело: Реконструкція чернігівського шолому (типу «Чорна Могила»), X–XIII ст., 2023

(рис. 4). Військо ромеїв – стрімкі закуті в обладунки вершники – протиставлено пішим русам, які під Доростолом вперше з'являються кінно, споряджені великими щитами й одягнені в кольчуги (Диакон, 1988, с. 75–80).

Надзвичайно показовий епізод, коли Святослав Ігорович зіткнувся в поєдинку зі знаним ромейським воїном на ім'я Анемас (Ανεμάς), який перед тим убив поважного руського воїна Ікмора (Диакон, 1988, с. 78). Анемас вразив князя мечем у ключицю, але того врятувала кольчуга (Диакон, 1988, с. 80).

Михайло Гузюк звернув увагу на цікавий епізод Київського літопису (Гузюк, 2015, с. 8–9) про загибель київського князя Ізяслава Ярославича (1024 – †3.10.1078), який, виступаючи пішо в бою в ур. Нежатина Нива поблизу Чернігова 3 жовтня 1078 р. (Войтович, 2006а, с. 310–311), відбивається, коли кольчуга не змогла врятувати власника. Літописець так описав цей епізод: «... Ізаслав же и Всеволодъ оуранивса пойдоста ꙗ града противу Сѡлговѣ . і речѣ Сѡлегѣ к Борисовѣ . не ходиви противоу . не можевѣ стати противу чотыремѣ кнѣземѣ . но пошливѣ с молбою къ строема своіма . і речѣ ему Борисѣ . ты зри готова . ѿзѣ имѣ противенѣ К всимѣ . и похваливса велми . не вѣды ѿко Бѣ гордымѣ противитса . смѣренымѣ же блгдѣть даеѣ . і да не похвалитса силны силою своєю . и пойдоста протѣвоу . і бывшимѣ имѣ на мѣстѣ на Нѣжатины нивѣ и совокупившимѣсѣ вбоимѣ . бысѣ сѣча Л зла . и пѣрвое оубиша Бориса снѣ Вачеслава М. похвалившаѣ велми . Изаславу стоѣщю пѣсцѣхѣ . оунезапу приѣхавѣ вди . оудари копѣемѣ за плеча . и тако оубьенѣ бысѣ . Изаславѣ снѣ Ёрославѣ . предолженѣжѣ бывшѣ сѣчѣ . побѣже Сѡлегѣ П в малѣ дружинѣ . едва втече . и бѣжа Тмютороканю . оубьенѣ бысѣ кнѣзь Изаславѣ . мѣѣ вктабѣ вѣ . гѣ . днѣ . взявше В же тѣло его привезоша» (Полное собрание, 1908, стлб 192–193). Немає сумніву, що князь мав натільний обладунок, вочевидь кольчугу, яка не врятувала його від ураження списом.

Узагальнюючи зазначене вище, можна констатувати, що кольчужний гарнітур, який, без сумніву, використовували поверх м'якого шару – підкладки на кштаті акетону (Woosnam-Savage, De Vries, 2015, р. 52), з прошитої тканини та шкіри, надавав певний захист від різаних і рубаних ударів на близькій дистанції (Греков, 2012, с. 114–117). Це було цілком актуально, з огляду на те, що лівові частка смертей на полі бою була спричинена не так масивними ураженнями кінцівок чи внутрішніх органів, як крововтратою (Woosnam-Savage, De Vries, 2015, р. 28–29).

Тут доречно згадати дані досліджень унікальних знахідок з укріпленого замку Vadum Iacob Castle – Эзамок у Бріді Якова в Галілеї, який у серпні 1179 р. зазнав нападу мусульман (Mitchell, Nagar, Ellenblum, 2006, р. 145–155).

Ізраїльські і британські дослідники, аналізуючи сліди уражень на рештках оборонців замку, зауважили, що їх значно більше на тих частинах тіла, які не передбачали захисту, відповідно до тодішнього фасону кольчужних сорочок, рукави яких сягали трохи нижче ліктя, а отже, такий контраст може свідчити про ефективність кольчуги з м'якою підкладкою, що не захищала від травм, але забезпечувала від серйозних уражень, які могли призвести до ампутації (Mitchell, Nagar, Ellenblum, 2006, р. 152–153).

Все ж, у XIII ст. пластинчасті гарнітури витісняють або співіснують із кольчужним обладунком. Одразу зауважу, що у зазначений час не відбулось різкого переходу від кольчужних до пластинчатих систем. Насправді, пластинчаті обладунки, які прийнято умовно поділяти на ламелярні

(скріплювались мотузками) та лускаті (нашивались на м'яку основу як луски) (Плавінські, 2013, с. 85), були відомі слов'янам подібно до кольчуг ще з раннього середньовіччя.

Найраніші археологічні знахідки, які інтерпретують як елементи пластинчатого обладунку, походять із городищ Хотомель і Пліснесько та датовані VII–IX ст. (Медведев, 1959, таб. 1–2). На городищі Алчедар, яке було осередком племінного союзу Тиверців, у 1957 р. відкрито цілу майстерню бронника, який займався виготовленням кольчуги та пластинчатих обладунків, на що вказують рештки напівфабрикатів й інструменти (наковальні, зубила, побійники тощо) (Медведев, 1959, с. 126). Імовірно, у X ст. у слов'ян було налагоджене спорадичне виробництво та ремонт обладунків (Козак, 2023, с. 164). Появу такого типу обладунків у слов'ян пов'язують із впливом кочівників (Медведев, 1959, с. 126).

Проте співвідношення археологічного матеріалу, який становить 4:1, свідчить про те, що орієнтовно до середини XIII ст. кольчуга таки залишається популярним варіантом натільного захисту (Кирпичников, 1971, с. 15). Вже у XII ст., на думку А. Кірпи́чнікова, «на Русі в Західній Європі створюються умови для прискореного розвитку набірної пластинчастої броні, яка раніше в спорядженні військ відігравала другорядну роль» (Кирпичников, Медведев, 1985, с. 316).

У XIII ст. спостерігається певний сплеск використання пластинчатих обладунків та армування загалом. Згаданий А. Кірпи́чніков констатує хоч і повільне, але поширення на Русі в XIII ст. кольчужних ноговиць та капюшонів, повсюдне поширення пластинчатих обладунків (Кирпичников, 1976, с. 33; Кирпичников, 1971, с. 73). Поширення пластинчатих (ламельярних і лускатих) обладунків, подовження покрою кольчужних сорочок чітко фіксують образки св. Георгія XII–XIII ст. (Кирпичников, 1971, с. 13–14) (рис. 5).

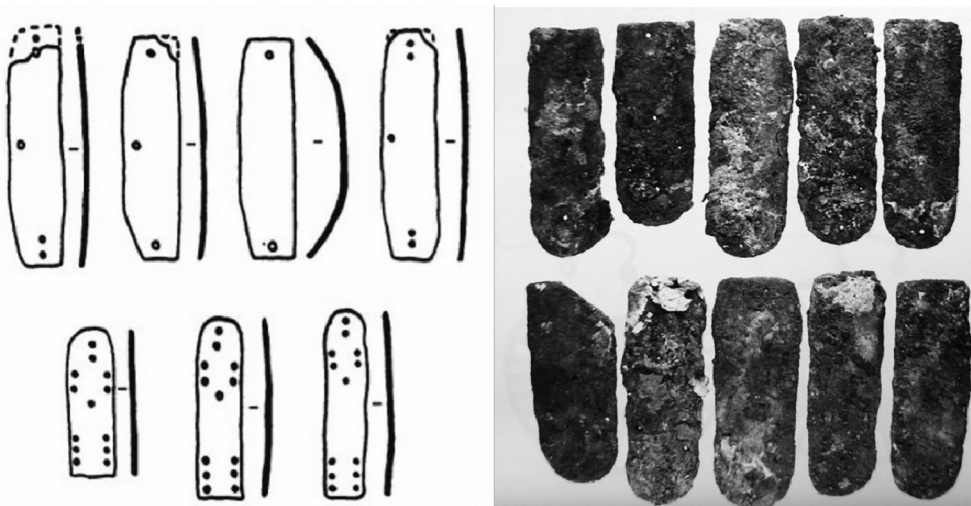

Рис. 5. Ламелярні обладунки XIII ст.: ліворуч – Гомель (за Ю. Лупиненко). Джерело: Плавінській, 2013, с. 86; праворуч – Десятинна церква в Києві (за М. Панченко). Джерело: Панченко, 1996, фото 23

Чому ж пластинчаті обладунки відразу не витіснили кольчугу? Кольчужні елементи, як у поєднанні з пластинчатими, так і самостійно, використовували і після XV ст. Проте варто зауважити деякі моменти, які могли вплинути на процес повсюдного поширення пластинчатих систем.

По-перше, це, звісно ж, поступ у розвитку зачіпної зброї, насамперед білої клинкової, який особливо помітний у XIII–XIV ст. на прикладі появи т. зв. готичних мечів (Козак, 2023, с. 65).

По-друге, пластинчаті, зокрема ламелярні, обладунки були значно простішими в ремонті й експлуатації (Мау, 2015, р. 178). Адже за потреби такі обладунки можна розібрати і зібрати в інший фасон. Зокрема, подібний обладунок, який знайшов нового власника і був ремонтований, відомий із поля битви біля Вісбю на о. Готланд у 1361 р. (Kotowicz, 2022, с. 200). На думку польського дослідника Пьотра Котовіча (Piotr Kotowicz), цей обладунок міг бути відремонтованим зразком ранішого руського зразка, який міг потрапити на Готланд, імовірно, з Новгороду (Kotowicz, 2022, с. 200). Не зупинятимусь детально на конструктивних особливостях пластинчатих обладунків, але згадаю низку, на мою думку, найрепрезентативніших колекцій.

Чисельні знахідки пластинчатих обладунків у Новгороді (Медведев, 1959, табл.). Імовірно, до одного гарнітуру належали пластинки обладунку з Десятинної церкви в Києві (Панченко, 1996, рис. 22–23). Унікальним є матеріал зі знаменитої майстерні бронника з білоруського Гомеля, що належав до складу Чернігівського князівства (Макушников, Лупиненко, 2003). Колекція відображає не тільки монтажно-ремонтний тип майстерні, а й вказує на те, що в Чернігівському князівстві існували власні майстерні зі збирання і ремонту пластинчатих обладунків ще до монгольської навали.

Помітна концентрація знахідок із теренів колишнього Галицько-Волинського князівства: Галич, Володимир, Берестя, Урич (Козак, 2023, табл. 14). Особливо чисельною є колекція зі Сяноцької землі, яка на сьогодні має налічувати понад 60 пластин (Козак, 2023, табл. 14).

На думку Миколи Котляра, поширення такого обладунку треба пов'язати із політикою волинського князя Романа Мстиславича (бл. 1152–1205), підтвердженням чого має слугувати текст похвали князю у «Слові о полку Ігоревім» XII ст. (Котляр, 1984, с. 97; Котляр, 2002, с. 168).

Леонтій Войтович пов'язував процес посилення армування у XIII ст. із необхідністю протистояти принципово новому противнику – монголам, і з т. зв. воєнними реформами Романовичів (Войтович, 2006b, с. 90–92). На його думку, Данило Романович перейняв певні зразки монгольського озброєння, зокрема захисного спорядження (Войтович, 2019, с. 76).

На мою думку, про рецепції зачіпних засобів говорити не можна. Згадани літописцем предмети татарського озброєння під час зустрічі Данила Романовича зі союзниками в Пожоні 1252 р. пропоную пов'язати з поїздкою князя в Сарай 1245 р., де його введення в ординську еліту мало супроводжуватися даруванням певних коштовних зразків зброї та одягу (Козак, 2022a, с. 7–16).

Щодо згаданих у тому ж епізоді шкіряник обладунків вершників і бойових коней, зроблених за ординським зразком, тут дійсно відбулося певне переозброєння особистих дружин Романовичів. У попередній публікації я зауважив, що «літописна згадка про татарські обладунки регукується лише з епізодом про монгольських союзників короля Данила Романовича, який виступив на боці угорського короля Белли IV 1260 р. у битві біля міста

Рис. 6. Печатки: ліворуч – Лева Даниловича 1316 р. Джерело: Гавриленко, 1977, табл. 3: 10б; праворуч – Юрія Львовича (Стрілки вказують на щити). Джерело: Грушевський, 1913, с. 129

Кресенбрунн, про що чеський король згадав у листі до папи Олександра IV» (Козак, 2022–2023, с. 67–68). Проте побачені монгольські союзники руського короля, яких зауважив чеський король Пшемисл Оттокар II (Přemysl Otakar II), імовірно, були руськими дружинами в ординських обладунках (Федорук, 2017, с. 234–235).

Надалі жодні візуальні джерела не фіксують подібних обладунків (рис. 6). Тому, вважаю, зміна захисного спорядження під час ординських запозичень була спорадичною і стосувалася нечисельної особистої дружини Данила Романовича.

Рис. 7. Наруч із Сахнівки (за А. Кіричником). Джерело: Кирпичников, 1971, рис. 23

У загальних тенденціях посилення армування воїна у XIII ст. набуває поширення комплексний захист кінцівок. Окрім згаданого подовження рукавів і долу кольчужних сорочок, які можна простежити на іконі св. Георгія з Новгорода (рис. 8), з'являються набірні наручі і поножі, що складались із поєднаних ламелярних пластин (Козак, 2023, с. 167). Подібні опліччя можна побачити на шиферній іконі св. Дмитра з Поділля (рис. 8).

Певною інновацією стала поява в XIII ст. суцільних шарнірних наручів для захисту передпліччя. Такі предмети відомі з Сахнівки (Кирпичников, 1971, рис. 23), Червена та Гомеля (Козак, 2023, с. 169) (рис. 7). Зауважу, що всі знахідки доволі віддалені одна від одної, але мають близьку хронологію. Польський дослідник Вітольд Светославський (Witold Świątosławski) припустив кочівницьке походження таких предметів (Świątosławski, 1996, s. 15–16).

Проте знахідка такого наруча в Гомелі, де було розташовано майстерню зброяра, може вказувати навіть на місцеве виробництво

Рис. 8. Зображення святих: ліворуч – шиферна іконка св. Дмитра з Поділля XIII ст. (за А. Кіричником); праворуч – образок св. Георгія з Новгороду XIII ст. Джерело: Кирічников, 1971, рис. 21, 16

цього спорядження (Макушников, Лупиненко, 2003. с. 217). Можна припустити, що саме такі складні пластинчаті системи згадані в літописі як «*броне дощатыє*» у списку майна, яке віддав князь Володимир Василькович за с. Березовичі 1287 р. (Полное собрание, 1908, стлб 904).

Ця згадка, по-перше, засвідчує коштовність таких виробів, а по-друге, підтверджує думку про можливість повторного комплектування пластинчатих гарнітурів із попередньо розмонтованих пластин.

Аналізуючи захисне спорядження професійного воїна-дружинника, варто зауважити, що дещо сепаратно від решти захисних засобів, хоча і в дусі загальних тенденцій армування, розвиваються шоломи, до появи повного білого обладунку (Козак, 2023, с. 221), європейські шоломи не обов'язково були частиною цілісного гарнітуру обладунку. Їх як найдорожчий елемент захисного спорядження могли передавати в спадок або здобувати як трофей, про що є згадка Холмського літописця під 1258 р.: «... слоужащии же князи Данилови . и людье Василькови . Юрьи . Сѣлѣза дворьскыи инѣи ѣхаша на нѣ ѣхавшим же на нѣ . ѡнѣмъ же притекшимъ . соупротивъ ко строузѣ . сноузникомъ же сразившимся . не стерпѣша но на бѣгъ вбратишася . ѡни же сѣкоуще ѧ и бодоуще вогнаша а . во взеро . ї . можь . ѡдиногo коня мнѣше . ѧко конь вынесеть ны и тако погразахоу . анѣлѣмъ . потопплаеми ѡ Баѣ посланымъ . и нагрѣже взеро троуповъ . и щитовъ . и шеломовъ . тозѣмьцѣ же великоу користь имахоу волочаще ѧ» (Полное собрание, 1908, стлб 840–841).

Як бачимо з наведеного епізоду, літописець акцентує на тому зиску, який мали жителі передмість Луцька від добутих із водойми литовських обладунків, насамперед шоломів. Зауважу, що знахідки шоломів надзвичайно рідкісні, тому поодинокі їхні екземпляри значно віддалені територіально один від одного.

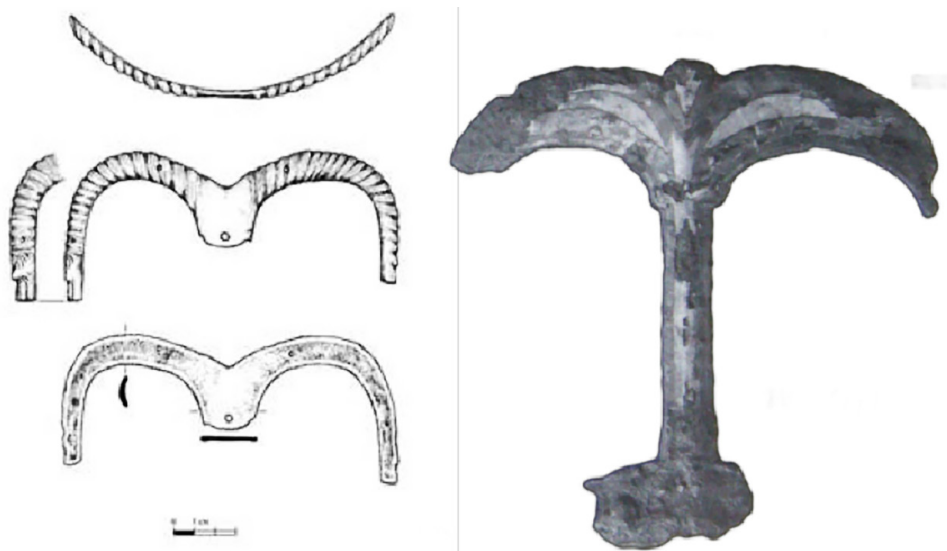

Рис. 9. Фрагменти напівмасок: ліворуч – із Тернопільщини (за Ф. Андрощуком). Джерело: Андрощук, 2022, рис. 25; праворуч – із Десятинної церкви (за В. Зоценко, Ф. Андрощуком). Джерело: Андрощук, Зоценко, 2012, с. 74

На підставі археологічних знахідок можна зробити висновок, що на Русі у IX–XI ст. використовувалися шоломи, які можна розділити на три головні групи. До першої групи варто зарахувати типові для епохи вікінгів шоломи з напівмасками, які генетично пов'язують із подібними виробами VII–VIII ст. (Кирпичников, 1971, с. 24).

Зі садиби Десятинної церкви в Києві походить знахідка можливо найранішого середньовічного шолому в регіоні. Це фрагмент лицеві пластинки зі срібною інкрустацією геометричними фігурами завдовжки 112x10 мм, пластини боковин 10–26x116 мм (Андрощук, Зоценко, 2012, с. 74). «Маска є вузьким наносником, плавно вигнутим у середній частині, з сплющеною нижньою і опуклою верхньою частинами. Нижня частина складається із двох симетрично розташованих серповидних пластин. Поле наносника та захисних бічних пластин плаковане срібним листом з обрамленням двома лініями, між якими нанесена стрічка косої насічки. По центру пластин, у нижній частині маски, є орнаментальні фігури, що повторюють обриси серпа. У верхнього кінця пластини наносника зберігся фрагмент нижнього краю шолома із заклепкою з правого боку» (Андрощук, Зоценко, 2012, с. 74) (рис. 9).

Знахідку слушно зіставлено з хрестоматійним взірцем шолома з норвезького Гйормундбю (Graham-Campbell, 1980, р. 75). Найімовірніше, шолом належав знатному варягу, але після спорудження Десятинної церкви, з околиць якої імовірно походить знахідка, поховання могло бути розореним.

Про конструкцію таких шоломів можна робити висновки з реконструкції знахідки з поховання у Гйормундбю – сегментна (кулоподібна) конструкція купола, шолом у профіль і в анфас мав чітку сфероциліндричну форму, напівмаска захищала обличчя (Harrison, Heath, Chartrand, Durham, 2006, р. 129–130).

Цікаво, що київська напівмаска не претендує на те, щоб бути найдавнішою знахідкою середньовічного шолома в Україні. У 2021 р. до фондів Київського національного музею історії України було передано лицеву частину напівмаски шолома епохи вікінгів, виявлену на Тернопільщині (Андрощук, 2022, с. 58) (рис. 9). Після детального аналізу було встановлено, що аналогією цієї знахідки є знаменитий шолом із Йорка в Англії (т. зв. *the Coppergate Helmet*), датований VIII–IX ст. (Андрощук, 2022, с. 58).

Отже, знахідка з Тернопільщини наразі є найдавнішим відомим ранньосередньовічним шоломом з України. Федір Андрощук зазначає, що «декоративний елемент шолома, безперечно, англосаксонського походження – наразі єдине свідчення контактів з Британськими островами», і найімовірніше потрапив на Західну Україну за посередництва все тих же скандинавів (Андрощук, 2022, с. 66).

Відтак, у VIII–XI ст., за посередництва скандинавських дружин, на терени України потрапляли шоломи північноєвропейського походження. Ці речі могли тут з'явитись, зокрема, як цінний трофей або предмет обміну.

Окрім шоломів північноєвропейського виробництва, у X ст. на Русі широко використовували шоломи найімовірніше хозарського походження. Йдеться про т. зв. шоломи типу «Чорна Могила», вперше виявлені в одноіменному кургані на території сучасного Чернігова (Кирпичников, 1958, с. 57). Радянська і польська історіографія намагались обґрунтувати місцеве, руське або польське походження яскравих сфероконічних шоломів типу «Чорна Могила», які відомі з терен Східної Європи (Кирпичников, 1971, с. 27; Кирпичников, 2009, с. 21; Nadolski, 1954, s. 75; Bochenski, 1930, s. 8–9, 17).

Низку польських знахідок прийнято зіставляти з походом Болеслава Хороброго (Bolesław I Chrobry) на Київ 1018 р. (Bogacki, 2009, s. 92). Основною конструктивною особливістю цих шоломів є складення купола з чотирьох сегментів: переднього, заднього та двох бічних. Передній і задній сегменти накладені поверх бічних та з'єднані між собою заклепками. Краї сегментів часто мають зубчасту або хвилясту форму. Шоломи оснащені трубчастим навершям і ободом з отворами для кріплення кольчужної бармиці. Поверхня шоломів зазвичай обтягнута мідним листом, іноді з позолотою, а між сегментами можуть бути мідні прокладки (Папакін, Безкоровайна, Прокопенко, 2017, с. 45–56) (див. рис. 4).

Такі шоломи відомі з Волині, Чернігівщини та Білорусі. Західні зразки відомі з Угорщини та Польщі (Кирпичников, 2009; Bogacki, 2009, s. 92). Шоломи типу «Чорна Могила» були важливою частиною захисного озброєння еліти Київської Русі в X–XI ст. Нові знахідки підтверджують їх значне поширення та різноманітність конструкційних деталей. Водночас питання про їхнє походження залишається відкритим: ймовірно, цей тип сформувався під впливом як місцевих традицій, так і зовнішніх контактів зі степовим та кавказьким світом. Шоломи такого типу не лише виконували захисну функцію, а й слугували ознакою високого соціального статусу воїна (Папакін, Безкоровайна, Прокопенко, 2017, с. 45–56).

На думку Артема Папакіна, такі шоломи мали хозарське походження, де подібна конструкція відома ще з VIII ст. А згодом, за посередництва мадяр та скандинавів, такі вироби поширювалися у Східній Європі (Папакін, Безкоровайна, Прокопенко, 2017, с. 46). Дослідник стверджує, що «поширення більшості шоломів типу “Чорна Могила” у Центральній і Східній Європі слід

розглядати як сліди міграцій кочовиків та торгової й військової активності скандинавів» (Папакін, Безкоровайна, Прокопенко, 2017, с. 55).

Варто задати питання: чи могли такі вироби вплинути на місцеву зброярську традицію і ремесло? Чи всі шоломи цього типу походили з одного ремісничого осередку? Анатолій Кірпи́чников звернув увагу на знахідку шолому такого типу з Райковецького городища, який він вважав переробкою раннього екземпляру і датував його XII–XIII ст. (Кирпичников, 1971, с. 25). Хоча А. Папакін, посилаючись на знайдену поруч зброєю X ст., не погоджується з таким датуванням (Папакін, Безкоровайна, Прокопенко, 2017, с. 49). Проте наявність нетипового для таких шоломів наносника свідчить на користь запропонованого варіанта датування (Козак, 1971, с. 173).

Надзвичайно цікавим є шолом XI–XII ст. із с. Немії на Поділлі. Наголів'я має правильну яйцеподібну тулію у поздовжньому перерізі, виготовлений із цільного металевого листа. По нижньому краю тулії він містить позолочений бронзовий вінок з орнаментом плетіння, стилізованими рисами обличчя (налобна частина з «крилами») (Kozak, 2021, s. 71–86). Шолом має аналогії з Польщі і Чехії, проте, на відміну від західних зразків, не містить наносника (Kozak, 2021, s. 71–86).

Знахідка шолома з околиць Немії та значно раніша знахідка склепаного з двох сегментів шолома з Гнездово (Кирпичников, 1971, с. 23) засвідчують наявність західних віянь в армуванні воїнів Русі вже у ранньому середньовіччі.

Згодом можна прослідкувати, що шоломи XII–XIII ст. змінюються в руслі згаданої тенденції до посилення загального армування, що призвело до появи або радше повернення елементів захисту обличчя, т. зв. напівмасок.

Про це є яскраві літописні свідчення. Цей епізод описує момент після битви на р. Рута в 1151 р., коли Ізяслав Мстиславич (*бл. 1096–†1154) був поранений, і кияни не впізнали його. Він був без впізнавальних знаків, але коли він назвався, зняв шолом, то його впізнали: «Изславъ же лежаше ранень . и тако въсхописѧ . и ту хотѣша и Киѧне пѣшци оубити . мнѧше ратного . не знаюче его . Изславъ же речѣ кнѣзь есмь . и единъ ѿ нихъ речѣ а такъ ны еси и надобѣ и вынза мечъ свои . и нача и сѣчи по шелому бѣ же на шеломѣ надѣ челомѣ . Пантелѣмонъ златъ . и оудари и мечемъ . и тако вшибеса шеломъ . до лба . Изславъ же речѣ азъ Изславъ есмь . кнѣзь вашъ . и сна съ себе шеломъ . и позна и . и то слышавше мнози . И въсхытиша и руками своими . с радостью ꙗко црѧ и кнѣзѧ . своегѣ . и тако възваша кирелѣсанѣ вси полци . радующеса . полкы ратныхъ побѣдивше . а кнѣзѧ своегѣ живого ведаче Изславъ же изнемагаше . велми с ранъ зане ишелъ бѣ кровию и слыша» (Полное собрание..., 1908, стлб 438–439).

Володимир Гуцул звернув увагу на ще один епізод, який стосується вже XIII ст., зокрема облоги Каліша військами Данила Романовича та Конрада Мазовецького (Konrad I Mazowiecki): «Даниль же всѣдъ на конь еха самъ на згладание града и видѣ ꙗко тако и есть Даниль же приѣха ко Коньдратови . и речѣмоу аще быхомъ исперва вѣдалѣ мѣсто се то градъ приатъ бы былъ . Кондратови же молащоуса има . да наоутрѣ пакы пристоупита ко градоу наоутриѧ же Даниль и Василко . посласта люди свои . внем же стоѧщимъ и теребѧщимъ лѣсы вколо града . гражаномъ же ни камение смѣющимъ врещи на нѣ . просѧхоуса да бы к нимъ прислалъ . Кондратъ . Пакослава и Мьстиоуѧ . Пакославъ же речѣ Данилови . измѣнивъ ризы свое поеди с нами . Данилови же не хотѣвшю . речѣмоу братъ иди да слыши вѣче ихъ . не вѣрашетъ бо Мьстиоуеви Кондратъ . Даниль же возма на са шеломъ Пакославъ . и ста за нима . стоѧщимъ же моужемъ на

заборолѣхъ . и рекоушимъ имъ . тако молѣвѣта великомуу . князю Конѣдратоу . сии градъ не твои ли естъ . мы же моужи изнемогоше . и во градѣ семь . ци иного странници есмы . но людѣ твои есмы а ваша братѣа есмы . чемоу w насъ . не сожалитеси . аще насъ Роусь плѣнѣтъ . то коую славою . Кондратъ приметь . аще Роускаѣ хороу говѣ станеть на забролѣхъ то комоу чѣтъ оучиниши . не Романовичема ли . а свою чѣтъ оуничжиши . нынѣ братоу твоемоу слоужимъ . а заоутра твои боудемъ . не даи славы Роуси ни погоуби града сего . и и многа словеса глѣхоу» (Полное собрание..., 1908, стлб 756–757).

Дослідник, аналізуючи уривок, зауважив, що оборонці знали Данила Романовича в обличчя, тому замаскуватись князь міг лише використовуючи саме закритий шолом: «... в цій ситуації прикрити лице можна було лише закритим шоломом» (Гуцул, 2009, с. 87).

У зброєзнавчій літературі існує ціла проблема щодо атрибутики і походження шоломів XII–XIII ст. із теренів Східної Європи.

Значна частина таких шоломів походить із кочівницьких поховань, тому їх інтерпретація як руських природно підлягає сумніву. Типові для високого середньовіччя сфероконічні шоломи, які А. Кірпи́чников виокремлює у типи ПА, ПБ і ПІІ, мають дещо подібні до раніших шоломів типу ПІ («Чорна Могила») конструктивні елементи і форму. Враховуючи формат актуальної роботи, зупинюся лише на деяких еталонних знахідках.

Із вже згадуваного кочівницького поховання поблизу с. Таганча на Черкащині походить еталонний зразок шолому типу ПБ (за А. Кірпи́чниковим) (Кирпи́чников, 1971, с. 84) (рис. 10). Сфероконічний корпус із високим витягнутим куполом виготовлений зі склепаних двох пластин із потайними

Рис. 10. Шоломи: ліворуч – із Таганчі (за А. Кірпи́чниковим). Джерело: Кирпи́чников, 1971, с. 114; праворуч – із Чингульського кургану (фото: Національний музей історії України). Джерело: Прокопенко, 2021

пшвами. Захист лиця представлений невеликим монолітним наносником, із Т-подібною накладкою з напівкруглими очними виступами, яка закриває лоб і ніс. Привертає увагу чіткий довгий шпиль, закріплений на яблуку (Негин, 2012, с. 62–64; Gawrysiak-Leszczynska, Musianowicz, 2002, s. 289–290, fig. 1).

Цікавим є яскраве декорування шолома, його корпус покритий міддю всередині й зовні, окремі деталі посріблені та позолочені, на корпусі вміщено рослинний орнамент (Негин, 2012, с. 62–64). Культурна інтерпретація та датування поховання з Таганчі досі дискусуються, але наявні в похованні предмети озброєння – захисного спорядження, прийнято інтерпретувати як вироби руських (?) зброярів, які були продані або подаровані кочовим федератам (Gołębiowska-Tobiasz, 2020, s. 41–43).

Другою еталонною знахідкою є шолом із бармицею типу IV з Чингульського кургану Запорізька обл (рис. 10), який прийнято зіставляти з постаттю половецького хана Котяна (Kötöny), відтак датувати його XIII ст. (Отрощенко, Рассамакін, 1986, с. 14–36).

Шолом із кургану належить до групи крутобоких куполоподібних шоломів із напівмасками. Особливо вражає у цьому екземплярі чудова позолота на площі майже всього корпусу. Короткий залізний стрижень із кільцем на верхівці. Обличчя захищає напівмаска з рельєфним наносником, приклепана до передньої частини, має вигнуті надбрівні валики, мигдалеподібні прорізи для очей (Отрощенко, Рассамакін, 1986, с. 14–36). У контексті куполоподібних шоломів згадаю не таку яскраву, але не менш показову знахідку шолома типу IV із кочівницького поховання «Хургішца» у Ватра Молдавіце (північ Румунії) (Spinei, 1982, fig. 36.) (рис. 11). На думку Михайла Горелика, наявність на шоломі ташування золотом у східнохристиянському стилі може свідчити, що виріб походить із придворної зброярні Данила Романовича (Горелик, 2003, с. 233).

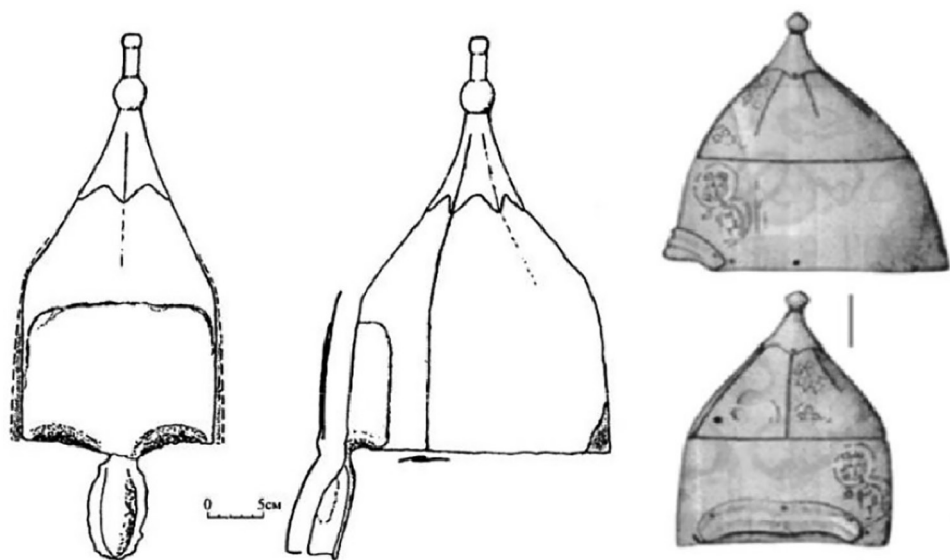

Рис. 11. Шоломи XIII ст.: ліворуч – із Дорогобужа (за Б. Прищепю).
Джерело: Прищепя, 2024, рис. 7; праворуч – із Варта-Молдавіце (за В. Спіней).
Джерело: Spinei, 1982. fig. 36

Варто погодитись із думкою про некоректність виокремлення етнічних типів певної групи знахідок. Це пов'язано з тим, що подібні форми шоломів із певною локальною варіабельністю були поширені в дуже широких географічних межах, що було результатом міжкультурних та військово-торгівельних зв'язків (Негин, 2014, с. 52–81). Тому наразі не можна пов'язувати шоломи типу «Таганча» чи крутобокі куполоподібні шоломи з певною локальною зброярською традицією.

Все ж зауважу, що серед переліку згаданих шоломів XII–XIII ст. дещо іншою є знахідка шолому з волинського Дорогобужа (див. рис. 11). Попри те, що ця знахідка не має яскравого декорування, вона чи не єдина має чіткий археологічний контекст і не походить із кочівницького поховання.

Шолом знайдено в житлі середини XIII ст. «Корпус шолома складається з трьох пластин: лобної та двох бічних. Висота шолома 32 см. Нижня частина тулії циліндрична, верхня шестигранна конічна, з заломом посередині. Угорі наверх, закріплене шістьма “лапками”, з кулястим потовщенням посередині й меншим сферичним завершенням. Біля правої скроні петля для бармиці. Лоб прикритий прямокутною пластиною з дугоподібними вирізами для очей, рельєфними надбрів'ями та масивним наносником» (Прищепа, 2024, с. 66).

Богдан Прищепа, аналізуючи умовні аналогії, слушно зауважив, що хоча деякі шоломи мають подібні риси до дорогобужького, жоден не є таким самим (Прищепа, 2024, с. 67).

Своєрідність форми, відсутність декору разом із чітким археологічним контекстом (знахідка походить із житла дружинника XIII ст.) відкидають сумніви щодо культурної атрибуції предмета.

Певна своєрідність і навіть грубість форм, порівняно з вишуканішими зразками з Варта-Молавице або Таганчі, свідчить про більш утилітарну функцію предмета, на відміну від тих, які знайдено в похованнях кочівницької еліти. Відтак дорогобужька знахідка є рідкісним зразком шолома рядового дружинника і місцевим виробом. До таких утилітарних простих виробів попередньо можна віднести шолом із Десятинної церкви (Панченко, 1996, рис. 21).

Цікаво, що в пізньому середньовіччі не зникли з моди відкриті шоломи. Подібний шолом зображено на печатці Тракайського князя Кейстута (Kęstutis) 1387 р. (Thordeman, 1939, fig. 266) (рис. 12). Такий конічний шолом можна зіставити із типом V (за А. Кірпи́чником) (Кірпи́чников, 1971, с. 31).

Як бачимо з наведеного вище, розвиток захисного спорядження воїнів руських земель відбувався у руслі загального посилення армування: від переважно кольчужного захисту тіла до пластинчатих систем із подовженими кольчужними фасонами; від відкритих шоломів до шоломів із напівмасками і наносниками (рис. 13). У період із XIII ст. прогрес у загальному армуванні воїна відобразився на конструкції щитів, які значно

Рис. 12. Печатка тракайського князя Кейстута 1387 р.
Джерело: Thordeman, 1939, fig. 266

*Рис. 13. Руські воїни XII–XIII ст. (малюнок Сергія Шаменкова).
Джерело: Шаменков, 2021, с. 175*

зменшилися у розмірах. У XIII ст. з'явилися трикутні рицарські щити, а з початку XIV ст. – невеликі павези з поздовжнім ребром, як це можна побачити на печатках останніх правителів Руського королівства (див. рис. 6).

У XIV ст. спостерігаються принципові зміни розвитку захисного спорядження, пов'язані з певним співіснуванням місцевих та західних традицій розвитку. У зазначений час особливо відчутно прослідковуються західні тенденції. Зокрема, поширення відносно нового типу пластинчатих курток-бригандин. Такий обладунок складався з пластин, зафіксованих за допомогою заклепок, на вивороті м'якого (тканинного) несучого фасону, з лицьової частини якого проступали ряди заклепок (Козак, 2023, с. 168). До пластин бригандини належать знахідки з Бузька, Зеленої Липи, Луцька та Сяноцької землі (Козак, 2023, табл. 14: 10, 11, 12, 13).

Від XIV–XV ст. на Русі з'являються західноєвропейські типи шоломів та натільного обладунку, зокрема повний латний обладунок, відомий як «білий обладунок». У XV ст. він співіснував із більш ранніми формами захисного спорядження, що підтверджується мініатюрами Радзивілівського літопису (Козак, 2023, с. 199).

Рис. 14. Печатка Сигізмунда Корибутовича 1433 р. та шолом-бацинет із колекції Є. Грядунова. Джерело: *Siegel des mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen*, 1854, s. 72; Фото: приватна колекція Є. Грядунова. Джерело: *Ukraine Arms and Armour Collection Gredunov Evgeniy*, 2018

На думку деяких польських дослідників, після 1340 р. і посилення політичного впливу Польського королівства на Галицьку землю, тут особливо відчутні західні тенденції в озброєнні (Kotowicz, 2020, с. 49–69).

Зауважу, що західні впливи помітні в генезі комплексу озброєння воїнів Східної Європи упродовж усього середньовіччя, і не лише у Галицько-Волинських землях.

Вже у XIV–XV ст. можна констатувати, що у руських землях відомі як зразки озброєння, пов'язані з місцевою традицією, так і безпосередньо привнесені, включно із типовими для латинського світу. Тут слід згадати яскраву знахідку рицарського шолома-бацинета (кінця XIV–XV ст.) із Київщини, який зараз експонується у приватній колекції Євгена Грядунова (*Ukraine Arms and Armour...*) (рис. 14). Подібні шоломи зображені на печатках литовських князів, зокрема пинського князя Олександра Носа (Alexander Nus) 1425 р. та Сигізмунда Корибутовича (Žygimantas Kaributaitis) 1433 р. (рис. 15).

На першій печатці імовірно зображено шолом із піднятим забралом. Приблизно тоді ж на Волині все ще використовували прості конічні шоломи, подібні до тих, які використовувалися кілька століть тому. Яскравим свідченням цього є знахідка з р. Стир біля Луцька, масивний конічний шолом із поперечними вертикальними гранями, умовно датований XIV–XV ст. (Мазурик, 2023, с. 119–125). Наголів'я має циліндроко-

Рис. 15. Печатка Олександра Юрійовича Носа 1425 р. (за О. Однороженком). Джерело: *Однороженко, 2009, с. 284*

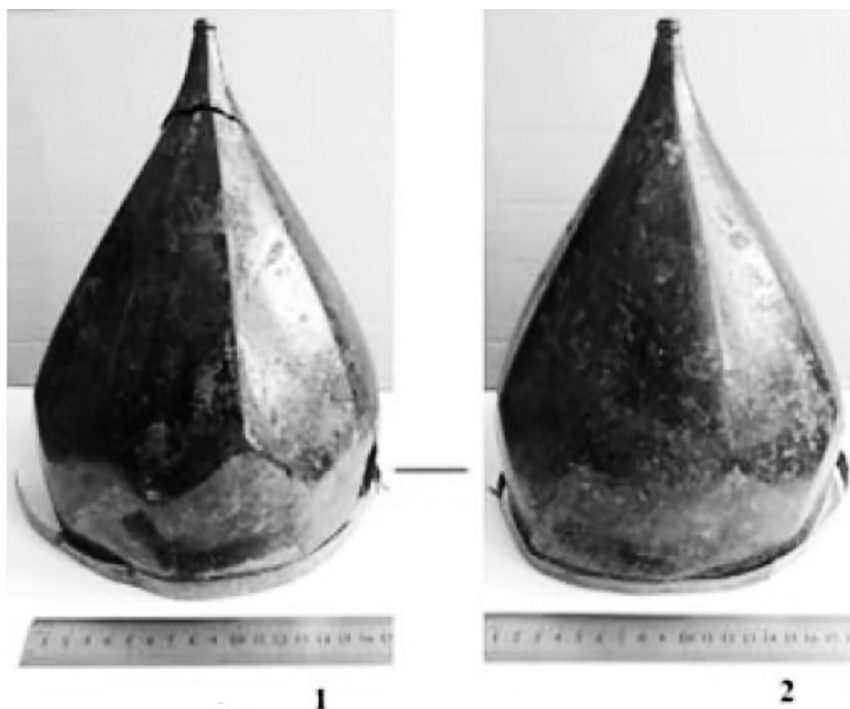

Рис. 16. Шолом із Луцька (фото Юрія Мазурика). Джерело: Мазурик, 2023. рис. 6
нічну форму, заввишки 27 см, діаметр – 19 см (Мазурик, 2023, с. 119–125) (рис. 16).

Таким чином бачимо, що у пізньому середньовіччі на Русі, зокрема вже на теренах Королівства Польського і Великого князівства Литовського, було значне переважання західних традицій в озброєнні та формуванні місцевого комплексу захисного спорядження (Бохан, 2017, с. 203–223).

Отже, розвиток захисного спорядження можна умовно поділити на три етапи. Перший етап (орієнтовно IX–X (XI) ст.) – час домінування кольчуги, відкритих сфероконічних шоломів та круглих щитів. Другий етап (орієнтовно XI–XIII ст.) – це період поступового посилення армування, збільшення ролі пластинчатих типів захисту та домінування мигдалеподібних і трикутних щитів, шоломів із захистом обличчя. Третій етап (із XIV ст.) – супроводжується інтенсивними західними впливами, появою бригадин, білого обладунку, європейського типу шоломів. Наразі неможливо прослідкувати ці зміни у вузьких хронологічних межах.

Підводячи підсумки цього короткого огляду, хочу зауважити, що дослідження захисного спорядження і загалом мілітарних технологій княжої доби залишаються напрочуд перспективними для української історіографії. Це пов'язано як із все ще недостатнім висвітленням подібної проблематики в доробку українських археологів та медієвістів, так і недостатньою увагою до колекцій фондів українських музеїв, чимала кількість яких є неопублікованими і перебувають поза науковим вжитком. Про останнє свідчать результати попередньої публікації матеріалів музейних фондів Національного

заповідника «Давній Галич», де вдалося віднайти доти невідомі фрагменти ламелярних обладунків (Козак, 2022–2023, с. 61–74).

Подальші студії над дружинною матеріальною культурою українського середньовіччя дадуть змогу краще зрозуміти транскультурні зв'язки, розвиток суспільних відносин, ремесла та державотворення.

Серед перспективних завдань у цьому напрямку зазначу публікацію і уведення до наукового вжитку нових речових джерел, систематизацію і каталогізацію, картографування археологічних знахідок. Міждисциплінарний підхід із залученням природничих методів та експериментальної археології дасть змогу верифікувати наявні висновки, пов'язані із розвитком та експлуатацією захисного спорядження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Андрощук, Ф. А., Зоценко, В. Н. (2012). *Скандинавские древности Южной Руси*. Paris.

Андрощук, Ф. О. (2022). *Від вікінгів до Русі. Наукове некомерційне видання*. Київ.

Бохан, Ю. (2017). Еще раз к вопросу об особенностях вооружения бело-русских земель Великого Княжества Литовского в конце XIV–XV вв. *History of Antique Arms. Researches 2016*, 1. Киев, 203–223.

Войтович, Л. (2006a). *Княжа доба: портрети еліти*. Біла Церква.

Войтович, Л. В. (2006b). Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* (№ 571: Держава та армія), 90–92.

Войтович, Л. (2019). Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*, 2. Львів, 45–246.

Гавриленко, В. О. (1977). *Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії*. Київ.

Горелик, М. В. (2003). Шлемы и фальшьоны: два аспекта взаимовлияния монгольского и европейского оружейного дела. *Степи Евразии в эпоху средневековья* (Т. 3: Половецко-золотоордынское время). Донецк, 231–244.

Греков, В. (2012). *Еволюція комплексу озброєння воїнів Південно-Західної Русі у X – першій половині XIII ст.* [дис. ... канд. іст. наук, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна]. <https://uacademic.info/ua/document/0413U003771>

Грушевський, М. С. (1913). *Ілюстрована історія України*. Київ.

Гузюк, М. (2015). Еволюція давньоруського обладунку протягом X–XIII ст. *Acta studiosa historica: збірник наукових праць*, 5. Львів, 7–21.

Гуцул, В. (2009). Рицарі Данила Романовича. Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 16, 78–91.

Гуцул, В. М. (2011). *Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах: інструменти, концепції та практики збройної боротьби* [автореф. дис. ... канд. іст. наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»]. <chromeextension://efaidnbmnnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://zbroyeznav.com/wpcontent/uploads/2015/12/aftoreferat-Hutsul.pdf>

Диакон, Л. (1988). *История* (М. М. Копыленко, пер. с греч.). Москва.

Казакиявичюс, В. (1988). *Оружие балтских племен II–VIII веков на территории Литвы*. Вильнюс: Мокслас.

Каинов, С. Ю. (2014). Начальные этапы формирования древнерусского комплекса боевых средств. *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*. Тула, 97–101.

Кирпичников, А. Н. (1958). Русские шлемы X–XIII вв. *Советская археология*, 4, 47–69.

Кирпичников, А. Н. (1971). Древнерусское оружие. *Археология СССР. Свод археологических источников*, Е1–36 (Вып. 3: Доспехи, комплекс боевых средств IX–XIII вв.). Москва; Ленинград: Наука.

Кирпичников, А. Н. (1976). *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.* Ленинград: Наука.

Кирпичников, А. Н., Медведев, А. Ф. (1985). Вооружение. В Б. А. Кольчин (отв. ред.), *Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва, 298–363.

Кирпичников, А. Н. (2009). Раннесредневековые золоченые шлами. *Новые находки и наблюдения*. Санкт-Петербург.

Козак, М. (2022a). «Нѣмци же диващєся вѣроужьѣ татарьскомоу»: яку зброю описував літописець в епізоді зустрічі в Пожоні та яке її походження? *Етнічна історія народів Європи*, 67, 7–16.

Козак, М. (2022b). Середньовічні щити Європи та Русі (конструкція, військово-символічне значення, розвиток). *Проблеми всесвітньої історії*, 2(18), 14–15.

Козак, М. (2022–2023). Захисний обладунок у Галицько-Волинських землях княжої доби: підсумування актуально доступних відомостей. *Княжа доба: історія культура*, 16, 61–74.

Козак, М. (2023). Озброєння військ Галицької та Волинської земель у XII–XIV ст. (торгівля, трофеї, власне виробництво) [дис. ... д-ра філол. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. <https://www.institut-ukr.lviv.ua/uk/news/news/?newsid=1278>

Кольчин, Б. А. (1953). Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период). *Материалы и исследования по археологии СССР. Академия наук СССР*, 32. Москва.

Котляр, М. Ф. (1984). Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII–XIII ст. *Жовтень*, 1, 95–103.

Котляр, М. Ф. (2002). *Данило Галицький: біографічний нарис*. Київ: Альтернативи.

Кучинко, М. М. (2009). *Історія населення Західної Волині, Холмищини та Підляшшя в X–XIV століттях*. Луцьк.

Лупиненко, Ю. (2007). Доспешные пластинки с тиснением с территории Черниговского княжества в контексте древнерусского защитного вооружения X–XIII вв. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 332–339.

Лупиненко, Ю. М., Макушников, О. А. (2010). О чешуйчатом доспехе восточнославянского ратника XII–XIII вв. (по материалам раскопок в Гомеле). В Е. Н. Носов, С. В. Белецкий (ред.), *Краеугольный камень: история, искусство, культура России и сопредельных стран: в 2 т., 1. Москва*, 454–466.

Мазурик, Ю. (2023). Шолом княжої доби з фондів Волинського краєзнавчого музею (до 50-ти річчя першої публікації Наталії Юхимівни Пушкар). *Волинський музейний вісник: науковий збірник*, 13, 119–125.

Макушников, О. А., Лупиненко, Ю. М. (2003). Ламеллярный доспех восточнославянского ратника начала XIII в. (по материалам раскопок в Гомеле). *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 18, 213–225.

Макушников, О. А., Лупиненко, Ю. М. (2006). Кольчатый доспех восточнославянского ратника конца XII – начала XIII вв. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 12, 162–173.

Медведев, А. Ф. (1953). К истории кольчуги в Древней Руси. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, XLIX. Москва, 26–31.

Медведев, А. Ф. (1959). К истории пластинчатого доспеха на Руси. *Советская археология*, 2, 119–134.

Негин, А. Е. (2012). Об одном типе шлемов из кочевнических погребений с территории Западного Дешт-и-Кыпчак. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 3/6. Нижний Новгород, 62–70.

Негин, А. Е. (2014). Шлем из Городца. Батыр. *Традиционная военная культура народов Евразии*, 4–5, 52–81.

Нидерле, Л. (1956). *Славянские древности* (Т. Ковалева, М. Хазанов, пер. с чеш.). Москва: Издательство иностранной литературы.

Однороженко, О. (2009). *Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст.* Харків.

Окшотт, Э. (2006). *Археология оружия* (М. Якушин, пер. с англ.). Москва: Центрполиграф.

Отрошенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. (1986). Половецкий комплекс Чингульского кургану. *Археологія*, 53, 14–36.

Панченко, М. В. (1996). Предметы з чорного металу у складі колекції «Десятинна церква». В П. Толочко (відп. ред.), *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, 84–86.

Папакін, А., Безкоровайна, Ю., Прокопенко, В. (2017). Шоломи типу «Чорна Могила»: нові знахідки та проблема походження. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 2, 45–56.

Папакін, А. (2023). *Світанок Русі. Військова справа в Україні епохи вікінгів (IX–X ст.)*. Київ: Темпора.

Петегирич, В. М. (1990). Оружие и снаряжение всадника. В А. П. Черныш (отв. ред.), *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Киев: Наукова думка, 163–171.

Плавінські, Н. А. (2013). *Узбраенне беларускіх земляў X–XIII стагоддзяў*. Мінск: Галіяфы.

Полное собрание русских летописей. (1908). (Т. 2: Ипатьевская летопись). Санкт-Петербург.

Прищепа, Б. (2024). Шолом середньовічного воїна-дружинника з Дорогобужа. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею: збірник наукових праць* (Вип. 22: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Культурна спадщина в умовах війни: виклики та стратегії збереження»). Рівне, 63–70.

Прокопенко, М. (2021). Чим дивують Чингульська Могила та дослідження «на кістках»: пояснює археолог Віталій Отрошенко. <https://old.nmiu.org/bloh/item/38-chym-dyvuiut-chynhulska-mohyla-ta-doslidzhennia-na-kistiakakh-poiasniuie-arkheoloh-vitalii-otroshchenko>

Реконструкція чернігівського шолому (типу «Чорна Могила»), X–XIII ст. (2023). https://nvimu.com.ua/novyny/view_fondu/569

Рыбель, Д., Волков, К. (2020). Появление миндалевидных щитов в Западной Европе: анализ изображений из манускриптов конца X–XI веков. *Гуманитарный научный вестник*, 11, 143–148.

Синиця, Є. (2012). *Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя*. Київ: Темпора.

Уртан, В. А. (1961). Древние щиты на территории Латвийской ССР. *Советская археология*, 1, 216–224.

Федорук, А. (2017). «Danie lem regem Russiae et filios eius»: військова діяльність у великих битвах періоду війни за «австрійську спадщину» 1246–1278 рр. *Colloquia Russica. Series 2* (Ч. 3: Данило Романович і його часи). Івано-Франківськ; Краків, 223–248.

Шаменков, С. (2021). Людина війни. Зовнішність та озброєння воїнів на території України від енеоліту до сьогодення. Київ: Темпора.

Blair, C. (1958). *European Armour*. London: B. T. Batsford LTD.

Blair, C. (1959). *European Armour circa 1066 to circa 1700*. New-York.

Bochenski, Z. (1930). *Polskie szyszaki wczesnośredniowieczne*. Kraków.

Bogacki, M. (2009). *Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza*. Zakrzewo.

Ffoulkes, C. J. (1912). *The armourer and his craft from the XIth to the XVIth century*. London.

Gawrysiak-Leszczynska, W., Musianowicz, K. (2002). Kurhan z Tahanczy [The barrow of Tahancha (Tahancha)]. *Archeologia polski*, 47, 287–340.

Gołębiowska-Tobiasz, A. (2020). Weapon imports in the burials of the Polovtsian elites in the Black Sea – Caspian Steppe. In P. Drnovský, P. Hejhal (Eds.), *Archaeology of Conflicts*. Hradec Králové: Pavel Mervart Publishing, 41–43.

Graham-Campbell, J. (1980). *Viking Artefacts: A Select Catalogue*. British Museum Publications.

Harrison, M., Heath, I., Chartrand, R., Durham, K. (2006). *The Vikings Voyagers Of Discovery And Plunder*. Oxford: Osprey Publishing.

Kotowicz, P. N. (2020). Skowroński P. New Rulers, New Rules? Changes in Military Equipment during the 13th and 14th Centuries in the Area of the Sanok Land. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 33, 49–69.

Kotowicz, P. N. (2022). Remains of medieval armour plates from the Ruthenian hillfort of «Zamczysko» in Sanok-Biała Góra (South-Eastern Poland). *Военная археология. Сборник материалов НИЦ «Военная археология»*, 7, 195–218.

Kozak, M. (2021). Шолом як елемент захисного спорядження професійного воїна у Галицькій та Волинській землях у X–XII ст.: проблема «латинських шоломів». *Tabularium Historiae. Bydgoszcz*, 9, 71–86.

May, T. (2015). Spitting Blood. Medieval Mongol Medical Practices. *Wounds and Wound Repair in Medieval Culture*. Brill, 175–193.

Mitchell, P. D., Nagar, Y., Ellenblum, R. (2006). Weapon injuries in the 12th century Crusader garrison of Vadum Iacob Castle. *Galilee. International Journal of Osteoarchaeology*, 16/2, 145–155.

Nadolski, A. (1954). *Badanie nad uzbrojeniem polskim w X, XI, XII wieku*. Łódź.

Peter, J.-N. (1992). «The Metallography and Relative Effectiveness of Arrowheads and Armor during the Middle Ages». *Materials Characterization*, 29, 111–117.

Siegel des mittellalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen ein Beitrag zur Förderung diplomatischen, genealogischer, numismatischer und kunstgeschichtlicher Studien über ursprünglich slavische Theile der preussischen Monarchie mit XXV Kupfertafeln. (1854). Berlin.

Smith, C. S. (1959). Methods of Making Chain Mail (14th to 18th Centuries): A Metallographic Note. *Technology and Culture*, 1, 60–67.

Spinei, V. (1982). *Moldova în secolele XI–XIV*. București.

Świętosławski, W. (1996). Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII–XIV w.). *Acta Archaeologica Lodziensia*, 40, 15–16.

Thordeman, B. (1939). *Armour From The Battle Of Wisby 1361*. Text, 1. Stockholm.

Williams, A. R. (2003). *The Knight and the Blast Furnace*. Brill.

Woosnam-Savage, R. C., De Vries, K. (2015). Battle Trauma in Medieval Warfare: Wounds, Weapons and Armor. *Wounds and Wound Repair in Medieval Culture*. Brill, 26–57.

Ukraine Arms and Armour Collection Gredunov Evgeniy [Ukraine Arms and Armour]. (2018, 1 березня). <https://www.facebook.com/ArmsArmourCollection/posts/pfbid0RSoYa5HRKQ5iGwbhHyPbgZ29ezgPfTPv1JFq82XD4GbQ83aNeYNPmANy6mruP7MGI>

REFERENCES

Androshchuk, F. A., & Zotsenko, V. N. (2012). *Skandinavskie drevnosti Yuzhnoi Rusi*. Paris (in Russian).

Androshchuk, F. O. (2022). *Vid vikinhiw do Rusi. Naukove nekomertsiiine vydannia*. Kyiv (in Ukrainian).

Bokhan, Yu. (2017). Yeshche raz k voprosu ob osobennostyakh vooruzheniya belorusskikh zemel Velikogo Knyazhestva Litovskogo v kontse XIV–XV vv. *History of Antique Arms. Researches 2016*, 1. Kiev, 203–223 (in Russian).

Voitovych, L. (2006a). *Kniazha doba: portrety elity*. Bila Tserkva (in Ukrainian).

Voitovych, L. V. (2006b). Reformy armii kniaziamy Danylom Romanovychem ta Levom Danylovychem u seredyni XIII st. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»* (№ 571: Derzhava ta armiia), 90–92 (in Ukrainian).

Voitovych, L. (2019). Halytsko-Volynske kniazivstvo i korolivstvo Rusi ta monholi. *Problemy istorii viin i viiskovoho mystetstva*, 2. Lviv, 45–246 (in Ukrainian).

Havrylenko, V. O. (1977). *Ukrainska sfracistyka: pytannia predmeta ta istoriohrafii*. Kyiv (in Ukrainian).

Gorelik, M. V. (2003). Shlemi i falshoni: dva aspekta vzaimovlianiya mongolskogo i yevropeiskogo oruzheinogo dela. *Stepi Yevrazii v epokhu srednevekovya* (T. 3: Polovetsko-zolotoordinskoe vremya). Donetsk, 231–244 (in Russian).

Hrekov, V. (2012). *Evoliutsiia kompleksu ozbroiennia voiniv Pivdenno-Zakhidnoi Rusi u X–pershoi polovyny XIII st.* [PhD thesis, Kharkivskyi natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina]. <https://uacademic.info/ua/document/0413U003771> (in Ukrainian).

Hrushevskyi, M. S. (1913). *Iliustrovana istoriia Ukrainy*. Kyiv (in Ukrainian).

Huziuk, M. (2015). Evoliutsiia davnoruskoho obladunku protiahom X–XIII st. *Acta studiosa historica: zbirnyk naukovykh prats*, 5. Lviv, 7–21 (in Ukrainian).

Hutsul, V. (2009). Rytsari Danyla Romanovycha. Rytsarska zbroia sered personazhiv Halytsko-Volynskoho litopysu. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 16, 78–91 (in Ukrainian).

Hutsul, V. M. (2011). *Rytsarska militarina tekhnolohiia v Kyievo-Ruskii ta Polsko-Lytovskii derzhavakh: instrumenty, kontseptsii ta praktyky zbroinoi borotby* [Abstrakt of PhD thesis, Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia»].

chromeextension://efaidnbmninnbpcajpcgclclefindmkaj/https://zbroeznav.com/wpcontent/uploads/2015/12/aftoreferat-Hutsul.pdf (in Ukrainian).

Diakon, L. (1988). *Istoriya* (M. M. Kopilenko, Trans.). Moskva (in Russian).

Kazakyavichyus, V. (1988). *Oruzhie baltskikh plemen II–VIII vekov na territorii Litvi*. Vilnyus: Moksas (in Russian).

Kainov, S. Yu. (2014). Nachalnie etapi formirovaniya drevnerusskogo kompleksa boevikh sredstv. *Voinskie traditsii v arkheologicheskom kontekste: ot pozdnego latena do pozdnego srednevekovya*. Tula, 97–101 (in Russian).

Kirpichnikov, A. N. (1958). Russkie shlemi X–XIII vv. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, 47–69 (in Russian).

Kirpichnikov, A. N. (1971). Drevnerusskoe oruzhie. *Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, Ye1–36 (Vip. 3: Dospekhi, kompleks boevikh sredstv IX–XIII vv.). Moskva; Leninigrad: Nauka (in Russian).

Kirpichnikov, A. N. (1976). *Voennoe delo na Rusi v XIII–XV vv.* Leningrad: Nauka (in Russian).

Kirpichnikov, A. N., & Medvedev, A. F. (1985). Vooruzhenie. In B. A. Kolchin (Ed.), *Drevnyaya Rus. Gorod, zamok, selo*. Moskva, 298–363 (in Russian).

Kirpichnikov, A. N. (2009). *Rannesrednevekovie zolochenie shlami. Novie nakhodki i nablyudeniya*. Sankt-Peterburg (in Russian).

Kozak, M. (2022a). «Nѣmtsy zhe dyvashchesʹa wrouzhiu tatarskomou»: yaku zbroiu opysuvav litopysets v epizodi zustrichi v Pozhoni ta yake yii pokhodzhennia? *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 67, 7–16 (in Ukrainian).

Kozak, M. (2022b). Serednovichni shchyty Yevropy ta Rusi (konstruktsiia, viiskovo-symvolichne znachennia, rozvytok). *Problemy vsesvitnoi istorii*, 2(18), 14–15 (in Ukrainian).

Kozak, M. (2022–2023). Zakhysnyi obladunok u Halytsko-Volynskykh zemliakh kniazhoi doby: pidsumuvannia aktualno dostupnykh vidomostei. *Kniazha doba: istoriia kultura*, 16, 61–74 (in Ukrainian).

Kozak, M. (2023). Ozbroyennia viisk Halytskoi ta Volynskoi zemel u XII–XIV st. (torhivlia, trofei, vlasne vyrobnytstvo) [Doctoral thesis, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy]. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/news/news/?newsid=1278> (in Ukrainian).

Kolchin, B. A. (1953). Chernaya metallurgiya i metalloobrabotka v Drevnei Rusi (Domongolskii period). *Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR. Akademiya nauk SSSR*, 32. Moskva (in Russian).

Kotliar, M. F. (1984). Viiskova sprava u Halytsko-Volynskii Rusi XII–XIII st. *Zhovten*, 1, 95–103 (in Ukrainian).

Kotliar, M. F. (2002). *Danylo Halytskyi: biohrafichnyi narys*. Kyiv: Alternatyvy (in Ukrainian).

Kuchynko, M. M. (2009). *Istoriia naselennia Zakhidnoi Volyni, Kholmshchyny ta Pidliahshia v X–XIV stolittiakh*. Lutsk (in Ukrainian).

Lupinenko, Yu. (2007). Dospeshnie plastinki s tisnieniem s territorii Chernigovskogo knyazhestva v kontekste drevnerusskogo zashchitnogo vooruzheniya X–XIII vv. *Chernigiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Evropy. Zbirnik naukovikh prats, prisvoyachenii 1100-littyu pershoi litopisnoi zgadki pro Chernigiv*. Chernigiv: Redaktsiino-vidavnychii kompleks «Desnyanska pravda», 332–339 (in Russian).

Lupinenko, Yu. M., & Makushnikov, O. A. (2010). O cheshuichatom dospekhe vostochnoslavianskogo ratnika XII–XIII vv. (po materialam raskopok v Gomele).

In Ye. N. Nosov, & S. V. Beletskii (Eds.), *Kraeugolnii kamen: istoriya, iskusstvo, kultura Rossii i soprodelnikh stran: v 2 t., 1.* Moskva, 454–466 (in Russian).

Mazuryk, Yu. (2023). Sholom kniazhoi doby z fondiv Volynskoho kraieznavchoho muzeiu (do 50-ty richchia pershoi publikatsii Natalii Yukhymivny Pushkar). *Volynskiy muzeinyi visnyk: naukovyi zbirnyk*, 13, 119–125 (in Ukrainian).

Makushnikov, O. A., & Lupinenko, Yu. M. (2003). Lamellyarnii dospekh vostochnoslavyanskogo ratnika nachala XIII v. (po materialam raskopok v Gomele). *Gistarichna-arkhealogichni zbornik*, 18, 213–225 (in Belarusian).

Makushnikov, O. A., & Lupinenko, Yu. M. (2006). Kolchatii dospekh vostochnoslavyanskogo ratnika kontsa XII – nachala XIII vv. *Materiyali pa arkhealogii Belarusi*, 12, 162–173 (in Belarusian).

Medvedev, A. F. (1953). K istorii kolchugi v Drevnei Rusi. *Kratkie soobshcheniya o dokladakh i polevikh issledovaniyakh Instituta istorii materialnoi kulturi*, XLIX. Moskva, 26–31 (in Russian).

Medvedev, A. F. (1959). K istorii plastinchatogo dospekha na Rusi. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, 119–134 (in Russian).

Negin, A. Ye. (2012). Ob odnom tipe shlemov iz kochevnicheskikh pogrebenii s territorii Zapadnogo Desht-i-Kipchak. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*, 3/6. Nizhnii Novgorod, 62–70 (in Russian).

Negin, A. Ye. (2014). Shlem iz Gorodtsa. Batir. *Traditsionnaya voennaya kultura narodov Yevrazii*, 4–5, 52–81 (in Russian).

Niderle, L. (1956). *Slavyanskije drevnosti* (T. Kovaleva, & M. Khazanov, Trans.). Moskva: Izdatelstvo inostrannoi literatury (in Russian).

Odnorozhenko, O. (2009). *Ruski koroliivski, hospodarski ta kniazivski pechatky XIII–XVI st.* Kharkiv (in Ukrainian).

Okshott, E. (2006). *Arkheologiya oruzhiya* (M. Yakushin, Trans.). Moskva: Tsentrpoligraf (in Russian).

Otroshchenko, V. V., & Rassamakin, Yu. Ya. (1986). Polovetskyi kompleks Chynhulskoho kurhanu. *Arkheolohiia*, 53, 14–36 (in Ukrainian).

Panchenko, M. V. (1996). Predmety z chornoho metalu u skladi kolektsii «Desiatynna tserkva». In P. Tolochko (Ed.), *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi. Do 1000-littia osvychennia*. Kyiv, 84–86 (in Ukrainian).

Papakin, A., Bezkorovaina, Yu., & Prokopenko, V. (2017). Sholomy typu «Chorna Mohyla»: novi znakhidky ta problema pokhodzhennia. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 2, 45–56 (in Ukrainian).

Papakin, A. (2023). *Svitanok Rusi. Viiskova sprava v Ukraini epokhy vikinhiiv (IX–X st.)*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Petegirich, V. M. (1990). Oruzhie i snaryazhenie vsadnika. In A. P. Chernish (Ed.), *Arkheologiya Prikarpatya, Volini i Zakarpatya (ranneslavyanskii i drevnerusskii periodi)*. Kiev: Naukova dumka, 163–171 (in Russian).

Plavinski, N. A. (2013). *Uzbraenne belaruskikh zemlyaŭ X–XIII stagoddzyaŭ*. Minsk: Galiyafi (in Belarusian).

Polnoe sobranie russkikh Iŭtopisei. (1908). (T. 2: Ipatovskaya Iŭtopis). Sankt-Peterburg (in Old Slavonic).

Pryshchepa, B. (2024). Sholom srednovichnoho voina-druzhynnyka z Dorohobuzha. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu: zbirnyk naukovykh prats* (Vyp. 22: Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii «Kulturna spadshchyna v umovakh viiny: vyklyky ta stratehii zberezhennia»). Rivne, 63–70 (in Ukrainian).

Prokopenko, M. (2021). *Chym dyvuiut Chynhulska Mohyla ta doslidzhennia «na kistiakakh»: poiasniuie arkheoloh Vitalii Otroshchenko*. <https://old.nmiiu.org/bloh/item/38-chym-dyvuiut-chynhulska-mohyla-ta-doslidzhennia-na-kistiakakh-poiashniuie-arkheoloh-vitalii-otroshchenko> (in Ukrainian).

Rekonstruktsiia chernihivskoho sholomu (typu «Chorna Mohyla»), X–XIII st. (2023). https://nvimu.com.ua/novyny/view_fondu/569 (in Ukrainian).

Ribel, D., & Volkov, K. (2020). Poyavlenie mindalevidnikov shchitov v Zapadnoi Yevrope: analiz izobrazhenii iz manuskriptov kontsa X–XI vekov. *Gumanitarnii nauchnii vestnik*, 11, 143–148 (in Russian).

Synytisia, Ye. (2012). *Perunovi dity. Viiskova sprava slovian na pochatku Serednovichchia*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Urtan, V. A. (1961). Drevnie shchiti na territorii Latviiskoi SSSR. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, 216–224 (in Russian).

Fedoruk, A. (2017). «Danie lem regem Russiae et fi lios eius»: viiskova diialnist u velykykh bytvakh periodu viiny za «avstriisku spadshchynu» 1246–1278 rr. *Colloquia Russica. Series 2* (Ch. 3: Danylo Romanovych i yoho chasy). Ivano-Frankivsk; Krakiv, 223–248 (in Ukrainian).

Shamenkov, S. (2021). *Liudyna viiny. Zovnishnist ta ozbroiennia voyniv na terytorii Ukrainy vid eneolitu do sohodennia*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Blair, C. (1958). *European Armour*. London: B. T. Batsford LTD (in English).

Blair, C. (1959). *European Armour circa 1066 to circa 1700*. New-York (in English).

Bochenski, Z. (1930). *Polskie szyszaki wczesnosredniowieczne*. Kraków (in Polish).

Bogacki, M. (2009). *Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza*. Zakrzewo (in Polish).

Ffoulkes, C. J. (1912). *The armourer and his craft from the XIth to the XVIth century*. London (in English).

Gawrysiak-Leszczynska, W., Musianowicz, K. (2002). Kurhan z Tahanczy [The barrow of Tahancha (Tahancha)]. *Archeologia polski*, 47, 287–340 (in Polish).

Gołębiowska-Tobiasz, A. (2020). Weapon imports in the burials of the Polovtsian elites in the Black Sea – Caspian Steppe. In P. Drnovský, P. Hejhal (Eds.), *Archaeology of Conflicts*. Hradec Králové: Pavel Mervart Publishing, 41–43 (in English).

Graham-Campbell, J. (1980). *Viking Artefacts: A Select Catalogue*. British Museum Publications (in English).

Harrison, M., Heath, I., Chartrand, R., Durham, K. (2006). *The Vikings Voyagers Of Discovery And Plunder*. Oxford: Osprey Publishing (in English).

Kotowicz, P. N. (2020). Skowroński P. New Rulers, New Rules? Changes in Military Equipment during the 13th and 14th Centuries in the Area of the Sanok Land. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 33, 49–69 (in English).

Kotowicz, P. N. (2022). Remains of medieval armour plates from the Ruthenian hillfort of «Zamczysko» in Sanok-Biała Góra (South-Eastern Poland). *Voennaya arkheologiya. Sbornik materialov NITs «Voennaya arkheologiya»*, 7, 195–218 (in English).

Kozak, M. (2021). Sholom yak element zakhysnoho sporiadzhennia profesiinoho voina u Halytskii ta Volynskii zemliakh u X–XII st.: problema «latynskykh sholomiv». *Tabularium Historiae. Bydgoszcz*, 9, 71–86 (in Ukrainian).

May, T. (2015). Spitting Blood. Medieval Mongol Medical Practices. *Wounds and Wound Repair in Medieval Culture*. Brill, 175–193 (in English).

Mitchell, P. D., Nagar, Y., Ellenblum, R. (2006). Weapon injuries in the 12th century Crusader garrison of Vadum Iacob Castle. *Galilee. International Journal of Osteoarchaeology*, 16/2, 145–155 (in English).

Nadolski, A. (1954). *Badanie nad uzbrojeniem polskim w X, XI, XII wieku*. Łódź (in Polish).

Peter, J.-N. (1992). «The Metallography and Relative Effectiveness of Arrowheads and Armor during the Middle Ages». *Materials Characterization*, 29, 111–117 (in English).

Siegel des mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen ein Beitrag zur Förderung diplomatischen, genealogischer, numismatischer und kunstgeschichtlicher Studien über ursprünglich slavische Theile der preussischen Monarchie mit XXV Kupfertafeln. (1854). Berlin (in German).

Smith, C. S. (1959). Methods of Making Chain Mail (14th to 18th Centuries): A Metallographic Note. *Technology and Culture*, 1, 60–67 (in English).

Spinei, V. (1982). *Moldova în secolele XI–XIV*. București (in Romanian).

Świętosławski, W. (1996). Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII–XIV w.). *Acta Archaeologica Lodziensia*, 40, 15–16 (in Polish).

Thordeman, B. (1939). *Armour From The Battle Of Wisby 1361. Text*, 1. Stockholm (in English).

Williams, A. R. (2003). *The Knight and the Blast Furnace*. Brill (in English).

Woosnam-Savage, R. C., De Vries, K. (2015). Battle Trauma in Medieval Warfare: Wounds, Weapons and Armor. *Wounds and Wound Repair in Medieval Culture*. Brill, 26–57 (in English).

Ukraine Arms and Armour Collection Gredunov Evgeniy [Ukraine Arms and Armour]. (2018, Berezen 1). <https://www.facebook.com/ArmsArmourCollection/posts/pfbid0RSoYa5HRKQ5iGwbhHyPbgZ29ezgPfTPv1JFq82XD4GbQ83aNeYNPmANy6mruP7MGI> (in Ukrainian).

Mykola KOZAK

PhD (History)

*Junior Research Fellow of the Department of the Medieval History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3539-413X>

e-mail: kozak2314913@gmail.com

PROTECTIVE EQUIPMENT OF THE OLD UKRAINIAN WARRIOR OF THE PRINCELY ERA

The article explores the development of protective equipment used by Old Rus' warriors during the princely era and the late Middle Ages. The main components of the martial kit are examined, including shields, helmets, mail armour, plate and lamellar defences, as well as limb protection. Special attention is paid to the typology, structural features, and chronological evolution of various types of armour. The study incorporates evidence from archaeological excavations, chronicle accounts, iconographic materials, and museum collections. A historiographical overview is provided, addressing the contributions of Western

European, Soviet, and contemporary Ukrainian scholars. The paper highlights manufacturing techniques of mail, methods of ring linkage, and the use of lamellar and scale armours. It traces the morphological transformation of helmets from the 9th to the 15th centuries and considers the function of protective equipment as an indicator of a warrior's social status.

The influence of Scandinavian, nomadic, and Western European martial traditions on the formation of local military customs is emphasized. A three-stage periodization of armour development is proposed. The article underscores the insufficient attention this topic has received in Ukrainian historiography, largely due to the scarcity of sources and the underdevelopment of integrated studies on military equipment. The need for further interdisciplinary research is substantiated, particularly with the application of archaeological, source-critical, and experimental reconstruction methods. It is noted that by the 14th–15th centuries, both indigenous and Western-style armours, including full plate harnesses (white armour), coexisted within the Rus' lands. The necessity of cataloguing, publishing, and incorporating underrepresented artefacts from Ukrainian museum collections into scholarly discourse is stressed. The study concludes by advocating for continued research into the military material culture of Rus' within the broader framework of transcultural interactions and social history.

Key words: Rus', protective equipment, mail, armour, helmet, shield, arms and armour, Rus warrior.

*Стаття: надійшла до редакції 14.06.2025
прийнята до друку 21.07.2025*

Христина МЕРЕНЮК

аспірант відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4114-5663>

e-mail: hrys.merenyuk@gmail.com

«RIUZEN» ТА «POLEN» У ДІТРІХІВСЬКОМУ ЦИКЛІ НІМЕЦЬКОГО ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ XIII–XIV СТОЛІТЬ¹

Проаналізовано образи руських і польських воїнів у німецькому середньовічному епосі та поемах Дітріхівського циклу. Вказано, що знання про народи тогочасної Східної Європи у літературних пам'ятках поширювалися поступово. Зазначено, що у найстаріших зразках, зокрема «Пісні про Нібелунгів», рівнозначно згадані польські воїни та представники руської еліти, однак зі зростанням сили польських князівств у творах початку – першої половини XIII ст. поступово домінують саме уявлення про силу польського рицарства. Стверджено, що це позначилося на появі в епічній поезії про пригоди Дітріха з Берна дійових осіб – герцогів Горнбоге та Германа (останнього ідентифікують як князя Владислава I Германа), що мали виразну польську ідентифікацію. Зауважено, що хоча особливих прикмет у літературній традиції щодо них не збереглося, деякі записи все ж вказують на знайомство зі звичаями нобілітету тогочасного східноєвропейського регіону. Натомість продемонстровано, що вже наприкінці XIII ст. ситуація стосовно Русі зазнала змін. На прикладі поеми «Трояндовий сад» показано рівнозначність між європейськими героями-рицарями (без згадок про поляків), на фоні яких відзначено також уміння та майстерність Гартунга (Гартніта, Герніта), руського короля. Доведено, що наприкінці століття Русь посіла поважніше місце серед літературних героїв. Констатовано, що хоча визначити історичність цього володаря неможливо, просте порівняння титулів вказує, що Гартунг (Гартніт, Гертніт) був королем, тоді як у польських землях правили князі.

На основі аналізу поетичних текстів спостережено, що поляки, уторці, волохи не знали, що таке рицарські турніри. З'ясовано, що стосовно руських воїнів існувало упереджене ставлення, як до відвертих ворогів, проте у поемах другої половини XIII ст. ці необ'єктивні оцінки змінилися. Виснувано, що король Гартунг – активний учасник рицарського турніру, а його світогляд повністю відповідає ідеалам епохи. Зроблено припущення, що така ситуація сформувалася внаслідок політики галицько-волинських Романовичів, які мали

¹ Стаття підготовлена за фінансової підтримки Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського (Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego).

активні династичні зв'язки з європейськими володарями та брали активну участь у тогочасній політичній боротьбі.

Ключові слова: середньовічна поезія, Дітріх Бернський, поляки, Русь, Гар-тунг, турнір, Галицько-Волинська держава.

Пошук нових джерел з історії Русі та її взаємин із найближчими сусідами передбачає звернення до європейських наративних і літературних творів. В українській історіографічній традиції аналіз таких матеріалів фрагментарний, оскільки зацікавлення літописом та пов'язаними з ним відомостями досі переважає. Літературні пам'ятки здатні привнести окремі нові розуміння щодо уявлення про слов'ян, їхнє військо та соціум. Одним із цінних матеріалів є цикл поем, присвячених герою Дітріху із Берна (Dietrich von Bern) (т. зв. Дітріхівський цикл). Віршовані оповідання про нього є не тільки взірцями середньовічної рицарської поезії, але й цінними пам'ятками для розуміння менталітету «людей меча», організації дозвілля, описів війн і військової майстерності тогочасного нобілітету.

Мета статті – проаналізувати згадки про руські та польські війська (героїв) у циклі поем, присвячених німецькому епічному герою.

У середині XIII–XIV ст. знать Священної Римської імперії культивувала образ рицаря Дітріха як взірця ідеального воїна, зокрема у Цюрихських анналах, які з'явилися після 1339 р., про легендарні початки німецької державності вказано: «Тоді правив Дітріх із Берна, про якого селяни співають, як він боровся зі змієм і бився з героями» (рис. 1–2) (Jones, 1952, s. 1094). Однак географія подвигів легендарного рицаря була широкою. У контексті дослідження історії слов'ян варто акцентувати на тому, що народи «Riuzen» і «Polen» зустрічаються поряд із ним досить часто.

Німецькі мінезингери, які оспівували тогочасні події та рицарську доблесть, неодноразово згадували руських воїнів разом із Дітріхом із Берна. Після 1230 р. поет Конрад (?) Марнер (Konrad Marner, †1265) звернувся до тих легенд, які знатні особи бажають чути від співців². Перераховуючи смаки рицарської публіки, він стверджував, що одних цікавило вигнання Дітріха фон Берна, інші воліли би чути про короля Ротера (Roterus), треті – про «Riuzen sturm» («руську атаку» чи «руський бій»): «*Sing ich dien liuten mîniu liet, / sô wil der êrste daz / wie Dieterich von Berne schiet, / der ander, wâ kûnc Ruother saz, / der dritte wil der Riuzen sturm*» (Strauch, 1876, s. 124). Автор не мав на меті вдаватися у детальну характеристику цих подій, а лише констатував смаки німецької публіки XIII ст. Про бажання рицарів слухати вишукані вірші про Дітріха з Берна та руських воїнів також згадав поет Гуго фон Трімберг (Hugo von Trimberg, 1235/1240–1313), відомий своїми дидактичними творами³.

² Остаточне ім'я автора не встановлено. Однак дослідники його творчості вважають, що він був мандрівником та займав видатну посаду серед своїх сучасників, про що свідчать часті згадки про нього. З аналізу інших джерел можна припустити, що його ім'я було Кондрат (Strauch, 1876, s. 1).

³ У творі «Реннер» («Der Renner»), який був практичною вправою для роботи зі студентами в університеті Тюбінгена й мав на меті продемонструвати різні способи структурування текстів, вказано про популярні літературні теми того часу. Серед них – пригоди Дітріха фон Берна, героя Екена, «руську атаку» («руський бій»), життя героя Зігфріда чи Трістана («*spricht einer, ich hoerte gern / Von hern Dietrich von Bern / Und ouch von den alten recken, / Der ander wil von hern Ecken, / Der dritte wil der Riuzen stûrm, / Der Vierde wil Sifrides wurm, / Der fünfte wil hern Tristerant*») (Ehrismann, 1908, s. 283).

Рис. 1. Боротьба Дітріха з Берну зі зміями із поеми «Вірджінал»
(*Virginal/Dietrichs erste Ausfahrt*), бл. 1444–1448 рр.
Джерело: URKU-1, bl. 43r

Рис. 2. Боротьба Дітріха з Берну з невірними із поеми «Вірджінал»
(*Virginal/Dietrichs erste Ausfahrt*), бл. 1444–1448 pp.
Джерело: URKU, bl. 43r

За класифікацією німецьких германістів ХХ ст., у циклі Дітріха Бернського є 12 поем, у яких він переважно виконує центральну роль (de Boor, 1962, s. 147–177; Hoffmann, 1974). Історичні епоси «Втеча Дітріха» («Dietrichs Flucht»), «Битва при Равенні» («Rabenschlacht»), «Смерть Альфреда» («Alphards Tod») містять більше історичних подробиць, оскільки зображують класичний рицарський конфлікт, який хоча й не ґрунтується на конкретних фактах, проте має усі притаманні військово-політичні риси (Firestone, 1982, p. 9–10). Наступні епічні твори складаються із пригодницьких описів Дітріха: їх уміщено у творах: «Пісня про Еккена» («Eckenlied»), «Гольдемар» («Goldemar»), «Лаурін-Вальберан» («Laurin-Walberan»), «Зігенот» («Sigenot»), «Вірджінал» чи «Перший пошук Дітріха» («Virginal / Dietrichs erste Ausfahrt»), «Дивак» («Wunderer») (Firestone, 1982, p. 10). У цих пам'ятках пригоди героя більше подібні до класичної літературної Артуріани. Такі епоси в науковій літературі часто називають казковими (märchenhaft), тому що місце рицарів-опонентів зайняли нові противники Дітріха (гноми, велетні, дракони й інші чудовиська), що подібні на казкових персонажів (рис. 3–4). Ще декілька епічних творів («Бітерольф і Дітліб» («Biterolf und Dietleib») та «Трояндовий Сад» («Rosengarten»)) ґрунтуються навколо зустрічей між героями з різних епосів, насамперед дійових осіб із Дітріха Бернського та героїв «Пісні про Нібелунгів». Поему «Дітріх та Венецлан» («Dietrich und Wenezlan») зазвичай класифікують окремо, оскільки рицар Дітріх присутній у ній на периферійних ролях (Firestone, 1982, p. 10). Однак така класифікація дещо проблематична, оскільки Дітріх також згаданий у «Пісні про Нібелунгів» і пов'язаних із нею творах. З огляду на це, вони б теж мали належати до Дітріхівського циклу, однак їх в історіографії

Рис. 3. Титульна сторінка з поеми «Зігенот» (Sigenot), бл. 1472–1475 рр.

Рис. 4. Титульна сторінка з поеми «Лаурін» (Laurin), бл. 1472–1475 рр.

прийнято розглядати окремо. Проте оминуті увагою Русь та поляків, які згадуються у цих джерелах, неможливо, адже йдеться про поступове формування уявлень про ці народи й окремих їхніх представників.

Уперше Дітріх Бернський згаданий у «Пісні про Нібелунгів», яка збереглася в різних списках та версіях (А, В, С та інші) (Gillespie, 1975, p. 24). Хоча цей твір прямо не належить до Дітріхівського циклу, однак містить уже сформований перелік героїв, які надалі використані в інших поемах. Окрім цього, «Пісня...» містить докладні описи життя еліти XI–XII ст., а також чимало згадок про інші народи. За загальноприйнятою версією, цей твір створений у 1205 р. (Berkov, 1976, s. 303).

У версії В Русь (*Riuzen*), греки, поляки (*Poela-n*), волохи й інші народи прибули разом із легендарним королем Етцелем (Etzel), до якого доєдналися також вихідці з Києва та печеніги («*Von dem lande ze Kiewen, unt die wilden Petschenaere*») (вірші 1339–1340) (de Boor, 1972, s. 216; Sager, 2016, p. 107). Пропонована згадка про різні народи виражає не тільки традиційні уявлення, а й нові етнічні концепції, що сформувалися під впливом торговельного та політичного обміну з Руссю (Berkov, 1976, s. 304; Keller, 1985, s. 86–87). Невідомі укладачі механічно поєднали усталені стереотипи про Східну Європу із новими, тому виникли певні неузгодження. Хоча Русь і поляки почасти фігурують разом у тогочасних німецьких джерелах, їх поява у тексті метафорична. Образ Етцеля можна трактувати по-різному. Одні вбачають у ньому зображення короля Гези I (Gejza I), останнього язичницького правителя Угорщини (Sager, 2016), інші ж – короля Бєлу IV (Béla IV) (Gyulai, 1885). Не заглиблюючись у ці інтерпретації, однозначно, що цей образ відповідає уявленню про християнського угорського володаря, як його розуміли в тогочасних німецьких історичних наративах. До того ж Схід Європи, на відміну від описів Півночі, повністю позбавлений фантастичних подробиць: в Угорщині не зустрічаємо гномів, драконів, амазонок чи будь-яких інших воїнів із надприродними дарами (Sager, 2016, p. 107).

У модернізованому списку С, який міститься у Піаристському рукописі (*Piaristen handschrift*) (XV ст.), вказано на прибуття до Етцеля відважних героїв із Русі, Греції та польських князівств (Keller, 1879, s. 208). У версії В також згадано про багатьох осіб із руських земель, проте детальніше описано уміння польських бійців, що володіли чудовими навичками верхової їзди та шанували дорогих коней («*ir pferit und ros diu guoten, dâ si mitkreften riten*») (вірші 1339–1340) (de Boor, 1972, s. 216) (рис. 5–7). На внутрішньотекстовому рівні ці якості представлені так, що надають полякам свободу волі та виражають їх окремий літературний маркер. Подібно зображені *Pescenære*, які вміло володіли стрільбою з лука (Schmid, 2021, p. 281). Основне завдання для такої демонстрації – показати винятковість сили Етцеля, що контролював цілу Східну імперію та її народи.

Поява польського та руського народів має також інший прихований зміст. Зокрема, традиційна політика зміцнення королівської влади полягала також у допуску різних етнічних груп та їхніх лідерів до королівського двору. Спосіб появи у тексті має певний символічний задум: найпершими прибувають представники з далеких прикордонних земель (поляки та Русь), потім – значно ближчі для укладачів германські племена, далі – брат Етцеля, а наприкінці з'являється сам король. Така ієрархія вказує на взаємини між центром середньовічних держав і периферією.

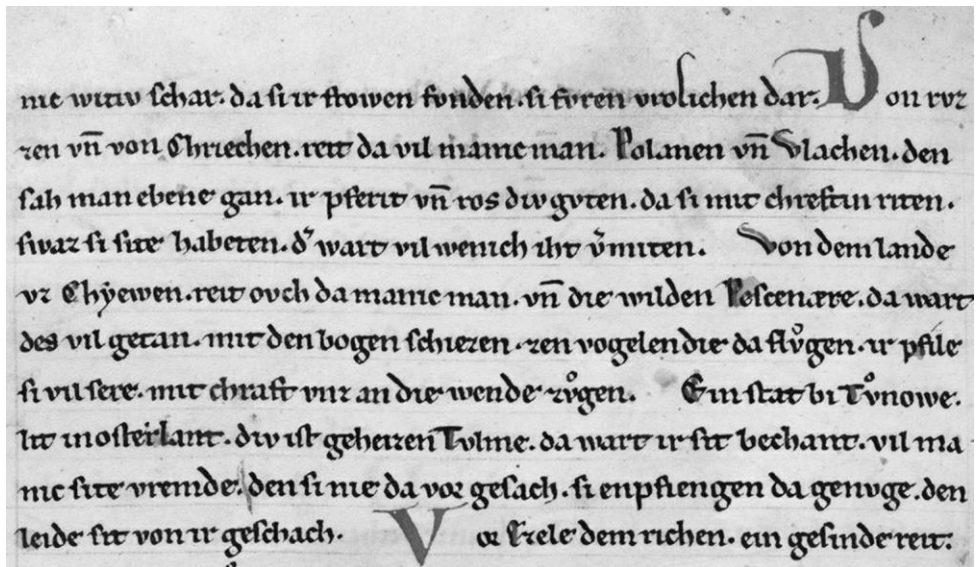

Рис. 5. Рукопис С «Пісні про Нібелунгів» («Das Nibelungenlied»),
 у якому згадано Русь (Riuzen). Джерело: BL, bl. 52v

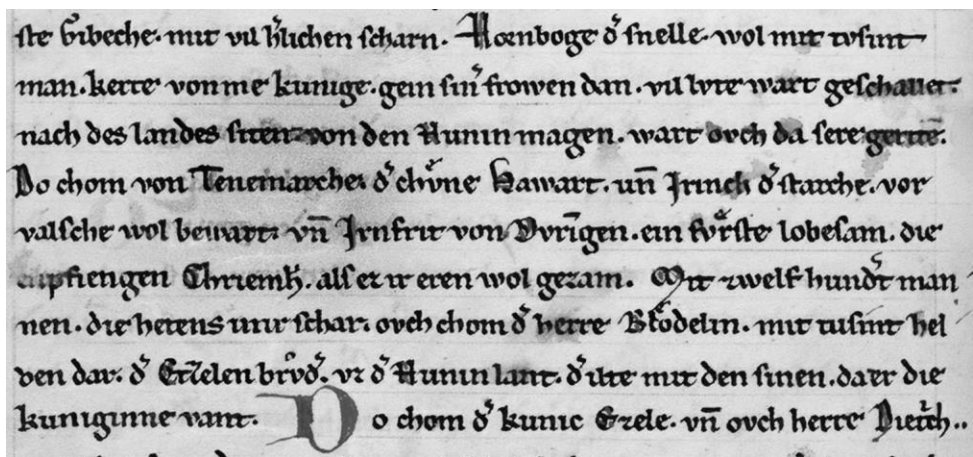

Рис. 6. Рукопис С «Пісні про Нібелунгів»,
 у якому згадано польського нобіля Горнбоге. Джерело: BL, bl. 52v

Хоча Русь і поляки конституїзовані як окремі групи (соціальні й етнічні об'єднання) у межах більшої імперії, жодні конкретні імена не вказані. Однак у різних версіях поеми згаданий персонаж на ім'я Горнбоге (Hornboge), якого можна охарактеризувати, як польського нобіля. Принаймні, в інших епіч-них творах циклу Дітріха («Biterolf und Dietleib», «Dietrichs Flucht», «Rabenschlacht») Горнбоге – однозначно поляк. Можна вважати, що ця етнічна характеристика присутня також у «Пісні про Нібелунгів» (Schmid, 2021, p. 284). «Хоробрий» польський нобіль здатний виставити військо у 1 000 бійців, що вказує як на його силу, так і ще на більшу владу Етцеля, його сюзерена. Поляки вітають

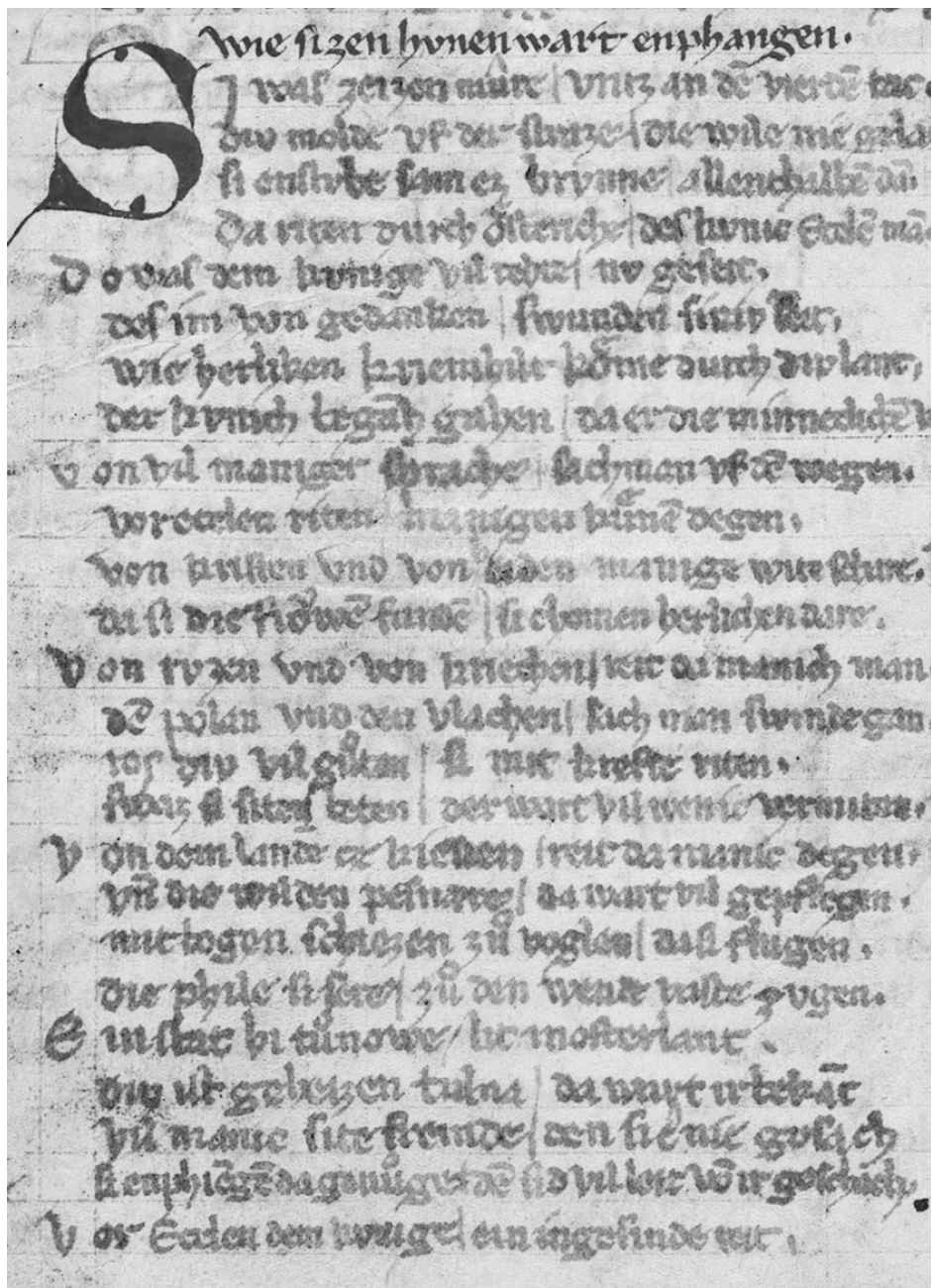

Рис. 7. Рукопис А «Пісні про Нібелунгів» зі згадкою про Русь, греків, поляків, волохів та диких печенігів. Джерело: BSB, bl. 52

свого володаря галасом і криками, проте невідомо, чи йдеться саме про польський вітальний звичай (Schmid, 2021, p. 284). У найповнішому рукописі «Пісні про Нібелунгів» (Cod. Donaueschingen 63 (Hs. C)), датованому серединою XIII ст., згадано, що загін Горнбоге налічував 20 воїнів, проте в пізніших редакціях їхня кількість значно збільшилась (див. рис. 6).

В іншому уривку Горнбоге (версія С, вірш 1925 та версія В, вірш 1880) бере участь у дружньому поєдинку між бургундцями та гунами. Хоча польський нобіль не має виразних етнічних характеристик, укладачі позиціонують його як «*nâch hiunischen siten*» (версія С, 1925; версія В, 1880), тобто вказують на манеру бою, відповідну до звичаїв гунів у «бутурті». Окрім цього, реальні знання про народи Східної Європи у «Пісні про Нібелунгів» можна підтвердити згадками про історичних осіб, які, водночас, периферійні в епосі.

Спорідненою до твору «Пісня про Нібелунгів» є анонімна поема «Плач» («*Die Klage*»), яка описує трагічні події «Пісні...», зокрема оплакування загиблих. У ній також периферійно згаданий Дітріх, відтак вона не належить безпосередньо до циклу пісень на його пошану. У ній герой з Берну згадується вдруге, але також на другорядному плані, що вказує на те, що його персонаж ще не набув широкого використання у тогочасній німецькій літературі. «Плач» написаний римованими куплетами, а не строфами як у «Пісні...». Хоча мовні звороти набагато простіші, техніка римування дуже схожа на старший твір. У цій поемі, яка зберігається у 16 рукописах і фрагментах, помітна більша індивідуалізація польського володаря: «...[d]er herzoge Herman, / ein vürste ûzer Pôlân» (версія В, вірші 345–346 / версія С, вірші 321–322) (Edzardi, 1875, p. 105). Він фігурує серед трьох впливових князів, які прибули на допомогу Етцелю. Разом із невідомими «*Sigehêr von Vlâchen*» та «*ûz Tûrkîe Walber*» він очолює 2 000 воїнів, які прагнуть помститися за смуток Кримхільди (рис. 8). Незважаючи на міжтекстові епітети («*vrie*» (вільні, шляхетні), «*gemeit*» (відважні, добірні), «*edelen*» (шляхетні), «*kraft*» (сильні, могутні)), усі вони «шукали слави, але знайшли лише смерть» (вірші 405–415) (Edzardi, 1875, p. 105). Ще у середині XX ст. німецький германіст Фрідріх Панцер (Friedrich Panzer, 1850–1956) ідентифікував цього персонажа як Владислава I Германа (Władysław I Herman, 1043–1102) (Panzer, 1955; Gillespie, 1975, s. 70).

Окреслене тріо східноєвропейських князів на службі у короля Етцеля також присутнє у героїчному епосі «Бітерольф і Дітліб» («*Biterolf und Dietleib*»). Цю літературну пам'ятку невідомий автор написав близько 1250 р., хоча вціліла

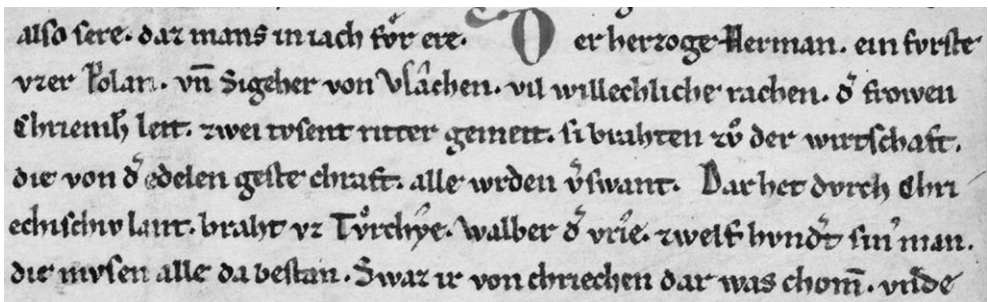

Рис. 8. Рукопис С «Пісні про Нібелунгів»: прибуття польського герцога Германа (herzoge Herman, ein vürste ûzer Pôlân) разом із іншими воїнами

для допомоги Етцелю. Джерело: BL, bl. 90v

вона лише у рукописі XVI ст. У творі переплелися героїчні й романні сюжети, тому його більше вважають рицарським романом, аніж епосом. Герой Дітліб шукав свого батька Бітерольфа, який покинув родину, коли його син був ще малим, щоби служити королю Етцелю. За сюжетом, Етцель полонив короля Пруссії і зробив його своїм васалом. На службі йому наказано воювати проти сусідньої Польщі. Текст «Бітерольфа і Дітліба» демонструє середньовічні емоції та встановлює різницю між тими вчинками, які людина здійснює сама, і тими, які вона повинна зробити відповідно до свого обов'язку. Тож можна підсумувати, що пруси та поляки у свідомості автора сусіди, які не прагнуть війни. Як вказано в останніх дослідженнях, час у романі відображає епоху в минулому, коли між цими народами не існувало конфліктів (на відміну від часу написання «Бітерольфа і Дітліба» у XIII ст.) (Schmid, 2021, p. 285). У творі згадано польського героя – герцога Горнбоге (вірші 1231–1232). Цей молодий і видатний воїн також бився на стороні Етцеля проти поляків, знищивши їх величезну кількість (вірші 3723–3724) (Oskar, Franz, 1866, s. 55). На відміну від пруського короля, він не має докорів сумління щодо боротьби зі співвітчизниками. Така поведінка виразно демонструє примат васалітету над усіма іншими почуттями (Oskar, Franz, 1866, s. 286–287). З польського війська згаданий лише князь Герман («*der hertzoze Herman*»). Незважаючи на усю хоробрість та уміння поляків, вони зазнають поразки від видатних героїв короля Етцеля, як-от Бітерольф. Помітно, що поляки та русь сприймаються разом як спільні вороги. Наприклад, герой Рамунг скаржиться на принаймні 3 000 загиблих, утім від «руського гніву»: «...*die wir hiute hân verlorn/ to durch der küenen Riuzen zorn/ unde ouch von den Pôlân*» (вірші 3769–3771) (Oskar, Franz, 1866, s. 56) (рис. 9). Польського герцога Германа полонили. Король Етцель прагнув стратити його, але королева заборонила. Натомість полоненого перетворили на заручника, що потім перейшов на службу до свого нового сюзерена (вірші 3886–3889) (Oskar, Franz, 1866, s. 57). Герцог Герман одержав свою країну як васальні володіння, був звільнений разом зі своїми бійцями та повернувся до Польщі (вірші 3992–3997) (Oskar, Franz, 1866, s. 58).

Анонімний автор «Бітерольфа і Дітліба» спеціально продемонстрував поляків сильними ворогами, хоча їхніх рис не відокремив (рис. 10). Із тексту складається враження, що польські персонажі – це протилежність, яка має бути подолана, оскільки вони все ж не здатні зрівнятися з героями Етцеля (Schmid, 2021, p. 287). В історіографії пропонувалося визначити історичне коріння сюжету про похід Етцеля та його протистояння із поляками. Зокрема,

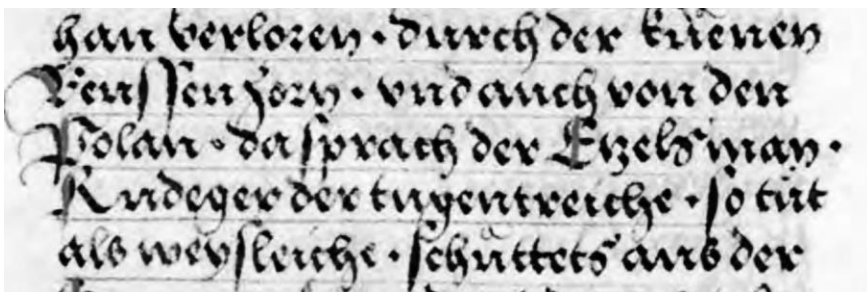

Рис. 9. Оплакування загиблих героїв від удару руського (Riuzen zorn) та польського (Pôlân) загонів. Джерело: Klarer, 2022, s. 202

відкликанням є виправа князя Данила Романовича у 1253 р. на підтримку претензій сина Романа на австрійський герцогський престол (Мартынюк, 2019, с. 208–209). Експедиція руського війська, у складі якого були контингенти польських князів та «екзотичні» литовські підкріплення (Войтович, 2015, с. 308–309), могла мати досить широкий резонанс, що відобразилося у «Бітерольфі і Дітліб» (Мартынюк, 2019, с. 208–209). Водночас, незважаючи на оригінальність такої версії, варто вказати, що у романі запропоновано майже такий самий набір персонажів, як і в «Пісні про Нібелунгів». Хоча обставини їхніх дій змінилися, складно визначити реальні зв'язки між походом князя Данила та німецьким романом середини XIII ст. Хоча привертає увагу також відчутне розширення знань політичної географії автора: бойові дії для німецького рицарства розширилися далеко на схід, охопили Пруссію та Польські князівства. Цей аспект цілком відповідає сучасним для укладачів поеми реаліям 1250-х років.

Запропоновано також тлумачити «Бітерольф і Дітліб» як опрацювання циклу поем про Нібелунгів у зворотному напрямку: замість бургундського

Рис. 10. Опис бою із поеми «Бітерольф і Дітліб»: польський герцог Горнбоге убив багатьох ворогів. Джерело: Klarer, 2022, s. 231

двору, який вирушає у землі Аттіли для бою, рицарі короля «гунів» Етцеля подорожують уздовж Рейну, шукаючи конфронтації із двором короля Гюнтера (Günther) (Sager, 2003, р. 6). Щоправда, замість битви вказане проведення турніру, під час якого з'ясовується, що жоден із східноєвропейських воїнів (гунів, поляків, богемів, пруссів, волохів і половців) не вмів битися на турнірі по-справжньому – зі списом на коні (Klarer, 2022, s. 445). У тексті також наголошено, що гуні не знають, як проводити турніри, як і пруси та поляки, які «не дбали» про ці розваги: «*Wir Hünen gesehen doch nie mer wie turnieren sy getan/ die preussen vnd die polan/ haben sein selten icht gepfhlegen*» (Sager, 2003, р. 6; Klarer, 2022, s. 437). Усі слов'яни, незалежно від того, на чийй вони стороні у протистоянні, однаково некомпетентні у мистецтві турнірних двобоїв. Король Богемії у творі зауважив, що в битві його воїни готові використовувати довгі мечі з широкими лезами. Коли ж король Гюнтер попередив його, що мовиться про турнір, а не про війну, володар Богемії запевнив, що бойовий стиль його рицарів можна адаптувати для турнірного змагання (Sager, 2003, р. 7).

Прикметно, що до народів, які не знають про турніри, не зараховано Русь. Із чим пов'язана така особливість, – визначити складно. Можна припустити, що Русь та її еліту в епічних поемах порівнювали зі скандинавськими героями, тому вони належали більше до «північно-західного» світу. Окрім цього, анонімному автору поеми «Бітерольф та Дітліб» точно було відомо про Русь, оскільки автор декілька разів вживає *Riuzen*. Водночас у поемі є й інший епізод, який вказує на те, що до вихідців із Русі ставилися з підозрою та відкритою недовірою. У контексті сюжету, коли Дітріх бореться зі своїм вихователем і «майстром» Гільдебрандом (Hildenbrandt), використано вислів «*er haete in also gerne sam einen Riuzen erslagen*», що можна перекласти як «він убив би його так само охоче, як руса». Ця фраза натякає на усталений образ русі у середньовічній німецькій літературі як противників або чужинців, яких можна вбити без вагань, або ж «легко», як свого часу наголосив Аляксей Мартинюк (Аляксей Мартынюк). Якщо *Riuzen* у цьому контексті є символом загрози або небажаного супротивника, то це може пояснити, чому автор не ввів їх у фінальний турнірний бій: вони залишаються поза офіційною завершальною сценою та асоціюються радше з противником, якого знищують, аніж із суперником на ристалищі. Такий мотив міг відображати реальні уявлення про русь у німецькому суспільстві того часу – як про чужинців, чия роль у військових конфліктах могли також сприймати як загрозу.

Горнбоге з Польщі також згаданий у творі «Битва при Равенні» («*Rabenschlacht*»), створеному в останній чверті XIII ст. У ньому нобіль виставив 5 000 воїнів, які є «*daz sint allez degne mære*» («усі вони – славні воїни») (вірш 46) (Lienert, 2005, р. 13). Мовиться про одну з пропозицій союзників Дітріха Бернського, які обіцяли підтримати його у майбутніх битвах. У творі обіцяне число 5 000 воїнів значно перевищує можливості польського нобіля, відомі з інших епічних поем (Schmid, 2021, р. 294). У наступних рядках анонімний автор повідомив, що польський воїн завдав противникам Дітріха «великих втрат» (*grozen schaden*) (вірш 616) (Lienert, 2005, р. 129). Загалом, які і в попередніх творах, серед усіх інших периферійних персонажів Горнбоге асоціюється у компанії Дітріха як позитивний герой. Однак інших біографічних чи географічних подробиць про його володіння не знайдено. Введення героя у текст – це практична демонстрація влади великого полководця, відповідно, його вчинки та дії не мають власних динамічних рис.

У «Втечі Дітріха» («Dietrichs Flucht»), створений в останній чверті XIII ст., перелічені видатні воїни, відправлені на допомогу Дітріху у протистоянні з Ермеріхом. Серед них вказано двох осіб із Польщі та Русі. Із Польщі прибув згаданий Горнбоге, а з Русі – Гертніт (Hertnit von Riuzen) (вірші 5905–5908) (Ernst, 1866, s. 148). У тексті акцентовано на хоробрості усіх воїнів, які без зволікання ведуть свої великі загони («*die recken unverzeit die bringent schare breit nū heeret*») (вірші 5920–5923) (Ernst, 1866, s. 148). Усього автор згадав 17 могутніх воїнів, які прибули до Дітріха, який відзначив їх володіннями, маєтками та цінними подарунками, закликав інших хоробрих рицарів врятувати його володіння: «... *der vogt von Berne gebet/ vil manegen meidem unde marc/ diu edelen kastella n starc/ gap er den edelen recken/ und mante ser die kecken/ daz si im hülfen slniu lant/ retten mit ellenthafter hant*»⁴ (вірші 5933–5936) (Ernst, 1866, s. 148). Окремі поняття, які вжито у тексті, вказують на те, що польські і руські володіння належали до окраїн королівства Етцеля. Однак інших прикметних рис для характеристики цих двох героїв не знайшлося. Окрім згадки про походження, автор для позначення усіх воїнів використав епітет «*mære*» (відомий, славетний, могутній), проте ширшої індивідуалізації не вказано (Ernst, 1866, s. 148).

Коротко про присутність поляків у німецькому епосі засвідчено в поемі «Вірджінал», чи «Перший пошук Дітріха» («Virginal / Dietrichs erste Ausfahrt»). Твір написано у другій половині XIII ст., він зберігся у кількох рукописах, які відрізняються один від одного. Зі змісту зрозуміло, що йдеться про організацію великого товариського прийому, на який було запрошено також поляків (*Polant*) та угорців (*Ungerlant*) (Lienert et al., 2017, s. 759). Після згадок цих земель вказано тільки, що скликано всіх королів і вельмож («*lud man all kunig und herren*») (Lienert et al., 2017, s. 759). Додаткових згадок про окремі персоналії не вміщено. Оскільки поруч із запрошенням у Східну Європу гінці рушили до Марокко, можна припустити, що мета такої вказівки – наголосити на екзотичних країнах світу.

З інших епічних творів важливо відзначити поему «Дітріх та Венецлан», яку теж створено у другій половині XIII ст. Щоправда, до нашого часу збереглися лише окремі фрагменти – поема обривається раптово, жодних списків із її продовженням не віднайдено. Цей твір також присвячений Дітріху Бернському (Firestone, 1982, p. 9). За сюжетом поеми, славетний рицар Дітріх служив при дворі короля гунів Етцеля. Відомість та відвага воїна привернули увагу володаря Венецлана, який був «князем з Польщі» («*vürste von Bôlân*»). Прагнучи слави, він шукав поединку із Дітріхом, для чого навіть захопив його друзів у заручники, щоби шантажувати. Розуміючи, що цього виклику не уникнути, воїн із Берну погодився. Вирішальна битва ззовні нагадувала турнір. Укладачі поеми зауважили, що на нього прибуло величезне військо поляків, серед яких також були руси: «... *den Bôlân triben began vaste durch der Riuzen her dan*» (Abenteuer, 1870, s. 273). За поєдинком спостерігали прекрасні дами, а обидва рицарі уміло демонстрували свої військові навички. Однак закінчення поеми втрачено – на завершальному описі поединку оповідь уривається.

Укладач (чи укладачі) поеми «Дітріх та Венецлан» досить активно вихваляють польського володаря. Персонажі дискутували, чи Венецлан загалом є

⁴ «Володар Берна щедро роздавав/ безліч маєтків і земель/ цим шляхетним і могутнім рицарям/ він дарував великі дари/ й гаряче закликав хоробрих/ допомогти йому/ врятувати землі».

достойним воїном, чи можливо здобути честь у поєдинку з таким супротивником. Дітріху рекомендували такого опонента та відзначали його виняткову сміливість. Зваживши всі за та проти, герой погодився на сутичку із польським володарем, якого він називав «шляхетним і могутнім королем» («*hohe[r] chunge rich*», вірш 104) та «обраним князем» («*vurste uzerhorn*», вірш 131) під час спілкування зі своїми прибічниками (Schmid, 2021, р. 290). Вказівка на обраність могла би продемонструвати особливості легітимізації східноєвропейських володарів. Для польських П'ястів консенсус знаті був надійним підґрунтям для оволодіння насамперед старшим краківським престолом. Водночас, у контексті «Дітріха та Венецлана» не зрозуміло, чи автори наголошували на визначних особливостях Венецлана, чи акцентували на його обранні польським нобілітетом.

В історіографії ім'я легендарного правителя пов'язано із королем Вацлавом II (Václav, 1271–1305), який близько 1300 р. об'єднав під своєю владою Богемське королівство та краківський престол у Польських землях (Паршин, 2018, с. 116). Відомі германісти Георг Гольц (Georg Holz) і Юстус Лунцер (Justus Lunzer) свого часу підтримували цю версію. Зокрема, Георг Гольц визначив, що в епосі про «Дітріха та Венецлана» відбулася трансформація образу Вацлава Богемського (Wenzel von Böhmen) у Вацлава Польського (Wenzel von Polen). Зважаючи на те, що автором твору був австрійський поет (за версією Г. Гольца), ця зміна значуща і може вказувати на політичний контекст часу. Враховуючи, що Вацлав II Богемський із 1290 р. висував претензії на польський престол, а у 1300 р. був коронований королем Польщі, твір можна датувати не раніше цього періоду (Holz, 1893, р. VII). Проте вагомих інших підстав, окрім близького співпадіння імен, для такого порівняння не існує. Пізніше Едвард Шредер (Edward Schröder) спростував ці думки через датування рукописів. Проведений ним палеографічний аналіз манускрипту вказав, що є більша ймовірність того, що образ Венецлана походить від Вацлава I Богемського (1230–1253), діда Вацлава II, чи є певним літературним відлунням образу короля Віцляна (Witzlän), згаданого у вказаній вище поемі «Biterolf und Dietleib» (Stammler, 2010, р. 76). Очевидно, що текст «Дітріх та Венецлан» містить синтез мотивів історичної епіки та героїчного роману. Однак через неповну збереженість рукопису неможливо точно встановити розвиток подій і їхній фінал.

Оригінальним доповненням є те, що Венецлан командував не поляками, а русами. Це, на думку дослідників, значно послаблювало імовірний зв'язок із богемським королем (Eis, 1953, s. 71–74). Хоча із руських джерел відомо про досить близькі контакти короля Вацлава II із князем Левом Даниловичем. Як засвідчено у Галицько-Волинському літописі, руський володар перебував у Богемському королівстві та мав теплу зустріч із монархом (Паршин, 2018, с. 115–116). На основі цього можна припустити докладніші знання укладачів «Дітріха та Венецлана» щодо політичного становища на Сході Європи. Водночас імовірна також зворотна ситуація – могутність легендарного Венецлана визнавалася настільки великою, що йому підкорялися не тільки поляки, але й русь. Такий літературний образ був би цілком доречним, з огляду на стиль написання поеми (пошук для Дітріха справді видатного супротивника). За таких умов образ Венецлана можна трактувати як такий, що має історичну та літературну основи одночасно. Ця особливість засвідчила також просування знань про східноєвропейські народи в німецькому середовищі (на рівні історичних реалій та збереження літературної традиції).

З циклу Дітріха Бернського виділяється поема «Трояндовий Сад» («Rosengarten»), яка, за класифікацією Гельмута де Бура (Helmut de Boor), належить до третьої групи епічних поем, оскільки описує зустрічі героїв із різних епосів, насамперед дійових осіб із Дітріха Бернського та героїв «Пісні про Нібелунгів». В історіографії вказано про існування п'ятих загальних версій поеми: А, DP (версія D на вульгаті), F, C і середньоніжньонімецька версія. Поема містить багато інформації про різні героїчні рицарські традиції через детальні вказівки на окремі предмети (турнірні мечі, обладунки, коні, імена героїв) та процеси (початок змагань, описи турнірів та урочистих церемоній) (Millet, 2008, s. 360–361) (рис. 11). У творі змальовано «подорож до Вормса на Рейні», де знатні та вправні воїни мали змагатися у турнірних поєдинках. Зі сторони партії Етцеля виступив Гартунг (Hartunc) (або Гертніт (Hertnit) / Гартніт (Hartnit)), багатий король Русі. У цій партії також перебував Дітріх – король Греції, Дітліб із Штирії та інші знатні рицарі. Водночас, із боку іншої партії (короля Гіппіха), – король Угорщини (Ludlow, 1865, p. 283). Залежно від версії, послідовність і конкретні імена персонажів відрізняються. Оскільки існує декілька варіантів поеми, лише у списках D (DP) і C, які збереглися в рукописах, згаданий король Русі⁵.

У версії D король Русі – дев'ятий у складі рицарської делегації: «*Der niunde daz was Hartnit*» (вірш 74) (Holz, 1893, p. 82). У тексті вказано: «... *der vuorte ein rat von golde und was ouch wol erkant*» (вірш 74) (Holz, 1893, p. 82), що можна перекласти як «він ніс золоте колесо та був також добре знаний», відтак припускаю, що геральдичним знаком Гартніта могло бути колесо. Воно також згадане вдале під час зображення самого поєдинку короля Русі. Гертніт боровся із рицарем Вальтером з Керлінгену (Walther von Kerlingen) (рис. 12). На гербі воїна із Керлінгену був зображений лазуровий лев: «...*ein lewe von la-süre an sime schilte was*» (вірш 394) (в іншій німецькій поемі «Валь-таріус» Лев – кінь Вальтера (Holz, 1893, p. 131)). У тексті під час опису початку турнірного бою вказано, що на прапорі Гертніта був «*pfeller*» (*sin banier was von pfeller*), що, ймовірно, є варіантом слова *pfeil* (стріла) або *pfe-~~h~~ler* (кіл, спис) (вірш 396) (Holz, 1893, p. 132). Такі варіанти – досить умовні, оскільки існує різниця у написанні та транслітерації середньовічного німецького тексту. Відтак «*pfeller*» можна трактувати як «стріла» чи «спис», що означає, що банер або прапор Гартніта був оздоблений зображенням стріли або чимось, що її нагадувало. У літературних прийомах це також могло символізувати швидкість, точність чи бойову силу цього героя. Після цього у тексті поеми описано запеклий бій, який закінчився нічиєю, проте пізніше Гільдебрант визнав перемогу короля з Русі: «*Hartnit ha-t ervohten, und ist uns worden schin*» («Гартніт переміг і він вже став нам відомий») (вірш 401) (Holz, 1893, p. 132).

Наприкінці оповіді Гартніт повернувся до Русі: «... *dö vuor heimge in Riuzen Hartnit ein künec rîch*» (вірш 629) (Holz, 1893, p. 166). У списку C також повідомлено про поєдинок руського короля із Штутфуксом (Stüefinc), який був королем Ірландії («*künec Stüefinc von Írlant*») (вірші 345–346) (Holz, 1893, p. XLVI). На бій руський воїн прибув із великим списом: «... *er fuort in siner hende ein vil grozzez sper*» (вірш 349) (Lienert, 2015, p. 476). Після цього у тексті вказано, що спочатку воїни зійшлися у поєдинку на списках, потім взяли за мечі. Однак Гартніт кинувся уперед та здолав

⁵ Ці рукописи мають новішу традицію, деякі символи замінені з попередньої версії А на інші. У списку D Етцель особисто не бере участі в боях (Holz, 1893, p. LIII).

Рис. 11. Титульна сторінка з поеми «Трояндовий сад»
(«Rosengarten zu Worms»). Джерело: SL-3, bl. 151v

Рис. 12. Бій Гартунга (Гертніма) з Русі та Вальтера з Керлінгену із рукопису
«Трояндовий сад» («Rosengarten zu Worms»). Джерело: URKU-2, bl. 40v

супротивника: «*Hartnit üf yn mit grymme slug sin swert, daz was guot/ Stuffinge sluog er dorch die ringe, dar nach floz daz bluot/ dorch helm und duorhe halsberg gab er yn einen slag/ daz der helm und daz heubet vor sinen fuozzen lag*» («Гартніт знову з гнівом вдарив своїм мечем, і це було сильно/ Він пробив його через кільце (обладунки), і потім потекла кров/ далі він завдав такого удару/ що шолом і голова Штутфукса впали перед його ногами») (вірші 352–353) (Lienert, 2015, р. 476). Для руського володаря змагання закінчилося перемогою, Кримхільда подала в руки хустку та вінок із троянд. Типово для тогочасних поем, поєдинок завершився поцілунком прекрасної дами (вірш 353) (Lienert, 2015, р. 476).

Hertnit von Riuzen також фігурує в уже згаданій середньовісній німецькій поемі XIII ст. – «Втеча Дітріха» («*Dietrichs Flucht*»). В одному із скликань рицарів із різних земель його перелічують як воїна, що відправився на допомогу Дітріху у його протистоянні із Ермеріхом (вірші 5905–5908) (Ernst, 1866, s. 148). Водночас *Hartunc* (Гартунг) теж згаданий у поемі «Смерть Альфарда» («*Alpharts Tod*»), яка належить до циклу епічних творів, присвячених постаті Дітріха з Берну. Вважається, що цей твір написаний у другій половині XIII ст., однак найдавніший манускрипт, який зберігся, належить до другої половини XV ст. Докладно про особу Гартунга не вказано – його названо лише за іменем («*Hartunc*») в одній зі сцен зібрання усіх воїнів, які висловили готовність служити та боротися за честь Дітріха. Головний герой зібрав усіх воїнів у своєму замку в Берні. Він поскаржився, що його засудив римський імператор і тепер потребує підтримки своїх васалів. Усі зібрані рицарі погодилися підтримати його.

Тож німецька середньовісна епічна поезія з циклу про Дітріха з Берну містить чимало інформації про польських та руських воїнів, окремих володарів та персонажів. З огляду на літературну задумку авторів, такі вказівки мають на меті акцентувати на силі тих чи тих головних персонажів (Дітріха Бернського, короля Етцеля тощо). Водночас деякі записи також вказують на знання звичаїв нобілітету тогочасної Східної Європи. Насамперед виокремлені постаті польських герцогів Горнбоге та Германа, руського короля Гартунга (Гертніга). Складно визначити походження цих володарів, однак просте порівняння титулів вказує, що на Русі, на відміну від польських князівств, правив саме король. Докладніші записи вказують, що поляки, угорці, волохи не знали, що таке рицарські турніри. Стосовно руських воїнів існувало упереджене уявлення, як про відвертих ворогів. Натомість наприкінці XIII ст. ситуація щодо Русі зазнала змін. На прикладі поеми «Трояндовий сад» помітна рівнозначність між героями-рицарями, на тлі яких відзначено також уміння та майстерність Гартніга (Гертніга), руського короля. Пояснити такі зміни можна тим, що інформація просочувалася та потрапляла до німецького епосу поступово. Якщо на початку XIII ст. більше відомостей у Священній Римській імперії було про поляків, то наприкінці того ж століття Русь посіла чільне місце серед літературних героїв. Можливо, така ситуація сформувалася внаслідок політики галицько-волинських Романовичів, які активно підтримували династичні зв'язки з європейськими володарями та брали активну участь у тогочасній політичній боротьбі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Войтович, Л. (2015). *Галич в політичному житті Європи XI–XIV століть*. Львів.
- Мартынюк, А. (2019). *До Герберштейна. Австрия и Восточная Европа в системе персональных связей (XIII – начало XVI века)*. Москва.
- Паршин, І. (2018). *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть*. Львів.
- Berkov, P. N. (1976). Das «russische Thema» in der mittelhochdeutschen Literatur. *Zeitschrift für Slawistik*, 21/1, 297–310.
- BL:** Badische Landesbibliothek, Karlsruhe (Deutschland), Cod. Donaueschingen 63, Nibelungenlied, 114 bl.
- Boor, H. de. (1962). Die deutsche Literatur im späten Mittelalter. *Geschichte der deutschen Literatur*, 3/1. München: Beck, 147–177.
- BSB:** Die Bayerische Staatsbibliothek, München (Deutschland), Handschrift BSB Cgm 34, 60 bl.
- Edzardi, A. (Ed.). (1875). *Die Klage: Mit vollständigem kritischem Apparat und ausführlicher Einleitung*. Hannover: Rümpler. https://www.google.com.ua/books/edition/Die_Klage/wwwJAAAAAYAAJ?hl=uk&gbpv=0
- Ehrismann, G. (hrsg.). (1908). *Trimberg Hugo. Der Renner*, 1. Tübingen.
- Eis, G. (1953). Zu Dietrichs Slawenkämpfen. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 84, 70–84.
- Ernst, M. (Ed.). (1866). *Alpharts Tod: Dietrichs Flucht; Rabenschlacht*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Firestone, R. H. (1982). The Literary Classification of «Dietrich und Wenezlan»: A Reevaluation. *German Studies Review*, 5/1, 9–20.
- Gillespie, G. T. (1973). *A Catalogue of Persons Named in German Heroic Literature (700–1600). Including Named Animals and Objects and Ethnic Names*. Oxford: Clarendon Press.
- Gyulai, P. (Ed.). (1885). *Budapesti Szemle. Negyvenharmadik kötet (103. 104. 105. szám)*. Buda-Pest: Franklin-Társulat.
- Hoffmann, W. (1974). *Mittelhochdeutsche Heldendichtung. Grundlagen der Germanistik*, 14. Berlin: Erich Schmidt, 159–222.
- Holz, G. (1893). *Die Gedichte vom Rosengarten zu Worms*. Berlin: Max Niemeyer.
- Jones, G. F. (1952). Dietrich von Bern as a Literary Symbol. *PMLA/Publications of the Modern Language Association of America*, 67/7, 1094–1102.
- Keller, A. (hrsg.). (1879). *Das Nibelungenlied nach der Piaristenhandschrift*. Stuttgart: Litterarischer Verein in Stuttgart.
- Keller, M. (1985). Perspektiven: Vorstellungen von «Riuzen» in der deutschen Literatur des Mittelalters. In K.-H. Korn, M. Keller, & U. Dettbarn (Hrsg.), *Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9–17 Jahrhundert*. München: Wilhelm Fink Verlag, 84–109.
- Klarer, M. (Ed.). (2022). *Ambraser Heldenbuch*. Berlin: De Gruyter.
- Lienert, E., Wolter, D. (2005). Rabenschlacht. In E. Lienert (Ed.), *Textgeschichtliche Ausgabe*, 2. Tübingen: Max Niemeyer.
- Lienert, E., Kerth, S., & Nierentz, S. (2015). *Rosengarten C. In Einleitung, «Rosengarten» A*, 1. Berlin: De Gruyter.
- Lienert, E., Schumacher, K., & Pontini, E. (2017). *Virginal. Goldemar: Teilband I: Einleitung, 'Heidelberger Virginal'; Teilband II: 'Wiener Virginal'; Teilband III: 'Dresdner Virginal', 'Goldemar', Verzeichnisse*. Berlin: Walter de Gruyter GmbH.

Ludlow, J. M. F. (1865). *Popular epics of the Middle Ages of the Norse-German and Carolingian cycles*. London: Macmillan.

Millet, V. (2008). *Germanische Heldendichtung im Mittelalter*. Berlin: De Gruyter.

Oskar, J., & Franz, R. (Eds.). (1866). *Biterolf und Dietlieb*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

Panzer, F. (1955). *Das Nibelungenlied: Entstehung und Gestalt*. Stuttgart: W. Kohlhammer.

Sager, A. (2003). Eastern Europe and the cultural poetics of the chivalric tournament in medieval Germany: Biterolf und Dietleib, Ottokar von Steiermark's Österreichische Reimchronik and Ludwig von Eyb's Turnierbuch. *Germano-Slavica*, 14, 5–20.

Sager, A. (2016). Hungarians as fremde in Medieval Germany. In A. Classen (Ed.), *Meeting the Foreign in the Middle Ages*. New York: Routledge, 142–166.

Schmid, F. M. (2021). Constructions of Identities and Processes of Othering. Images of Polish Characters, Polishness and Poland and Their Roles in Medieval German Literature. In A. Pleszczyński, & G. Vercamer (Eds.), *Germans and Poles in the Middle Ages*. Leiden: BRILL, 261–302.

SL-1: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, Dresden (Deutschland), Mscr. Dresd. M. 201, bl. 200–240.

SL-2: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, Dresden (Deutschland), Mscr. Dresd. M. 201, bl. 277–313.

SL-3: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, Dresden (Deutschland), Mscr. Dresd. M. 201, bl. 151–191.

Stammler, W. (Ed.). (2010). *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. Berlin: De Gruyter.

Strauch, F. (1876). *Marners Leben und Dichtungen. Inaugural-dissertation zur erlangung der Philosophischen Doktorwürde an der Universität Strassburg*. Strassburg; London: Karl J. Trübner.

URKU-1: Universitätsbibliothek der Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg (Deutschland), Cod. Pal. germ. 324, 360 bl.

URKU-2: Universitätsbibliothek der Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg (Deutschland), Cod. Pal. germ. 359, bl. 1–65.

REFERENCES

Voitovych, L. (2015). *Halych v politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit*. Lviv (in Ukrainian).

Martynyuk, A. (2019). *Do Gerbershteina. Avstriya i Vostochnaya Yevropa v sisteme personalnykh svyazei (XIII – nachalo XVI veka)*. Moskva (in Russian).

Parshyn, I. (2018). *Dyplomatiia Halytsko-Volynskoi derzhavy: yevropeyski naratyvni dzherela XIII–XV stolit*. Lviv (in Ukrainian).

Berkov, P. N. (1976). Das «russische Thema» in der mittelhochdeutschen Literatur. *Zeitschrift für Slawistik*, 21/1, 297–310 (in German).

Badische Landesbibliothek, Karlsruhe (Deutschland), Cod. Donaueschingen 63, Nibelungenlied, 114 bl. (in Old German).

Boor, H. de. (1962). Die deutsche Literatur im späten Mittelalter. *Geschichte der deutschen Literatur*, 3/1. München: Beck, 147–177 (in German).

Die Bayerische Staatsbibliothek, München (Deutschland), Handschrift BSB Cgm 34, 60 bl. (in Old German).

Edzardi, A. (Ed.). (1875). *Die Klage: Mit vollständigem kritischem Apparat und ausführlicher Einleitung*. Hannover: Rümpler. https://www.google.com.ua/books/edition/Die_Klage/wwJAAAAAYAAJ?hl=uk&gbpv=0 (in German).

Ehrismann, G. (hrsg.). (1908). *Trimberg Hugo. Der Renner*, 1. Tübingen (in German).

Eis, G. (1953). Zu Dietrichs Slawenkämpfen. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 84, 70–84 (in German).

Ernst, M. (Ed.). (1866). *Alpharts Tod: Dietrichs Flucht; Rabenschlacht*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung (in German).

Firestone, R. H. (1982). The Literary Classification of «Dietrich und Wenezlan»: A Reevaluation. *German Studies Review*, 5/1, 9–20 (in English).

Gillespie, G. T. (1973). *A Catalogue of Persons Named in German Heroic Literature (700–1600). Including Named Animals and Objects and Ethnic Names*. Oxford: Clarendon Press (in English).

Gyulai, P. (Ed.). (1885). *Budapesti Szemle. Negyvenharmadik kötet* (103. 104. 105. szám). Buda-Pest: Franklin-Társulat (in Hungarian).

Hoffmann, W. (1974). *Mittelhochdeutsche Heldendichtung. Grundlagen der Germanistik*, 14. Berlin: Erich Schmidt, 159–222 (in German).

Holz, G. (1893). *Die Gedichte vom Rosengarten zu Worms*. Berlin: Max Niemeyer (in German).

Jones, G. F. (1952). Dietrich von Bern as a Literary Symbol. *PMLA/Publications of the Modern Language Association of America*, 67/7, 1094–1102 (in English).

Keller, A. (hrsg.). (1879). *Das Nibelungenlied nach der Piaristenhandschrift*. Stuttgart: Litterarischer Verein in Stuttgart (in German).

Keller, M. (1985). Perspektiven: Vorstellungen von «Riuzen» in der deutschen Literatur des Mittelalters. In K.-H. Korn, M. Keller, & U. Dettbarn (Hrsg.), *Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9–17 Jahrhundert*. München: Wilhelm Fink Verlag, 84–109 (in German).

Klarer, M. (Ed.). (2022). *Ambraser Heldenbuch*. Berlin: De Gruyter (in German).

Lienert, E., Wolter, D. (2005). Rabenschlacht. In E. Lienert (Ed.), *Textgeschichtliche Ausgabe*, 2. Tübingen: Max Niemeyer (in German).

Lienert, E., Kerth, S., & Nierentz, S. (2015). *Rosengarten C. In Einleitung, «Rosengarten» A, 1*. Berlin: De Gruyter (in German).

Lienert, E., Schumacher, K., & Pontini, E. (2017). *Virginal. Goldemar: Teilband I: Einleitung, 'Heidelberger Virginal'; Teilband II: 'Wiener Virginal'; Teilband III: 'Dresdner Virginal', 'Goldemar', Verzeichnisse*. Berlin: Walter de Gruyter GmbH (in German).

Ludlow, J. M. F. (1865). *Popular epics of the Middle Ages of the Norse-German and Carolingian cycles*. London: Macmillan (in English).

Millet, V. (2008). *Germanische Heldendichtung im Mittelalter*. Berlin: De Gruyter (in German).

Oskar, J., & Franz, R. (Eds.). (1866). *Biterolf und Dietlieb*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung (in German).

Panzer, F. (1955). *Das Nibelungenlied: Entstehung und Gestalt*. Stuttgart: W. Kohlhammer (in German).

Sager, A. (2003). Eastern Europe and the cultural poetics of the chivalric tournament in medieval Germany: Biterolf und Dietleib, Ottokar von Steiermark's Österreichische Reimchronik and Ludwig von Eyb's Turnierbuch. *Germano-Slavica*, 14, 5–20 (in English).

Sager, A. (2016). Hungarians as *vremde* in Medieval Germany. In A. Classen (Ed.), *Meeting the Foreign in the Middle Ages*. New York: Routledge, 142–166 (in English).

Schmid, F. M. (2021). Constructions of Identities and Processes of Othering. Images of Polish Characters, Polishness and Poland and Their Roles in Medieval German Literature. In A. Pleszczyński, & G. Vercamer (Eds.), *Germans and Poles in the Middle Ages*. Leiden: BRILL, 261–302 (in English).

Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, Dresden (Deutschland), Mscr. Dresd. M. 201, bl. 200–240 (in Old German).

Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, Dresden (Deutschland), Mscr. Dresd. M. 201, bl. 277–313 (in Old German).

Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, Dresden (Deutschland), Mscr. Dresd. M. 201, bl. 151–191 (in Old German).

Stammmler, W. (Ed.). (2010). *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. Berlin: De Gruyter (in German).

Strauch, F. (1876). *Marners Leben und Dichtungen. Inaugural-dissertation zur erlangung der Philosophischen Doktorwürde an der Universität Strassburg*. Strassburg; London: Karl J. Trübner (in German).

Universitätsbibliothek der Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg (Deutschland), Cod. Pal. germ. 324, 360 bl. (in Old German).

Universitätsbibliothek der Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg (Deutschland), Cod. Pal. germ. 359, bl. 1–65 (in Old German).

Khrystyna MERENIUK

PhD Student of the Department of the Medieval History

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4114-5663>

e-mail: hryst.mereniuk@gmail.com

«RIUZEN» AND «POLEN» IN THE DIETRICH CYCLE OF GERMAN HEROIC EPIC

The article analyzes the images of Ruthenian and Polish warriors in the German medieval epic and poems of the Dietrich cycle. It is noted that knowledge about the peoples of the medieval Eastern Europe in literary monuments spread gradually. In the oldest samples (in particular, the «Nibelungenlied»), Polish warriors and representatives of the Rus elite were equally mentioned. However, with the growth of the power of the Polish principalities in works of the early – first half of the 13th century, the representations of the strength of Polish knighthood gradually dominated. This led to the appearance of characters in epic poetry about the adventures of Dietrich of Bern – dukes Hornboge and Herman (the latter is identified as Prince Władysław I Herman), who had a clear Polish identification. Although no special features have been preserved in the literary tradition, some records also indicate knowledge of the customs of the nobility of the then Eastern European region.

Instead, it is shown that by the end of the 13th century, the situation regarding Rus had changed. The example of the poem «Rosengarten» shows the equality

between European knights (without mentioning Poles), against the background of which the skills and mastery of Hartung (Hartnit, Hernit), the Ruthenian king, are also noted. Thus, it is proved that at the end of the century, Rus occupied a more respectable place among literary heroes. Although it is impossible to determine the historical prototype of this ruler, the mere comparison of titles indicates that Hartung (Hartnit, Hernit) was a king, while princes ruled in Polish lands.

The analysis of poetic texts showed that Poles, Hungarians, and Wallachians did not know what knightly tournaments were. Regarding Ruthenian warriors, there was a prejudiced attitude towards them as obvious enemies. However, in the poems of the second half of the 13th century, these biased assessments changed. King Hartung is an active participant in chivalry tournaments, and his worldview fully corresponds to the ideals of the era. Perhaps this situation was formed due to the policy of the Galicia-Volhynian Romanovids, who had active dynastic ties with European rulers and took an active part in the political struggle of that time. **Key words:** medieval poetry, Dietrich of Bern, Poles, Rus, Hartung, tournament, Galicia-Volhynian state.

Стаття: надійшла до редакції 30.07.2025

прийнята до друку 1.09.2025

Ilia PARSHYN

PhD (History), Senior Research Fellow

Head of the Department of the Medieval Studies

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0554-1335>

e-mail: iparshyn@yahoo.com

THE MIDDLE AGES IN THE UKRAINIAN-POLISH CONTEMPORARY DIALOGUE¹

The article examines the role of medieval heritage in shaping the modern Ukrainian-Polish dialogue through the prism of historical science, education, museology, and media. Attention is drawn to the centuries-old relations between Rus' and Poland, which, despite conflicts, included numerous examples of cooperation: the observance of agreements, dynastic marriages, joint military campaigns, religious and cultural contacts. The author emphasizes the need to preserve the memory of these positive phenomena as a counterweight to the propaganda of hatred, which is an element of the hybrid warfare of the modern Kremlin regime.

The article analyses in detail the modern historiography of Ukrainian-Polish relations in the medieval period, focusing on the scientific achievements of both Ukrainian and Polish historians, in particular, the study of the Galicia-Volhynia (Volodymyr) Chronicle. The importance of rethinking stereotypes and updating the scientific paradigm in interpreting the relations between Rus' and the Kingdom of Poland is emphasized.

Particular attention is paid to the impact of scientific research on school textbooks, in the light of the concept of the New Ukrainian School (NUS), which is gradually moving from the concept of «conquest» of Rus' lands to the more neutral term «incorporation». The analysis of museum exhibitions showed the presence of Polish material heritage in the expositions of Ukrainian museums, despite the restrictions imposed by the war.

Thus, the comprehensive study demonstrated the importance of the historical context in shaping the cultural dialogue between Ukraine and Poland. The role of historical memory as a tool for mutual understanding, integration, and counteracting destructive narratives in difficult geopolitical conditions is emphasized. The peculiarities of the interpretation of Ukrainian-Polish relations in the Middle Ages in modern scientific, educational, museum and media

¹ Стаття підготовлена в межах проекту «Середньовіччя в українсько-польському діалозі сучасності: науково-освітні, музейно-культурні, медійні аспекти», реалізованого за підтримки стипендіальної програми «Досліджуйте в Україні» Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського (Польща).

discourse are revealed, and the need to overcome historical stereotypes in the context of hybrid threats is emphasized.

Key words: Rus', Ukraine, Poland, dialog, education, influence, historiography.

The Ukrainian-Polish neighborhood has a long history that goes back to medieval times. The echoes of those events can be felt in the modern cultural sphere of the development of the two nations, and are periodically actualized in scientific research, the media, and individual events. First, it is customary to emphasize the problems of conflicts that also had their impact on the past, and for this reason it is impossible to ignore them. However, against the backdrop of wars, generally characteristic of the Middle Ages, there was also cooperation, which manifested itself in the observance of agreements (in 1229, Rus'ian Prince Daniel Romanovych and Polish princes agreed not to take free peasants prisoners (Merenuk, Parshyn, 2024, p. 545), the conclusion of dynastic marriages (for example, the famous marriage of Casimir I and Dobronega Volodymyrivna in 1039), which at that time was tantamount to the approval of a political alliance, participation in joint campaigns and wars, and cultural and religious interaction (in 1302 Sviatoslava, daughter of Prince Lev Danylovych, a nun in the Clarissa Monastery in Stary Sonch, died). These facts are much less well known today than, for example, the capture of Lviv by King Casimir III in 1340 (although the significance of this event is also overestimated in historiography). Thus, it is important to determine to what extent the memory of such phenomena is actualized in the contemporary Ukrainian-Polish discourse, whether they are tied to material sources and exhibitions displayed in museums, discussed in journalistic works, media, Internet resources, at scientific conferences and roundtables. It is also important to determine how the history of Ukrainian-Polish relations are interpreted for educational use (primarily at school). It is no secret that one of the hybrid threats of the Russian regime is sowing hostility and distrust. Such an approach can be countered by establishing true historical circumstances, where cooperation and peaceful neighborhood are also mentioned alongside conflicts. Therefore, the manifestations of such coexistence (medieval times) will require additional attention.

The historiography of Rus'ian (old-Ukrainian)-Polish relations in the Middle Ages has its own traditions, but it is also quite variegated. In particular, Oleksandr Holovko, in one of his recent summarizing works, noted that the relations between the states and people of Central and Eastern Europe in the 10th and 13th centuries were in the field of view of authors of that time (chroniclers, chroniclers, and analysts) (Головко, 2021, с. 7–8). At the scientific level, researchers began to study the relationship between Western and Eastern Slavs around the turn of the 18th and 19th centuries. At that time, the lands of Poland, Lithuania, Belarus, and Ukraine were part of three empires: Russian, German (Prussian), and Austrian. Therefore, local educational and research centers prepared scientific works on history. They had a certain specificity. The relations between Poland and its eastern neighbors were covered in general works on history, special studies devoted to specific topics from the past of Rus' and Poland, and in works that separately examined various aspects of the past eastern policy of Poland, the medieval Polish principalities, and the western policy of Rus', the old Rus'ian principalities, etc (Головко, 2021, с. 7–8). Among

the many entries in the bibliography, a prominent place is occupied by the works of medievalists who made the ethnic, socio-political, and economic history of the region, the formation and development of art, and religious relations the main object of their research. Highlighting the main positions will make it much easier to navigate the sea of names and titles and will make it easy to find the necessary information in the future, indicating the state of scholarly interest in this area.

The contribution of other specialists who worked on important issues of Rus' past (the Kyivan state, the Galicia-Volhynian state or principality, the process of incorporation of Rus' lands into the Polish kingdom and the Grand Duchy of Lithuania) is also significant. However, for eastern Ukrainian scholars, the history of Rus' and Kyivan heritage was of paramount importance, while the issue of Romanovid's possessions was on the margins of mainstream studies. However, the Rus'ian-Polish military and dynastic contacts played a prominent role in any case, indicating the relevance of this topic.

Mykola Kotlyar studied the stages of the emergence and development of Galician-Volhynian chronicles in the 13th century, as well as controversial aspects of the foreign policy of the overlords of Galicia and Volhynia during this period (Котляр, 2015, с. 10–20). The already mentioned O. Holovko in his monumental monograph examined the history of relations between the two largest Slavic states of Rus' and Poland over two and a half centuries – from the late 10th to the mid-13th century (Головко, 2021). Oleksandr Holovko pointed to the foreign policy activities of the Rus'ian and Polish ruling elites in the events of the international life of the states and peoples of Europe in the early and classical Middle Ages. The researcher showed how the international situation around Rus' and Poland influenced the course of their interstate relations and domestic political development. His views can also be analyzed in numerous articles, where he thoroughly covered the political situation of the Rus'ian principalities, including the diplomacy of the united Galicia-Volhynian state during the reign of Prince Roman Mstyslavovych (Головко, 2018a; Головко, 2018b). The proposed research demonstrates that scientific understanding of the issue is actively developing, and the revision of established stereotypes allows for a new assessment of previously known phenomena.

One of the related scholarly works that reveals the contacts between the Rus'ian and Polish elites in the early Middle Ages is the study by Leontii Voitovych (Войтович, 2021). His monograph reveals the history of the formation and development of the Rus' Empire from the emergence of the Rus' Khaganate and the first mention of it in the Berthyn Annals to the death of Prince Yaroslav the Wise. This work is a kind of summary of the author's research over the past decade, which has been significantly supplemented and revised. The author paid special attention to complex and controversial issues, including ethnogenesis, the formation of the state and state institutions, and the Norman problem (however, also based on Polish history) (Войтович, 2021, с. 2). The author's writing style is rather journalistic, the work is intended for a wide range of readers, although it contains all the necessary bibliographic references. In general, important research on Ruthenian is also being conducted in Lviv (primarily at the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, the revived Shevchenko Scientific Society, and the Ukrainian Catholic University). Since Ukraine's independence, medievalist essays have received a significant impetus for further development. In fact, the works of L. Voitovych

are a significant contribution to the identification of the genealogical connections of the Romanovids dynasty with other European ruling houses (including the Polish Piast). Some researchers argue for the continuation of state traditions in Galicia and Volhynia in the second half of the 14th century. This contradicts the established Polish views on history, but L. Voitovych considers the Lithuanian prince Dmytro-Lubartas Gediminas the rightful heir to the Romanovids (Войтович, 2021–2022, с. 165–172). Popular areas of research include cultural history, in particular the art of iconography and architecture of the princely era, religious views (Скоциляс, 2017, с. 30–38), reviews of social problems (the formation of elites (Волощук, 2023, с. 45–50), the coexistence of several ethnic groups in urban life (Parshyn, Mereniuk, 2022, p. 145–148), and the problems of concluding agreements), and military cooperation (Горбач, 2017). All this creates a broad picture for comparison with the contemporary views of Polish scholars. However, it is also important to highlight the most recent studies.

One example of the work on the formation of updated views on the history of Rus' is the collective work «The Path from Primitivism to Civilization. Ukrainian Dress of the Middle Ages», published in 2023 (Смолій, 2023). This thorough study includes reviews of the stages of formation of the historical and geographical landscape, socio-political forms, spiritual and cultural and social practices during the early, classical, late (or high) Middle Ages. The reference points are significant historical phenomena (Rus'ian statehood, Christianization of the Rus'ian space, the experience of contacts with neighboring medieval states, Ukrainian ethnogenesis, etc.) that accumulated or determined the evolutionary changes of these epochs, refracted in the Ukrainian specificity (Смолій, 2023, с. 4). An important aspect is that such a detailed work is intended not only for specialists but also for a wide audience of readers. The trend toward making historical research more flexible is also evident in other contemporary publications. Some Ukrainian historians emphasized the need to reassess certain trends in Ukrainian history. It was emphasized that the perception of the king as one of their own in the Ukrainian historical tradition is primarily associated with Danylo Romanovych and his coronation in the mid-13th century. However, Ukrainian ancestors from the mid-14th century until the end of the 18th century also lived under the rule of kings. Mostly Polish, to a lesser extent Hungarian, but these kings were rulers for Rus' at a time when the states to which Ukrainian lands belonged were not national. An updated overview of royal biographies and histories of individual dynasties from the 1340^s to the 1790^s is offered. Emphasis is placed on the kings of the Piast, Angevine, and Jagiellonian dynasties. At the same time, the figures of the elected kings, who were elected by the nobility at the electoral «sejm» in the Polish-Lithuanian Commonwealth, are also important (Михайловський, 2023). Attempts to integrate Polish kings into Ukrainian history are still rare. However, such concepts may become additional vectors for the development of historiography in the current context.

Studies in heraldry also actualize Ukrainian-Polish issues. Among the most recent studies is the work of Oleh Odnorozhenko on the heraldry of the Rus'ian Kingdom (Однороженко, 2024). The author noted that the heraldry of the times of the Rus'ian Kingdom, along with the preservation of the traditions of early Rus' creation of heraldic figures, underwent dynamic transformations. Such changes are due to the complex circumstances of the political, social, and cultural development of the post-Mongol period. If in the state-dynastic coats of

arms significant transformations are not noticeable, neither in the content of the coat of arms nor in the practices of their use, then in the case of the analysis of the heraldry of nomadism there is a spread of the practice of using governmental coats of arms, which emerged as a system at this time under Byzantine influence (Однороженко, 2024, с. 2). Since the story is devoted primarily to the Galicia-Volhynian state, it is noted that the aspirations of the Romanovids are largely like those of Polish elites to restore the unity of the Polish kingdom at the turn of the 13th and 14th centuries. This, however, did not in any way negate the claims of Polish kings, no matter which dynasty (Przemysl II, Czech Przemyslids, or Kuyavian Piasts), to all the lands of the old Polish Kingdom, which led to permanent conflicts with the Czech Kingdom over Silesia or with the Teutonic Order over Pomerania. The rulers of Krakow saw themselves as the rulers of the whole of Poland and used all possible means of presentation, including heraldic ones. The Romanovids positioned themselves and pursued their policy in a similar way, only more than fifty years earlier than their Polish neighbours (Однороженко, 2024, с. 14–15).

The history of Rus' is relevant for source studies. Given the proximity to the possessions of the Polish Piast dynasty, the problems they propose also touch on the topic of Rus'-ian-Polish relations. For example, Tetyana Vilkul devoted her thorough monograph to the study of early Kyivan chronicles and Rus'-ian chronographic works (Білкал, 2015). She examined the Tale of Bygone Years, the Kyiv Chronicle of the early 13th century, the Novgorod First Chronicle of the younger edition (or rather, the Kyiv component of this collection), as well as Old Slavic translations of the chronicles of George Amartol and John Malala, and the Alexandria Chronographica, the so-called «Chronograph in Large». The researcher argues that since two types of historical works of medieval Rus', chronicles and chronographs, served as «control texts» for each other, the comparison of quotations, plot parallels, the manner of borrowing, and ideological overlaps in the work allows us to solve problems that have long been discussed by experts, to revise some of the concepts that are now established and to clarify previously expressed judgments. She paid special attention to the evidence that would clarify the dating of chronicle and chronographic monuments. Finally, a few issues are described in her monograph for the first time, such as the origin of chronographic quotations in the Kyivan Chronicle and the origin of the initial part of the chronographs presenting Old Testament history (Білкал, 2015, с. 3). Although the book is intended for specialists, it has also received positive reviews in terms of popularizing scientific knowledge and cross-disciplinary studies. Among the source studies, a collective study of the third part of the Hypatian Chronicle Codex, the Galicia-Volhynian Chronicle, also stands out (Толочко, 2020). This thorough study is the result of a multi-year project of textual examination of the outstanding monument of chronicling of the 13th century, the Galician-Volhynian Chronicle. The methodical reading and fragmentary interpretive commentary of its text revealed and substantiated the main milestones in the history of the monument. Thus, such issues as the origin of the current structure of the text, the stages of its formation and their sequence, the chronology of «editorial episodes», the timing of various text fragments to certain «editorial episodes», the sources of the text, etc. were traced. This book contains research, a systematic commentary, word indexes to the text of the Galician-Volhynian Chronicle (according to the oldest Ipatiev list), and a

bibliographic index of works on the Galician-Volhynian Chronicle such a brief overview indicates that the problems of the medieval era occupy a prominent place in modern Ukrainian historiography. The appeal to the source heritage, attempts to attract new, less used sources on the history of Rus' indicate a scientific perspective. Updated interpretations of sources have demonstrated that Rus'-ian-Polish medieval relations. This problem was discussed at round tables. For example, a well-known forum for young researchers was the Polish project *Colloquia Russica*, a series of conferences with panel discussions and open lectures by experts (Паршин, 2018, с. 224–226). Some meetings were also held as part of other debates, including during the Russian aggression against Ukraine. One of these discussions between Yeronim Hralia, Myroslav Voloshchuk, and Vitalii Nahirnyi demonstrated the relevance of terminological contexts for understanding Rus', the early stages of its development, ethnic history, etc. (Grala et al., 2022, s. 10–22). Such discussions are essential for the further development of medieval studies and the understanding of Rus'-ian-Polish contacts in the Middle Ages.

The history of Rus' and the Galicia-Volhynian state was studied by Polish scholars. Their interest is due to several reasons. Galicia and Volhynia bordered on the Piast domains, so the study of this contact zone is key to understanding the ethno-political, social, and religious development of the region, the matrimonial policy of local rulers, and the causes and course of armed conflicts. However, some experts understood the 14th century Galician land as an integral part of the Polish crown and actively argued for the fairness and inevitability of such incorporation. The heuristic achievements of Polish specialists are undeniable, but they also require some caution in their use. Modern specialists, building on the results of their predecessors, have focused on studying the past of Rus' through the prism of the policies of the rulers of Central and Eastern Europe at the time. Mariusz Bartnicki addressed the issue of analysing chronicle texts (Bartnicki, 2018, p. 315). Dariusz Dombrowski's monographs are important genealogical works. At the same time, he actively studied the diplomatic interactions of the ruling dynasties of medieval Rus', Poland, the Czech Republic, and Hungary, and devoted a thorough study to the figure of King Danylo Romanovych and his family (Dąbrowski, 2016). The original analysis of the Galicia-Volhynian Chronicle (*Chronica Romanoviciana*) was carried out by Polish researcher Adrian Yusupovich (Jusupović, 2018). He drew attention to the capabilities of the editor of this chronicle text and suggested certain strategies used by the chroniclers. In general, the existence of several editions of the text of the outstanding Rus' medieval work was noted. Moreover, the chronicler of Romanovids dynasty adhered to the principles of Kyivan chronicling, which was an echo of the political program of the Galician-Volhynian princes to preserve the unity of the Rus' lands under their rule. It is worth noting that contemporary Polish historiography is striving to get rid of tendentious assessments and at the same time rethink some established clichés by drawing on a wider range of sources.

The use of Rus'-ian chronicles to study Polish «plots» indicates the deep interest of Polish historians in these materials. To a certain extent, this is confirmed by a separate publication of the Galicia-Volhynian Chronicle (*Chronica Romanoviciana*) in the regular series *Monumenta Poloniae Historica* (Dąbrowski, 2017). Dariusz Dombrowski, Adrian Yusupovich, and other compilers

made an important critical edition of one of the most important monuments of medieval Ruthenian historiography in Poland. The uniqueness of this text lies in the fact that it was created in the 13th century and contains extremely thorough historical material. According to the compilers, it can be stated with a high degree of confidence that there were at least five authors of the source, that is, the chronicle underwent five edits. The chroniclers worked at the courts of Prince Mstyslav Mstyslavovych, Prince and King Danylo Romanovych, his successors Vasylko Romanovych, Volodymyr Vasylkovych, and Mstyslav (II) Danylovych (Dąbrowski, 2017). However, the idea that there were several princes with the same name, Mstyslav, may be wrong. Dariusz Dombrowski put forward several original arguments in support of the idea that there were two Mstyslavs, sons of Danylo Romanovych, who came from two marriages of this ruler (Dąbrowski, 1999, s. 180–187). It is also worth agreeing with the researchers that although the chronicler did not record the activities of Prince Mstyslav until 1271, this does not prove anything. In fact, there is no information about many princes in the chronicles at all (Войтович, 2006, с. 502). Nevertheless, the new critical edition of the Rus' Chronicle provides access to unique information not only about the Galicia-Volhynian state (present-day Ukraine) in the 13th century, but also about its ties with various countries, including Poland, Hungary, Lithuania, Bohemia, Austria, the Mongols and others. This source has preserved particularly numerous and invaluable records of contacts with Mazovia (Jeż, 2021, p. 70–75) and Little Poland (Skoczyński, 2020, p. 104–112), and isolated references to Greater Poland and Silesia.

Even a modest review of the latest publications on Rus'ian-Polish issues is enough to emphasize the relevance of such research. Several important aspects can be distinguished. First, there is a growing interest in the source heritage of the Middle Ages. New publications of Rus' chronicles aim to present texts from unique sources to the public. At the same time, information about Rus' is combined with information about neighbouring countries, including the Polish principalities. The existence of such a foundation makes it possible to conduct further research based on the joint processing of sources, their interpretation, and discussion. Some achievements in this area have already been made by scholars. At least, the publication of the Galicia-Volhynian Chronicle also involved Ukrainian experts. Although the work is not without its controversial episodes, it indicates attempts to form a balanced picture of the historical past that can be used not only for scientific but also for public dialogue. Second, Ukrainian scientific achievements are more «closed» to the world than the works of Polish scholars. While Polish scholars are actively publishing their works in English, Ukrainian researchers are primarily focused on domestic consumers. Translations and publication of works in English would, in my opinion, greatly enrich Ukrainian media studies. Thirdly, scientific works (Ukrainian and Polish) create a solid foundation for public discussion and the formation of national memories in both countries. Also, research on medieval topics is a source of a certain public discourse that takes place in several directions.

One of these social areas is historical literature for school use, which has a direct impact on the creation of national memory (Гирич, 2018). Studying history at school is an integral element of shaping students' worldview. Ukraine is no exception in this regard, as it seeks to build a modern European society with the necessary level of social capital and industrial development. Even in the face

of the unprecedented aggression of the Russian Kremlin regime, it is important for social development to continue to objectively consider historical realities and overcome existing stereotypes in the perception of the past. An example of such a model is the coverage of the complex medieval contacts between Rus' and the Polish principalities (the Kingdom of Poland) in Ukrainian school textbooks (the latest editions from 2020 were taken for the sample).

When analysing Ukrainian history textbooks, it is worth noting the peculiarity of the organization of this process, as it involves separate courses on world history, integrated history, and the history of Ukraine. As a result of the introduction of the NUS (New Ukrainian School) concept, all textbooks since 2020 have been used in parallel and were compiled in accordance with several curricula. Therefore, the emphasis in the textbooks was shifted in accordance with the requirements of such constituent documents and the general concept of education. For the analysis, we selected textbooks that received more than 20 000 orders at a general competition for teachers' choice and were printed in appropriate numbers – these are textbooks for the 7th grade of secondary schools. The study found that all teaching materials contain information about Rus' and the Polish Kingdom (Polish principalities). The authors have taken an objective approach to both the description of conflicts (with explanations) (Васильків та ін., 2020; Васильків та ін., 2024; Гісем та ін., 2020) and the conclusion of important dynastic alliances (Гісем та ін., 2024; Шупак та ін., 2020; Шупак та ін., 2024). Thanks to balanced assessments, the textbooks focus on the peculiarities of political and social structure, active diplomacy, dynastic alliances, etc. The emphasis of the old pedagogical literature, which referred to the conquest of the territories of Rus', has changed to a more neutral one. In particular, the use of the less aggressive term «incorporation» is noted (Гісем та ін., 2024; Шупак та ін., 2024). Emphasis is also placed on the matrimonial policy of the Rus'ian and Polish princes, which indicates the interest of textbook authors in demonstrating examples of medieval diplomacy (as also pointed out by scholars (Jež, 2021, p. 65). The inherited Soviet concept of «feudalism» has given way to balanced assessments of historical phenomena (the word «feudal lords» has been replaced by «nobility», «elite», «gentry», etc.) In our opinion, the textbook's content was significantly influenced by the deepening of scientific cooperation in the study of medieval problems of Ukrainian-Polish relations in the Middle Ages. Thanks to the rethinking of the history of Rus' and Poland in professional historiography, there has been a general update of curricula and, accordingly, educational and methodological literature (Parshyn, Mereniuk, 2023, p. 70–72). The interconnection of scientific literature and interpretations of the past in textbooks will have an impact in the future.

Scholarly debate also influences discussions in other cultural spaces. Museums, like libraries and archives, are institutions whose main social function is to preserve memory. Museums actualize the past; they store and process historical sources for the reproduction of culture. Such institutions are also indicators of socio-cultural changes and platforms for conducting educational events of various kinds (Киридон, 2015, с. 193–194). Recently, there has been a clear global trend of increasing interest in the development of museums. Moreover, researchers note not only the quantitative growth but also the qualitative growth of museums as specialized institutions. The community of workers and museum scholars quite clearly define the importance of «integrated» museums, which leads to the formation of a «new museology». In recent studies,

museums are viewed as institutions that are not just engaged in the storage of artifacts, demonstration or broadcasting of historical and cultural heritage. Modern museums perform much more fundamental functions, which consist in establishing a broad social cultural identification, integration of antiquities into the surrounding social environment (Киридон, 2015, с. 193–196). Accordingly, there is a need to point out the presence of Polish material heritage of the Middle Ages in the collections of Ukrainian museums. However, not all of them are functioning in the context of Russian aggression.

As a result of shelling, the «Galician-Volhynia» part of the exposition of the Museum of the History of Ukraine in Lviv (part of the Lviv Historical Museum) was closed. In peacetime, the exhibition represented the history of Ukraine-Rus' and the Galicia-Volhynian state. Numerous archaeological finds from various urban centres have been supplemented with materials from more recent times. In particular, the exposition showcases individual artifacts of life in princely and medieval cities, some items from the period of Polish rule in Lviv, including monuments of the Lviv Lava and Rada. First, individual exhibits preserved from the time of the old Lviv town hall are presented. Among such objects is the Lviv executioner's sword, which, together with its direct function, symbolized the fullness of the city's power and the right of the city court to sentence the person sentenced to death. Also preserved are commemorative and jubilee medals, which depict portraits of the kings of Poland and some Lithuanian princes, and individual graphic works containing drawings of late medieval cities. Artifacts of Lviv townspeople of the 16th century have also been preserved. Such materials can improve knowledge about Lviv and the western Ukrainian lands after the inclusion of the city in the Polish Kingdom.

Individual items of Polish origin are presented in the Museum-Arsenal (part of the Lviv Historical Museum). Numerous samples of weapons and armour from different eras, such as the armor of the Polish winged hussars, the elite cavalry of the Kingdom of Poland. However, due to the threat of Russian missile strikes, this museum is also closed to visitors. Instead, the Museum of the History of Lviv operates. In his exhibition we can see a model of princely Lviv of the 13th or 14th centuries with some archaeological artifacts of those times. The development of the local community during the times of Magdeburg law during the Polish rule is represented by unique objects of the 14th–17th centuries. Among these things, it is worth highlighting the symbolic keys to the city, seals of the Lviv magistrate, coins of Polish kings, royal seals, inaugural chains of the mayor of the city, portraits of Lviv leaders, a model of the Renaissance town hall. The exhibition is supplemented with separate materials that indicate the city's religious multiculturalism, which has been formed over the centuries. Much attention is paid to the time of formation and development of guild craft in the city: flags, seals, signs. The information stands indicate that during Lviv's stay as part of the Kingdom of Poland, the city was a centre for the sale of handicraft products, a source of income for workshop masters, for which they were obliged to provide protection for the city, to sell the necessary handicraft products on the local market. Quite detailed descriptions accompanying the museum exposition greatly simplify the perception of the material and generally introduce visitors to the main socio-cultural processes of late medieval Lviv under Polish rule.

Some artifacts are also presented in other museums of Lviv and Lviv Oblast. In the Tustan' museum (Urych village, Lviv region), some exhibits related to

Polish history have been preserved. The first medieval references to the Tustan' fortress date back to the 14th century, when the Polish king Casimir III (1310–1370) annexed these lands to his possessions. Later, it came under the control of Polish magnates. Accordingly, some items with images of Polish coats of arms have been preserved, including tiles. In the city of Zhovkva (Lviv region), the «Ideal City» museum presents portrait compositions of Polish and Ukrainian hetmans whose lives and fate relate to this city. Among the artifacts, it is worth noting fragments of a wooden water pipe of the 16th century. The Church of Saint Lawrence, built at the expense of the Zholkevski family, has an even greater museum value. Open to tourists, this religious monument represents the military exploits of Polish troops in the early modern era.

The National Museum of the History of Ukraine (Kyiv) has a collection of royal portraits from the series «Hommes illustres Polonais» (Illustrious People of Poland). The images of the portraits of kings Casimir III, Stephen Batory and other medieval and early modern rulers, which have been preserved in Ukraine and are now shown to the wider public, are important. Individual artifacts are present in the private Sheremetyev Museum, which focuses on the sphragistic heritage. Among the exhibits are many Polish seals of the, which indicate the political and economic history of the region.

In general, «Polish subjects» in Ukrainian museums are an addition to artifacts from Ukrainian history. However, they are exhibited at exhibitions and are present in stationary exhibitions, which indicates attention to them. The long stay of the Ukrainian lands as part of the Polish kingdom is properly represented in the museums of Lviv. Unfortunately, as of 2024 part of the expositions is inaccessible due to the threat of Russian shelling, however, the presented materials point to certain elements of the socio-political, religious Polish past. Such a picture is complemented by individual artifacts from the museums of the Lviv region. A little less about the Rus'ian-Polish contacts of the Middle Ages is included in the museum collections of Kyiv. However, the funds of local museums are indispensable for the study and understanding of the Cossacks era. It is obvious that modern Ukrainian museums are open to all forms of interaction, including scientific and social events, organization of excursions, etc. This gives reason to talk about active museum-cultural interaction with society even in times of martial law.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Васильків, І., Островський, В., Паршин, І., Букавин, І. (2020). *Всесвітня історія: підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти*. Тернопіль: Астон.

Васильків, І., Паршин, І., Димій, І. (2024). *Історія: Україна і світ: підручник інтегрованого курсу для 7 класу закладів загальної середньої освіти*. Тернопіль: Астон.

Вілкул, Т. (2015). *Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання*. Київ.

Войтович, Л. (2006). *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський.

Войтович, Л. (2021). *Княжа доба на Русі (837–1492) (Т. 1: Становлення імперії Русь (837–1054))*. Львів.

Войтович, Л. (2021–2022). Ще раз про «казімежовську легенду». *Княжа доба: історія і культура*, 15, 147–172.

Волощук, М. (2023). Невінченосні еліти руського (?) походження на військовій службі П'ястів кінця XII – першої половини XIV ст. Деякі антропомічні спостереження. In T. Grabarczyk, J. Kitam, M. Pogońska-Pol, & M. Voloshchuk (Eds.), *Oblicza wojny* (Т. 8: Narzędzia wojny). Łódź, 37–53.

Гісем, О., Галімов, А., Мартинюк, О. (2024). *Історія України: підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти*. Харків: Ранок.

Гирич, І. (2018). Творення після 1991 р. перших українських підручників з історії на засадах упровадження серед широкого загалу національної історичної пам'яті. <https://www.i-hyrych.name/Vyklad/HistMemory/Independence.html>

Головко, О. (2018a). Участь польського князя Болеслава Першого «Хороброго» у міжкнязівській війні на Русі (літо–осінь 1018 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*, 28, 55–71.

Головко, О. (2018b). Центральноевропейська політика Волинського князівства в другій половині 40-х – першій половині 50-х років XIII ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*, 11, 147–164.

Головко, О. (2021). *Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)*. Київ: Академперіодика.

Горбач, Т. (2017). *Inter pacem et bellum: Польща і Німецький орден у XIII – на початку XV ст.* Київ.

Киридон, А. (2015). Музеї як інституції пам'яті. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 16/1, 193–200.

Котляр, М. (2015). Русь, Литва і Земля ятвягів у ранньому середньовіччі. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, 3, 10–20.

Михайловський, В. (2023). *Наші королі – Reges Nostri. Володарі та династії в історії України (1340–1795)*. Київ: Темпора.

Однороженко, О. (2024). *Геральдика середньовічної Русі (України) (Т. 2: Геральдика темних віків. Гербова традиція Руського королівства середини XIII – середини XIV ст.)*. Харків: Фоліо.

Паршин, І. (2018). IX Міжнародна наукова конференція «Colloquia Russica: Ruś a Polska (X–XVI w.)» (Перемишль, 5–8 грудня 2018 р.). *Проблеми слов'язознавства*, 67, 224–226.

Скочиляс, І. (2017). Особливості історіописання київського християнства. Радянські реалії, діаспорна інтеграція та українська реабілітація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 29, 24–39.

Смолій, В. А. (ред.). (2023). *Українські шати середньовіччя*. Київ: Академперіодика.

Толочко, О. П. (ред.). (2020). *Галицько-Волинський літопис: текстологія*. Київ: Академперіодика.

Щупак, І., Дрібниця, В., Бурлака, О., Піскарьова, І. (2020). *Історія України: підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ: Оріон.

Щупак, І., Секиринський, Д., Власова, Н., Кронгауз, В. (2024). *Історія: Україна і світ: підручник інтегрованого курсу для 7 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ: Оріон.

Bartnicki, M. (2018). Kievan and Galician-Volodimir Chronicles in the 12th and 13th Centuries: The Ruthenian Ethnos and Foreign People. *Imagined Communities. Constructing Collective identities in Medieval Europe*, 8, 305–321.

Dąbrowski, D. (1999). Czy istniało dwóch synów Daniela Romanowicza o imieniu Mscisław? Przyczynek do genealogii Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*, 4(15), 176–187.

Dąbrowski, D. (2016). *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.* Kraków: Avalon.

Dąbrowski, D. (Ed.). (2017). *Chronica Galiciano-Voliniana. Chronica Romanoviana*. Kraków; Warszawa.

Graża, H., Wołoszczuk, M., & Nagirnyy, V. (2022). Ruś a Polska, X–XVI wiek. In D. Bębnowski, & A. Goszczyński (red.), *Historia, prawda, teraźniejszość 4.0. Jak prowadzić stosunki międzynarodowe w kontekście przeszłości?*, 9–22.

Jeż, J. (2021). Marriages of the Mazovian Piasts with Princesses of Ruthenian Lineage in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. *Zapiski Historyczne*, 86/3, 61–80.

Jusupović, A. (2018). *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*. Kraków; Warszawa: Avalon.

Mereniuk, K., & Parshyn, I. (2024). The Customs of War in Rus in 13th Century: between Legal Regulations and Social Conflicts. *Lex Humana*, 16/1, 535–556.

Parshyn, I., & Mereniuk, K. (2022). The Muslims in Medieval Lviv: Linguistic, Historical Contexts. *Journal of Narrative and Language Studies*, 10/19, 138–149.

Parshyn, I., & Mereniuk, K. (2023). A Modern View of the European Vector of the Military Development of Ukrainian Lands in the 13th–14th Centuries: Prospects for Future Historiographical Studies. *Futurity of Social Sciences*, 1/3, 61–78.

Skoczyński, M. (2020). The Difficult Alliance. Military Cooperation between the Ruthenian King Daniel and the Piasts of Mazovia. *Open Military Studies*, 1/1, 104–112.

REFERENCES

Vasylkiv, I., Ostrovskiy, V., Parshyn, I., & Bukavyn, I. (2020). *Vsesvitnia istoriia: pidruchnyk dlia 7 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity*. Ternopil: Aston (in Ukrainian).

Vasylkiv, I., Parshyn, I., & Dymii, I. (2024). *Istoriia: Ukraina i svit: pidruchnyk intehrovanooho kursu dlia 7 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity*. Ternopil: Aston (in Ukrainian).

Vilkul, T. (2015). *Litopys i khronohraf. Studii z domonholskoho kyivskoho litopysannia*. Kyiv (in Ukrainian).

Voitovych, L. (2006). *Kniazha doba na Rusi: portrety elity*. Bila Tserkva: Vyd. O. Pshonkivskyi (in Ukrainian).

Voitovych, L. (2021). *Kniazha doba na Rusi (837–1492) (T. 1: Stanovlennia imperii Rus (837–1054))*. Lviv (in Ukrainian).

Voitovych, L. (2021–2022). Shche raz pro «kazimiezhovsku lehendu». *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 15, 147–172 (in Ukrainian).

Voloshchuk, M. (2023). Nevintsenosni elity ruskoho (?) pokhodzhennia na viiskovii sluzhbi Piastiv kintsia XII – pershoi polovyny XIV st. Deiaki antroponimichni sposterezhennia. In T. Grabarczyk, J. Kitam, M. Pogońska-Pol, & M. Voloshchuk (Eds.), *Oblicza wojny (T. 8: Narzędzia wojny)*. Łódź, 37–53 (in Ukrainian).

Hisem, O., Halimov, A., & Martyniuk, O. (2024). *Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 7 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity*. Kharkiv: Ranok (in Ukrainian).

Hyrych, I. (2018). *Tvorennia pislia 1991 r. pershykh ukrainskykh pidruchnykiv z istorii na zasadakh uprovadzhenia sered shyrokooho zahalu natsionalnoi istorychnoi pamiaty*. <https://www.i-hyrych.name/Vyklad/HistMemory/Independence.html> (in Ukrainian).

Holovko, O. (2018a). Uchast polskoho kniazia Boleslava Pershoho «Khorobroho» u mizhkniazivskii viini na Rusi (lito–osin 1018 r.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky*, 28, 55–71 (in Ukrainian).

Holovko, O. (2018b). Tsentralnoievropeiska polityka Volynskoho kniazivstva v druhii polovyni 40-kh – pershii polovyni 50-kh rokiv XIII st. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky*, 11, 147–164 (in Ukrainian).

Holovko, O. (2021). *Rus i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X – persha polovyna XIII st.)*. Kyiv: Akademperiodyka (in Ukrainian).

Horbach, T. (2017). *Inter pacem et bellum: Polshcha i Nimetskyi orden u XIII – na pochatku XV st.* Kyiv (in Ukrainian).

Kyrydon, A. (2015). Muzei yak instytutysii pamiaty. *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 16/1, 193–200 (in Ukrainian).

Kotliar, M. (2015). Rus, Lytva i Zemlia yatviahiv u rannomu serednovichchi. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho*, 3, 10–20 (in Ukrainian).

Mykhailovskyi, V. (2023). *Nashi koroli – Reges Nostri. Volodari ta dynastii v istorii Ukrainy (1340–1795)*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Odnorozhenko, O. (2024). *Heraldyka serednovichnoi Rusy (Ukrainy) (T. 2: Heraldika temnykh vikiv. Herbova tradytsiia Ruskoho korolivstva seredyny XIII – seredyny XIV st.)*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).

Parshyn, I. (2018). IX Mizhnarodna naukova konferentsiia «Colloquia Russica: Ruś a Polska (X–XVI w.)» (Peremyszl, 5–8 hrudnia 2018 r.). *Problemy slovianoznavstva*, 67, 224–226 (in Ukrainian).

Skochylias, I. (2017). Osoblyvosti istoriopyssannia kyivskoho khrystyianstva. Radianski realii, diaspora intehratsiia ta ukrainska reabilitatsiia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 29, 24–39 (in Ukrainian).

Smolii, V. A. (Ed.). (2023). *Ukrainski shaty serednovichchia*. Kyiv: Akademperiodyka (in Ukrainian).

Tolochko, O. P. (Ed.). (2020). *Halytsko-Volynskyi litopys: tekstolohiia*. Kyiv: Akademperiodyka (in Ukrainian).

Shchupak, I., Dribnytsia, V., Burlaka, O., & Piskarova, I. (2020). *Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 7 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity*. Kyiv: Orion (in Ukrainian).

Shchupak, I., Sekyrynskyi, D., Vlasova, N., & Kronhauz, V. (2024). *Istoriia: Ukraina i svit: pidruchnyk intehrovanoho kursu dlia 7 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity*. Kyiv: Orion (in Ukrainian).

Bartnicki, M. (2018). Kievan and Galician-Volodimir Chronicles in the 12th and 13th Centuries: The Ruthenian Ethnos and Foreign People. *Imagined Communities. Constructing Collective identities in Medieval Europe*, 8, 305–321 (in English).

Dąbrowski, D. (1999). Czy istniało dwóch synów Daniela Romanowicza o imieniu Mscisław? Przyczynek do genealogii Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*, 4(15), 176–187 (in Polish).

Dąbrowski, D. (2016). *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.* Kraków: Avalon (in Polish).

Dąbrowski, D. (Ed.). (2017). *Chronica Galiciano-Voliniana. Chronica Romanoviana.* Kraków; Warszawa (in Latin).

Grala, H., Wołoszczuk, M., & Nagirnyy, V. (2022). Ruś a Polska, X–XVI wiek. In D. Bębnowski, & A. Goszczyński (red.), *Historia, prawda, teraźniejszość 4.0. Jak prowadzić stosunki międzynarodowe w kontekście przeszłości?*, 9–22 (in Polish).

Jeż, J. (2021). Marriages of the Mazovian Piasts with Princesses of Ruthenian Lineage in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. *Zapiski Historyczne*, 86/3, 61–80 (in English).

Jusupović, A. (2018). *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej.* Kraków; Warszawa: Avalon (in Polish).

Mereniuk, K., & Parshyn, I. (2024). The Customs of War in Rus in 13th Century: between Legal Regulations and Social Conflicts. *Lex Humana*, 16/1, 535–556 (in English).

Parshyn, I., & Mereniuk, K. (2022). The Muslims in Medieval Lviv: Linguistic, Historical Contexts. *Journal of Narrative and Language Studies*, 10/19, 138–149 (in English).

Parshyn, I., & Mereniuk, K. (2023). A Modern View of the European Vector of the Military Development of Ukrainian Lands in the 13th–14th Centuries: Prospects for Future Historiographical Studies. *Futurity of Social Sciences*, 1/3, 61–78 (in English).

Skoczyński, M. (2020). The Difficult Alliance. Military Cooperation between the Ruthenian King Daniel and the Piasts of Mazovia. *Open Military Studies*, 1/1, 104–112 (in English).

Ілля ПАРШИН

кандидат історичних наук, старший дослідник
завідувач відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0554-1335>

e-mail: iparshyn@yahoo.com

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ДІАЛОЗІ СУЧАСНОСТІ

Досліджено роль середньовічної спадщини у формуванні сучасного українсько-польського діалогу крізь призму історичної науки, освіти, музеєзнавства та медіа. Звернено увагу на багатовікові взаємини між Руссю та Польщею, які, попри конфлікти, мали численні приклади співпраці: дотримання угод, укладання династичних шлюбів, спільні військові кампанії, релігійні та культурні контакти. Особливо наголошено на необхідності збереження пам'яті про ці позитивні явища як протипагандистському нагнітання ворожнечі, що є елементом гібридної війни з боку сучасного кремлівського режиму.

Детально проаналізовано сучасну історіографію українсько-польських взаємин середньовічної доби, акцентовано на наукових здобутках як

українських, так і польських істориків, зокрема щодо вивчення Галицько-Волинського (Володимирського) літопису. Акцентовано на важливості переосмислення стереотипів та оновлення наукової парадигми у трактуванні взаємин Русі та Польського королівства.

Окрему увагу приділено впливу наукових досліджень на шкільні підручники, зокрема у світлі концепції Нової української школи (НУШ), яка поступово переходить від концепції «завоювання» руських земель до нейтральнішого терміна «інкорпорація». Зауважено, що аналіз музейних експозицій вказав на присутність польського матеріального спадку в експозиціях українських музеїв, попри обмеження, пов'язані з воєнними діями.

Тож унаслідок комплексного дослідження продемонстровано значущість історичного контексту у формуванні культурного діалогу між Україною та Польщею. Наголошено на ролі історичної пам'яті як інструмента взаєморозуміння, інтеграції та протидії деструктивним наративам у складних геополітичних умовах. Виявлено особливості інтерпретації українсько-польських взаємин доби Середньовіччя в сучасному науковому, освітньому, музейному та медійному дискурсі, акцентовано на необхідності подолання історичних стереотипів у контексті гібридних загроз.

Ключові слова: Русь, Україна, Польща, діалог, освіта, вплив, історіографія.

*Стаття: надійшла до редакції 21.07.2025
прийнята до друку 1.09.2025*

Illia PARSHYN

PhD (History), Senior Research Fellow

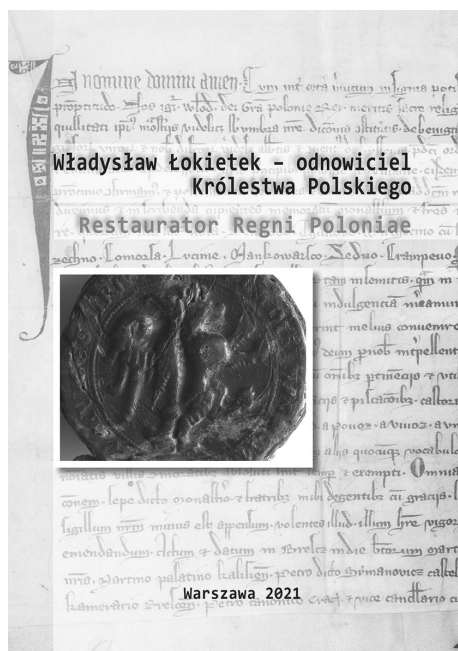
Head of the Department of the Medieval Studies

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0554-1335>

e-mail: iparshyn@yahoo.com

**[Рец.] WŁADYSŁAW ŁOKIETEK'S POLITICAL STRATEGIES
BETWEEN RUS', LITHUANIA, AND BOHEMIA: A VIEW FROM
CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY [на кн.]: Władysław
Łokietek – odnowiciel Królestwa Polskiego. Restaurator Regni
Poloniae / Red. J. Grabowski, W. Graczyk, H. Wajs. Warszawa:
Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2021. 249 s.**

The figure of Prince and King Władysław Łokietek (1261–1333) is important for Polish history. In the difficult conditions of internal strife and opposition from external enemies, the ruler received the royal title, which determined the development of Polish statehood for centuries to come. This research publication is dedicated to the 700th anniversary of his coronation. Since this date passed in 2020 and coincided with the COVID-19 pandemic, the articles were originally submitted to a scientific conference that did not take place. The book contains valuable research covering a wide range of issues related to the reign of Władysław Łokietek. In the introduction, the editors noted that they hope to reinforce in the public consciousness the significance of the coronation as a symbol of the restoration of a unified Polish kingdom. It is important for Ukrainian

historiography that Prince and King Władysław actively interacted with the Romanovids, especially Prince Lev Danylovych (Лев Данилович, 1228–1301) and his heirs. Some texts by Polish researchers pointed to the existence of strong alliances between neighbouring medieval states against the backdrop of political developments in the late 13th and early 14th centuries.

Jan Tengowski, professor at the University of Białystok, analyzed the role of Prince Władysław in the struggle for Krakow in the last quarter of the 13th century (p. 9–22). He outlined the early actions of the ruler in the struggle for Krakow and his role in the process of uniting the Polish lands. Władysław Łokietek, as a direct descendant of Casimir the Just (Kazimierz II Sprawiedliwy, 1138–1194), had a certain emotional connection with Krakow. At the end of the 13th century, he acted as an ally of Bolesław II of Mazovia (1251–1313) in the conflict over the inheritance of Leszek the Black (Leszek Czarny, 1241–1288), using military assistance from Rus. Prince Lev Danylovych provided significant support, but the attempt to take Krakow in 1289 was unsuccessful. The Rus and Mazovian troops were repelled by Prince Henry IV Probus (Henryk IV Prawy, 1258–1290). To strengthen his position, Prince Władysław Łokietek entered dynastic marriages (his own with Jadwiga and his sister Euphemia with Prince Yuri Lvovych (Юрій Львович, 1257–1308) to strengthen alliances. After his defeat at Seradz in 1292 and his expulsion from Lesser Poland, Władysław Łokietek cooperated with Przemysław II (1257–1296) of Greater Poland, supporting his coronation aspirations. The loss of territories, including Kuyavia, Greater Poland, and Pomerania, under pressure from Wenceslaus II (or Václav II, 1271–1305) and the Margraves of Brandenburg, led to his expulsion in 1300.

Krzysztof Ożóg, professor at the Jagiellonian University in Krakow, examined how the death of King Władysław Łokietek (March 2, 1333) is described in 14th-century historiographical sources from Lesser Poland (p. 23–38). The researcher noted that the most complete account is contained in the continuation of the «*Annales Polonorum deperditi* for 1330–1340», which was included in the well-known «*Rocznik Traski*». The author emphasizes King Władysław's courage in wars, his victories, and his «extraordinary mercy», «invaluable humility», and «inexpressible patience». His last moments, confession, and conversation with his close associates, who asked the king to call on the nobility to support his son Kazimir as heir, are described. The 14th-century biography of the Polish ruler mentions his exile, his struggle to regain his lands, and God's support in his ascension to the throne. The source also emphasizes that the body of the deceased king remained incorrupt until the funeral. Interestingly, a similar story is found in the Galician-Volhynian part of the Hypatian Chronicle in the description of the funeral of Prince Volodymyr Vasylkovych (Володимир Василькович, 1249–1288): his body also remained incorrupt (Dąbrowski, p. 626). Perhaps there was a certain tradition of describing the funerals of prominent figures, which could potentially contribute to their canonization.

Jan Libor, professor at the Masaryk University in Brno, revealed details of the conflict between Czech King Wenceslaus II and Władysław Loketek for dominance in Poland (p. 39–62). King Wenceslaus II received the Duchy of Krakow through hereditary claims and the support of part of the Polish nobility. In 1292, Wenceslaus II besieged Loketek in Sieradz, where the Polish prince swore an oath renouncing his claims to Krakow and Sandomierz and promising allegiance to the Bohemian Crown. This submission was forced, and prince Władysław had no intention of abiding by it. In 1299, despite financial difficulties and an interdict from the bishop of Poznań, Władysław Lokietek was again forced to sign an agreement in Klenki, under which he was to become a vassal of Wenceslaus II, renouncing all his lands. In response to Czech expansion, in 1300 the «rutheni» (probably Galicians) invaded and plundered the Sandomierz region, which may

have been a coordinated action on the part of Władysław Lokietek. Only after the deaths of Wenceslaus II in 1305 and Wenceslaus III in 1306 did the Polish ruler return to the struggle for the Polish throne.

Jarosław Nikodem, professor at the Institute of History of Adam Mickiewicz University in Poznań, examined Lithuania's role in the foreign policy of Władysław Łokietek (p. 63–84). The researcher believed that in 1323–1324, the Galicia-Volhynian state remained without a ruler, and Bolesław-Yuri II Troidenovich (Болеслав-Юрій Тройденівич, †1340) from Mazovian Piasts family came to power, probably because of a joint decision by Prince Łokietek and the Lithuanian ruler Gediminas (Gediminas, 1275–1341). Some historians suggest that Gediminas agreed to this political move in exchange for Podlasie. The Polish-Lithuanian union was strengthened by the marriage of Łokietek's son Kazimierz to Gediminas' daughter Aldona (Anna) in 1325. This union was generally regarded as a military agreement directed against the Teutonic Order. In 1326, Gediminas provided troops led by David for a campaign against Brandenburg, and «Rus people» were mentioned among the participants in the campaign. The Teutonic Knights criticized Władysław Lokietek for his alliance with the «pagans». The Lithuanian attacks on the Mazovian lands in 1324, to which the Polish king did not react, may have been part of his strategy to subjugate the independent Piast princes. After the death of Anna, the «family» factor in Polish-Lithuanian relations disappeared, which led to the resumption of Lithuanian raids on Poland.

Professor Janusz Grabowski from the Central Archives of Ancient Acts in Warsaw researched the policies of the Mazovian Piasts, Bolesław II Mazowiecki and Conrad II Czernecki, in the context of the struggle for Krakow and relations with Loketek (p. 85–112). After the death of Prince Leszek the Black, the Mazovian Piasts, supported by Rus troops (Prince Lev of Galicia), were contenders for Krakow. Władysław Lokietek initially supported Bolesław II but later became his rival. Bolesław II's alliance with Wenceslaus II of Bohemia, sealed by dynastic marriages, was an attempt by the Mazovian princes to preserve their independence and influence, while Władysław Łokietek sought to unite the Polish lands under his rule. In particular, the marriage of Anna, daughter of Conrad II, to Przemysł of Racibórz (a vassal of Wenceslaus II) brought the prince of Czersk into the sphere of influence of Prague. The Lithuanian raids on Mazovia in 1324, which Władysław Łokietek did not oppose, may have been to his advantage, contributing to the subjugation of the Mazovian princes.

Jerzy Sperka, professor at the University of Silesia in Katowice, analyzed the relationship between Prince Władysław Łokietek and the Silesian Piasts (p. 113–134). Although Władysław Łokietek was related to the Opole Piasts (his mother was from this family), they were often opponents in the political arena. In 1288, Loketek entered the struggle for Krakow against Henry IV Probus, who was supported by the Silesian princes. After the battle of Siewierz (1289), Prince Loketek's army, together with Lev of Galicia, ravaged the Duchy of Opole. The Silesian princes were often allies of the Czech rulers, who sought to subjugate Silesia, while Władysław Łokietek tried to establish relations with them by arranging dynastic marriages (for example, the marriage of his daughter Kunegunda to Bernard of Świdnica). However, despite these attempts, most of the Silesian princes in 1327–1329 swore allegiance to the Czech king John of Luxembourg, which indicates Władysław Łokietek's limited ability to subjugate Silesia by force.

Anna Pobóg-Lenartowicz, professor at the University of Opole, conducted a comparative study of the life and political career of Władysław Łokietek and his cousin Bolesław I of Opole. They had a strong family bond, but Bolesław I was a constant opponent of Prince Władysław in the political arena: he supported Henry IV Probus in the struggle for Krakow. After his defeat at Siewierz (1289), Bolesław was taken prisoner by his cousin, which probably made him an irreconcilable enemy. He was a loyal ally of the Czech king Wenceslaus II and a witness to Loketek's humiliation at Sieradz in 1292. In 1312, Bolesław I of Opole captured Krakow during the so-called «rebellion of Albert the Mayor», but later reached an agreement with Władysław Lokietek and transferred power over the city to him. After the death of Bolesław I in 1313, relations between prince Lokietek and the Opole principalities changed, as reflected in the marriage of Bolesław II of Opole's son to Loketek's granddaughter, Elizabeth of Świdnica.

Waldemar Graczyk, professor at the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, demonstrated the role of the bishops of Płock in the process of unifying Polish lands in the late 13th and early 14th centuries (p. 153–166). The bishops were active participants in political life, combining religious duties with administrative and political functions. After Bolesław II of Płock's unsuccessful attempt to capture Kraków in 1289, the Mazovian princes focused on preserving their independence by forming alliances with various parties, including the Czech king Wenceslaus II. The bishops of Płock, who often held the position of chancellor at the princes' courts, reflected the political orientations of their rulers, manoeuvring between Poland, the Teutonic Order, and Lithuania. For example, Bishop Jan Nalencz worked in the chancelleries of princes Władysław Łokietek and Bolesław II. The loss of territories and the threat from the Teutonic Order led to a rapprochement between the Mazovian princes (and, accordingly, the bishops of Płock) and the Order in the 1320^s, through the conclusion of defensive alliances, as happened at the congress in Brodnica in 1326.

Jolanta Marszalska, professor at the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, researched the relationship between Władysław Łokietek and the Cistercian monastery in Szczerczyc. The monastery actively developed its economic base throughout the 13th century, acquiring new lands. Prince Władysław actively supported this development. On May 29, 1308, while in Krakow, he granted the monastery in Szczerczyc the privilege of founding villages under Magdeburg law. This privilege allowed the monastery to establish new settlements and exercise jurisdiction over the settlers. In 1324, Władysław Łokietek stayed at the monastery in Szczecin, where he issued a document confirming its importance as one of the centers of the restored Polish Kingdom. This shows that the monastery was an important object for the king in both economic and political contexts, contributing to the process of unification and consolidation of power.

Jerzy Rajman, professor at the University of National Education in Krakow, reviewed the participation of the Jerusalemites (canons of the Holy Sepulchre) from Miechów in the so-called «rebellion of Albert» (1311–1312) against Prince Władysław Łokietek. The author stated that existing sources do not confirm the monastery's direct participation in the rebellion and its «pro-German position», as has often been claimed in historiography. On the contrary, Władysław Łokietek took hostile action against the monastery even before the rebellion, in particular, his supporters plundered the city and monastery in 1292, 1296, and 1300. Polish prince also unjustifiably took the village of Khmelów from the monastery

(1304–1305). The papal bulls of October 1311, which condemned the «unjust wrongs» against the monastery and ordered the Archbishop of Gniezno to protect it, do not mention the monks' participation in the rebellion. The confiscation of the villages of Lentkowice and Krzesławice (which were leased by rebellious townspeople) was directed against the mayor Albert, not against the monastery. The construction of a defensive tower near the monastery in 1311 was probably initiated by Prince Władysław to control the strategic route, rather than as punishment for the rebellion. The author concluded that the monks were unjustly accused of rebellion, although their relations with Prince Władysław were tense due to his hostile actions.

Professor Wojciech Iwańczak researched how Prince Władysław Łokietek was portrayed in 14th-century Czech historiography, primarily in the Zbraslav Chronicle. Czech chronicles written for the local authorities usually supported Czech political concepts. Władysław Łokietek was initially portrayed as a «destroyer of peace» and a less significant prince. After his surrender in Sieradz (1292), where he was captured by King Wenceslaus II, Czech chroniclers emphasized the triumph of their patron. For the next 15 years, the Polish ruler is hardly mentioned. His return to power and coronation in Krakow in 1320 is seen as «usurpation» and «taking advantage of differences» between European rulers to the detriment of the Czech king. Czech chroniclers express surprise at the Pope's permission for the coronation, linking it to the payment of Peter's Pence. Łokietek's alliance with Lithuania and the joint campaign against Brandenburg in 1326 were also negatively assessed, as the «pagans» were ravaging Christian lands. However, later Czech medieval authors showed a certain evolution in the perception of Prince Władysław Łokietek: from a «destroyer» he became a «serious partner» and a «cunning enemy».

Antoni Barciak, professor at the University of Silesia in Katowice, also addressed a similar issue. He examined the motives of 14th-century Czech chroniclers in their descriptions of Władysław Łokietek. Chronists such as Petr of Žitava (Zbraslav Chronicle) wrote from a Czech perspective and sought to downplay the importance of the Polish ruler, especially his coronation. Initially, Prince Władysław was referred to only as «prince» without specifying his domain, with a «disparaging» connotation. However, with the growth of his influence, Czech chroniclers were forced to acknowledge his «perseverance» and «militancy». The coronation in Krakow in 1320 was seen as a usurpation and a challenge to Czech authority, as the Czechs considered themselves the legitimate heirs to the Polish throne after Wenceslaus II. Chronists tried to discredit the coronation of Władysław Łokietek, pointing to its allegedly «corrupt» nature (due to Peter's Pence) and the venue (Krakow, not Gniezno, where Wenceslaus II was crowned). They also emphasized Władysław's alliances with Hungarian rulers, suggesting that it was thanks to Hungary that he avoided defeat.

Sobiesław Szybowski, professor at the University of Gdańsk, focused on the political history and knightly elites of Kuyavia and Dobrzyń during the reign of Władysław Łokietek. These territories, as the prince's hereditary lands, became an important pillar of support for the united Polish Kingdom. However, only 12 years after the coronation, these possessions were completely under the temporary occupation of the Teutonic Order. The fate of these territories and their knightly elites largely depended on relations with the Teutonic Order. An important step taken by Władysław Łokietek was the relocation of his nephews

to other appanages, which took place between 1327 and 1328. This was due to the threat of a new armed conflict with the Teutonic Order, as the possessions of the Polish king's nephews bordered the Order's lands. As a result of the conflict, the Teutonic Knights probably planned to annex the conquered territories permanently by introducing their own administrative system there.

Therefore, the team of authors prepared a thorough study dedicated to the figure of the Polish prince and king. Such scientific work is also useful for Ukrainian historiography, as it allows us to clarify several important episodes concerning Rus-Polish relations at the end of the 13th and beginning of the 14th centuries. It is important that Polish researchers actively used the Galician-Volhynian Chronicle as a historical source, as well as individual works by Ukrainian historians, in particular the studies by Leontii Wojtovych (Wojtowycz, 2011; Войтович, 2014). Scientific cooperation against the backdrop of growing anti-Ukrainian and anti-European forces should become a reliable foundation for further dialogue in the future.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Войтович, Л. (2014). *Князь Лев Данилович*. Львів.

Dąbrowski, D. (Ed.). (2017). *Chronica Galiciano-Voliniana. Chronica Romanoviciana*. Kraków; Warszawa.

Wojtowycz, L. (2011). Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki. In J. Maciejewski & T. Nowakowski (Eds.), *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*, 47–66.

REFERENCES

Voitovych, L. (2012). *Kniaz Lev Danylovych*. Lviv (in Ukrainian).

Dąbrowski, D. (Ed.). (2017). *Chronica Galiciano-Voliniana. Chronica Romanoviciana*. Kraków; Warszawa (in Latin).

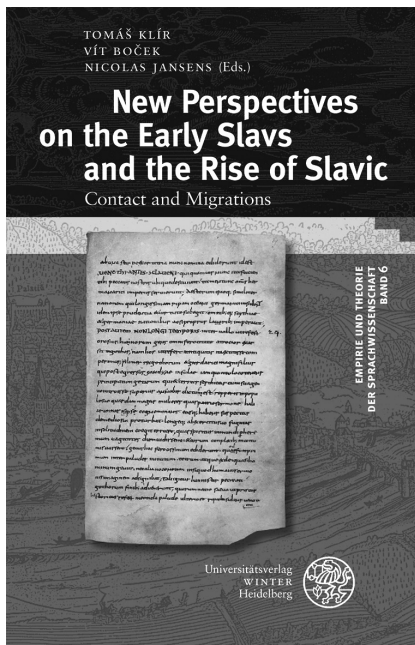
Wojtowycz, L. (2011). Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki. In J. Maciejewski & T. Nowakowski (Eds.), *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*, 47–66 (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 21.07.2025
прийнята до друку 1.09.2025

Ростислав ВАЦЕБА

кандидат історичних наук
молодший науковий співробітник відділу історії середніх віків
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0276-8131>
e-mail: rvatseba@gmail.com

**[Рец.] НОВЕ СЛОВО МОВОЗНАВЦІВ У ПОЛЕМІЦІ
ДОВКОЛА СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ [на кн.]: New
Perspectives on the Early Slavs and the Rise of Slavic. Contact
and Migration / Ed. by Tomáš Klír, Vít Boček, Nicolas Jansens.
Empirie und Theorie der Sprachwissenschaft, 6. Heidelberg:
Universitätsverlag WINTER, 2020. 353 p.**

Підготовлена за редакцією Томаша Кліра (Tomas Klir), Віта Бочека (Vít Boček) та Ніколаса Янсенса (Nicolas Jansens), колективна монографія «Нові погляди на ранніх слов'ян і виникнення слов'янської мови: контакт і міграції» призначена для ознайомлення наукового середовища з підсумками семінару «Мовний контакт і ранні слов'яни», який відбувся у стінах Карлового університету в Празі 19–20 жовтня 2017 р. За словами упорядників книжки, для більшості авторів основне завдання полягало в тому, щоб узагальнити емпіричні знахідки і представити нові методологічні напрацювання, пов'язані з тематикою виникнення та поширення слов'янської мови, що походять не лише з традиційних для відповідного дискурсу сфер мовознавства, археології та історіописання, але й із суміжних дисциплін на кшталт релігієзнавства, культурної антропології, археогенетики, палеокліматології та історичної епідеміології

(С. 9). У такий спосіб учасники заходу намагалися поглибити сучасне розуміння походження слов'ян та їхнього розселення, розгадавши таємницю перетворення маргінального індоєвропейського діалекту на мову значної частини мешканців середньовічної Європи.

Отриманий текст – нетривіальна спроба реабілітувати роль історичного мовознавства у дослідженні вибраних проблем слов'янського етногенезу, а також впровадити найновіші лінгвістичні напрацювання у прямий діалог з актуальним археологічним дискурсом, представленим синтетичними розвідками Фелікса Бірманна (Felix Biermann) та Наді Профантової (Nad'a Profantova). Книжка складається з 12 доволі умовно пов'язаних між собою розділів, зміст яких радше відображає поле наукової діяльності конкретних учених, аніж формує цілісний пазл із комплексною відповіддю на поставлені організаторами питання.

У першому розділі «До проблеми формування загальнослов'янського койне» (С. 11–42) професор-емерит Каліфорнійського університету Геннінг Андерсен (Henning Andersen) конкретними прикладами на фонетичному, морфологічному і лексичному рівнях спробував продемонструвати неадекватність зведення історичного розвитку слов'янської мови до т. зв. «стандартних теорій», що передбачають її первинну єдність або ж конвергентне формування (модель *lingua franca* чи койнеїзації) перед 600 р. н. е. із подальшою диференціацією на множину діалектів. Натомість аргументація дослідника створює картину неперервного процесу мовної диференціації та змішання дуже подібних, проте не ідентичних слов'янських діалектів, що розпочався задовго до Великого розселення слов'ян у VI ст., продовжився в період їхніх міграцій на світанку середньовіччя і завершився у новому постміграційному середовищі кристалізацією протопластів пізніших мов, що склалися через хаотичний симбіоз попередньо наявних слов'янських говірок (С. 12–13). Висвітлені Г. Андерсеном свідчення трансформації загальнослов'янської мови перед, упродовж та після міграційної доби містять: а) діалектологічні відмінності, що існували перед Великим розселенням слов'ян; б) регіональні мовні контакти, що відбувалися у період розселення; в) повільну фонологічну диференціацію загальнослов'янських діалектів упродовж та після розселення; г) лексичні зміни, обумовлені новими екологічними умовами; д) контакти між віддаленими діалектами, що, очевидно, стали наслідком перехресних міграцій; е) мовні контакти постміграційного часу (С. 36). Результати дослідження унеможливили виникнення загальнослов'янської мови в Аварській добі (С. 11). Серед наведених автором прикладів найцікавішими є особливості рецепції слов'янами балтської фонетичної інновації, що полягала у нейтралізації дихотомії між голосними звуками *e* та *a* на початку слова. Г. Андерсен констатує існування напередодні Великого розселення двох слов'янських ареалів, зазначаючи, що, на відміну від теренів пізніших східних слов'ян, майбутні землі західних та південних слов'ян були первинно заселені вихідцями з ареалу, де описаної рецепції не відбулося (С. 18).

Дослідження німецького філолога Гаральда Біхльмеєра (Harald Bichlmeier) «Нові методи в етимологізації найдавніших гідронімічних пластів у Центральній Європі» (С. 43–76) підсумовує новітні здобутки історичної ономастики у дослідженні походження гідронімів Ізар (*Isar*), Зінн (*Sinn*), Нааб (*Naab*), Лор (*Lohr*), Лаабер (*Laaber*) та Ельба (*Elbe*), а також топоніму Єна (*Jena*). За останні десятиліття їхні загальноприйняті етимології були частково чи повністю переглянуті. Натомість з'явилася низка альтернативних гіпотез, що лише віддалили вчених від консенсусних рішень. Розглядаючи найвірогідніші

версії, Г. Біхльмеєр артикулює власні переважні преференції, які переважно зводяться до заперечення «палеоевропейської» генези аналізованих гідронімів і топоніму на користь рішень, що відносять їхні витoki до хронологічно пізнішого давньокельтського чи давньогерманського ономастичного пласту. За задумом вченого, дослідження мало також продемонструвати незавершеність та широкі горизонти для подальшого наукового пошуку в сфері найдавнішої європейської гідроніміки, вивчення якої на тлі все більшого залучення актуальних здобутків індоевропейського мовознавства нині саме входить у нову стадію, що характеризуватиметься переоцінкою попередніх часто методологічно необґрунтованих рішень (С. 67–68).

Відтак текст колективної монографії продовжується роботою провідного німецького дослідника пам'яток полабських слов'ян Ф. Бірмана «Трансформація чи міграція: заселення ранніми слов'янами території північно-східної Німеччини як прикладне дослідження» (С. 77–90). Особливість аналізованого регіону – відносно велика кількість дендрохронологічних даних, на основі яких в останні десятиліття вчені зробили висновок про існування тут виразного інтервалу між кінцевою фазою функціонування поселень германців, що припадає на перші десятиліття VI ст., і появою перших слідів слов'янської присутності наприкінці VII ст. (С. 78–81). За словами Ф. Бірмана, принаймні стосовно теренів на південному заході від Балтійського моря цей розрив унеможливорює слов'янізацію через зміну ідентичності та мови місцевого населення, якого там майже або й взагалі не залишилося, і значно краще вписується у традиційне розуміння слов'янської експансії як результату серії міграцій наприкінці й опісля доби Великого переселення народів (С. 85, 86). Як додатковий аргумент супроти демографічної тягlosti на Полаб'ї дослідник наводить принципи відмінності між формами поселень і поховань, а також усіма іншими аспектами матеріальної культури та господарства ранніх слов'ян і германських спільнот, які впродовж V – перших десятиліть VI ст. поступово покинули межи річчя Ельби й Одери (С. 84).

Головна ідея розділу «Виникнення і поширення слов'янської мови у світі індоевропейської моделі Ціммера» (С. 91–100), який написав Віт Бочек з Інституту чеської мови Чеської академії наук, полягає у спробі співставити сценарії формування окремих гілок індоевропейських мов, які розробив Стефан Ціммер (Stefan Zimmer), з актуальними гіпотезами стосовно появи слов'янської мови. Пропозиція С. Ціммера зводилася до чотирьох моделей: 1) підкорення етнічно консолідованими групами індоевропейських іммігрантів неіндоевропейського населення, яке не перебувало на вищій стадії цивілізаційного розвитку; 2) «священної весни» (реконструйована на основі кельтського звичаю, відповідно до якого, у разі голоду чи перенаселення, 20- та 21-річні особи вилучалися зі спільноти і були змушені шукати собі життєвого простору деінде); 3) підкорення етнічно консолідованими групами індоевропейських іммігрантів неіндоевропейського населення, що перебувало на вищій стадії цивілізаційного розвитку; 4) «*colluvies gentium*», коли нова спільнота формувалася з етнічно та лінгвістично відмінних груп, абсорбуючи біженців, вигнанців, злочинців та шукачів пригод різного походження. У першому та другому випадку мова іммігрантів мала зазнати лише незначного впливу місцевих говірок, у третьому – швидкої та суттєвої трансформації, у

четвертому – увібрати помітні домішки чужорідних елементів (С. 94–95). На думку Віта Боchema, четверта модель відповідає теорії Омеляна Пріцака про походження слов'янської мови від піджину, що розвинувся у здомінованому аварами й іншими кочівниками Подунав'ї, третя – почасти корелює з ідеями Флоріна Курти (Florin Curta) (С. 96–97). Утім, більшість гіпотез виникнення слов'янської мови – як традиційних, що виходять із парадигми реального розселення її носіїв зі слов'янської прабатьківщини, так і тих, що розглядають слов'янізацію лише на рівні мовної рецепції, – як доводить дослідник, вкладаються саме у перший із наведених сценаріїв (С. 98). Варте уваги також зауваження автора, що, оперуючи поняттями «койне» та «*lingua franca*», дослідники можуть вкладати у них принципово відмінні значення і в підсумку робити дуже різні висновки (С. 99).

Автором п'ятого розділу (С. 101–126), присвяченого проблематиці фіно-угорського субстрату в північноросійських говірках, є співробітник Українського інституту в Гарварді Андрій Даниленко. Характеризуючи загально-визнані свідчення фіно-угорського впливу на мовну систему північного та північно-західного діалекту російської мови, дослідник піддає сумніву методологію своїх попередників і на конкретних прикладах унаочнює натягнутість їхніх висновків (С. 114, 120). Такий підхід відтак виражений у запропонованій автором теорії генези притаманних для північної частини російського діалектного простору безособових дієслівних форм на *-но* і *-то*. Усупереч поглядам більшості дослідників, які вбачали тут чужорідний, неслов'янський субстрат, А. Даниленко пояснює поширення серед слов'ян відповідних граматичних конструкцій особливостями соціального середовища, зокрема дією таких чинників, як кількісна обмеженість комунікаційних спільнот та їхня ізоляваність, тісні внутрішні соціальні зв'язки, соціальна стабільність і великий обсяг спільного інформаційного контексту (С. 118–119). Позаяк усі ці риси були притаманними для слов'ян досліджуваного ареалу вже у перші століття після його колонізації, вчений не заперечує ранньосередньовічної генези аналізованого мовного явища (С. 118).

У шостому розділі «Релігія, позбавлена голосу: літературне конструювання слов'янського язичництва» (С. 127–150) празький релігієзнавець-славіст Їржі Динда (Jiří Dynda) охарактеризував загальні проблеми дослідження дохристиянських вірувань ранньосередньовічних слов'ян. На думку автора, принципова епістемологічна складність полягає у тому, що до нас не дійшло жодного свідчення про слов'янське язичництво від його властивих носіїв. Описи сучасників зазвичай належать представникам християнського клиру, які здебільшого не були слов'янами. Тому Ї. Динда наголошує на необхідності враховувати ймовірні упередження та ідеологічну забарвленість під час аналізу відповідних фрагментів їхніх творів (С. 144). Відтак дослідник розглядає питання тожності особливо шанованого серед полабослов'янських лютичів Сварожича (*Zuarasici* та *Zuarasiz*) із однойменним божеством (*Сварожичь*), культ якого зафіксований на теренах Русі. Не заперечуючи спільних загальнослов'янських витоків, дослідник висвітлює разючі невідповідності між якісними характеристиками Сварожича у латиномовній традиції та творах, написаних давньою церковнослов'янською мовою: якщо у «Хроніці» Тітмара Мерзебурзького (Thietmarus Merseburgensis) мовиться про бога війни, уособленого ідолом у

поломі та повному бойовому обладунку, то в «Слові Христолюбця», а також руських перекладах гомілій св. Григорія та св. Івана Золотоустого Сварожич змальований як бог домашнього вогню, культ якого мав маргінальне значення і був пов'язаний головно із землеробською обрядовістю (С. 133–141). Позаяк, за словами Александра Брюкнера (Aleksander Brückner), ідентифікація лютицького та руського Сварожича – наріжний камінь, на якому тримається уся конструкція наукових уявлень про слов'янську міфологію, наведене спостереження дало змогу Іржі Динді говорити про перспективу її докорінного перегляду (С. 145). На думку чеського дослідника, у дохристиянській добі західні та східні слов'яни поклонялися доволі різним богам, які, навіть зберігаючи ту саму назву, із часом набули інших функцій, атрибутів та властивостей, тому їх не варто поспішно ототожнювати (С. 144).

Сьомий розділ (С. 151–169) ознайомлює з актуальними міркуваннями Ядранки Гвоздановіч (Jadranka Gvozdanović) стосовно принципів оцінки свідчень про слов'янські міграції. Ключовий методологічний заклик відомої хорватської мовознавиці полягає у необхідності зіставлення археологічних, історичних і лінгвістичних джерел (С. 151–153). Вона зазначає, що мовна ідентичність може бути встановлена тільки на основі мовознавчих методів, а тому лінгвістичні свідчення набувають першочергового значення у дослідженні походження слов'ян (С. 152, 154, 155, 167), які були насамперед мовною спільнотою. Виступаючи апологетом традиційного уявлення про демографічну експансію слов'ян зі Східної Європи на Балкани у I тис. н. е., Я. Гвоздановіч наголошує на існуванні численних генетичних даних, що, подібно до напрацювань порівняльного мовознавства, доводять реальність відповідних міграційних процесів і дають змогу локалізувати їхню вихідну точку на теренах Західної України (С. 155). Дослідниця пропонує також звернути особливу увагу на траєкторії діалектотворчих трансформацій слов'янської мови впродовж та опісля міграційної доби як на цінний матеріал для реконструкції минулих подій (С. 166–167). Як приклад, щоби продемонструвати потенціал історичного мовознавства у вивченні Великого розселення слов'ян, Я. Гвоздановіч наводить основні положення своєї гіпотези про участь у цьому процесі кельтських венетів, які, на її думку, складали соціальну еліту серед загальної маси слов'янських іммігрантів (С. 165). Цей висновок ґрунтується на запереченні загальноприйнятого ототожнення відомих за творами візантійських та західноєвропейських авторів венетів зі слов'янами. Натомість Я. Гвоздановіч пов'язує їх із гіпотетичним східноєвропейським відламом однойменного кельтського народу (С. 164). Аргументами на користь такого сміливого, проте суперечливого, припущення є простежені авторкою паралелі між фонетичними особливостями мови венетів Північної Адріатики й окремими рисами, яких набула загальнослов'янська мова у середині I тис. н. е. (С. 164–165). На думку дослідниці, це явище мало би вказувати на наслідування слов'янами акценту своїх кельтських провідників, що викривляли слов'янську відповідно до фонологічних правил власної мови (С. 166, 167).

Наведена вище теза Ядранки Гвоздановіч слугує своєрідною теоретичною прелюдією для восьмого розділу (С. 171–192), де хорватська дослідниця спільно з професором Масарикового університету в Брні Вацлавом Блажеком (Václav Blažek) на емпіричному рівні простежила сліди кельтського впливу

на слов'янську лексику. Автори ідентифікували та проаналізували 20 слов'янських слів кельтського походження, а також запропонували їхню класифікацію відповідно до семантичного значення, виділивши запозичення у сфері військової (4 випадки) та цивільно-правової (4) термінології, житлового будівництва (3), харчування (3), землеробства (2) і бджільництва (2) (С. 185). Як видно з тексту, кельтське коріння мають, зокрема, такі відомі українському читачеві лексеми, як *орач*, *крівля*, *корм*, медові *соти*, *слуга*, *тісто*, а також означення бойового коня у церковнослов'янській мові – *комонь* (С. 186). За результатами дослідження Я. Гвоздановіч та В. Блажек констатували, що більшість проаналізованих запозичень вказують на мирне співжиття кельтів зі слов'янами у суміжних ареалах, яке передувало їхнім міграціям (С. 185). Водночас рецепція слов'янами лексеми *слуга*, на думку дослідників, може бути опосередкованим свідченням їхньої служби у допоміжних військах західних сусідів (С. 185).

Дев'ятий розділ «Мова, матеріальна культура та етновизначення на Каролінзьких кордонах: слов'яни у Північно-Східній Баварії» (С. 193–273) є одним із найбільш комплексних та завершених досліджень усієї рецензованої книжки. Його автор – доктор археології Карлового університету в Празі Т. Клір – спробував верифікувати археологічні та писемні свідчення присутності слов'ян у басейні Верхнього Майну й у Верхньому Пфальці через декодування тамтешніх ономастичних систем. У підсумку вченому вдалося виділити два ареали: 1) зону первинної слов'янської колонізації на півночі Верхнього Пфальцу та на сході басейну Верхнього Майну, що була пізніше здомінована носіями німецької мови; 2) більш розлогу зону, де слов'яни оселялися поруч із германцями на раніше освоєних ними землях (С. 229). До першої Т. Клір відносить терени, де слов'янські топоніми виступають в оптимальних поселенських нішах і наявна слов'янська гідроніміка (С. 227–228), до другої – землі, на яких домінують архаїчні германо-німецькі топоніми та поширена ранньонімецька гідроніміка, а розпорошені слов'янські топоніми переважно представлені лінгвістично змішаними формами (С. 226). В останньому випадку слов'яно-німецька мовна взаємодія розглянута у межах моделі імміграційного контексту, у першому випадку – контексту завоювання (С. 254). Окрім цього, Т. Клір виокремлює перехідні моделі, що містять підзони: а) імміграційного контексту з існуванням слов'янських мовних островців у менш сприятливих поселенських нішах; б) імміграційного контексту спільної двомовної колонізації; в) контексту завоювання зі спорадичною чи перманентною присутністю німецькомовних еліт або купців у комунікаційних центрах і стратегічно важливих локаціях (С. 226–228). Під час дослідження також було встановлено, що слов'янська топоніміка з'явилася на досліджуваних теренах не раніше другої третини VIII ст. (С. 217–218, 226, 230). Це дало змогу вченому спростувати загальноприйняте уявлення про слов'янську атрибуцію віднайдених тут керамічних комплексів кінця VI – початку VIII ст. З огляду на те, що зона поширення відповідних типів керамічної продукції чітко корелює з ареалом архаїчних форм німецьких топонімів та винятково німецької гідроніміки і практично не перехрещується з ареалом поширення слов'янських гідронімів, Т. Клір натомість ідентифікував творців «слов'янської» кераміки з германцями (С. 242–249, 253, 256). Подібні висновки автор зробив і щодо традиційно приписуваних слов'янам цвинтарів, що походять з доби Каролінгів та Оттонів (С. 252). Дослідникові вдалося

також виявити зв'язок між географією поширення етнонімічних топонімів на *-winden-* і місцевостями, які інтенсивно освоювалися за ініціативою каролінзької та оттонівської адміністрації (С. 240–241). За цього, на основі аналізу тогочасних актових джерел, Т. Клір дійшов висновку, що поняття «слов'яни» виступає у них насамперед правовою категорією, представники якої не завжди були носіями слов'янської мови (С. 236–237).

У десятому розділі «Міграції і зміни мови як складові поширення слов'ян» (С. 275–299) фінський лінгвіст Юко Ліндштед (Jouko Lindstedt) та його колега з Гельсінського університету археогенетик Еліна Сальмела (Elina Salmela) викладають власний погляд на причини й ознаки швидкого поширення протослов'янської мови у другій половині I тис. н. е., намагаючись віднайти правильний баланс у дихотомії між традиційними уявленнями про демографічну експансію і альтернативними теоріями останніх чотирьох десятиліть, які надають першочергового значення мовній рецепції та певною мірою наголошують на демографічній тягlostі. Запропоноване рішення полягає у первинній швидкій демографічній експансії слов'ян із подальшою слов'янізацією місцевого населення. На думку дослідників, двома головними чинниками Великого розселення слов'ян були кліматична криза пізньоантичного малого льодовикового періоду і Чума Юстиніана (С. 283–284, 288, 293). Перша спонукала слов'ян мігрувати, друга частково розчистила їм життєвий простір для колонізації. Втім, як зазначають Ю. Ліндштед та Е. Сальмела, значення міграційного і трансформаційного чинників у поширенні слов'янської мови суттєво відрізнялося, залежно від конкретної частини пізнішого слов'янського світу. Так, зокрема, на покинутому германцями через похолодання лехітському північному заході визначальне значення мала імміграція слов'янських колоністів (С. 285–286), у той час як на сході розселення слов'ян серед корінних фінських спільнот започаткувало процес їхньої повільної мовної асиміляції, який, за словами дослідників, подекуди триває ще до сьогодні (С. 287–288). У питанні поширення слов'янської мови на Балканах автори надають головного значення культурному трансферу, хоча й зазначають, що останньому передувало фізичне прибуття слов'ян та їхнє подальше змішування з місцевим населенням (С. 289, 293). Під час дослідження Ю. Ліндштед і Е. Сальмела відкинули тезу Ф. Курти про винайдення слов'янських міграцій візантійськими авторами (С. 290), а також переконливо спростували теорію, відповідно до якої слов'янська мова мала би сформуватися як *lingua franca* в аварському середовищі (С. 278–279). Натомість на основі аргументації гельсінського лінгвіста Сантері Юнттілі (Santeri Junttila) констатовано її розвиток із відносно дрібного і внутрішньо гомогенного балтського діалекту (С. 292).

Автори одинадцятого розділу «Етнічність та культура з керамікою празького типу (празько-корчацького)» (С. 301–340) – провідна чеська археологиня Надя Профантова і філософ Мартін Профант (Martin Profant) – поставили собі за мету на прикладі носіїв празько-корчацької культури продемонструвати все ще наявну можливість інтеграції у єдине ціле даних писемних та археологічних джерел про слов'янізацію Центрально-Східної Європи на основі старої концепції Великого розселення слов'ян, а не новіших альтернативних гіпотез (С. 303). Реалізуючи цей намір, дослідники відзначили, що, попри неможливість доведення первинного існування єдиної слов'янської нації чи народу,

відповідне уявлення все ж є продуктивною та переконливою пошуковою гіпотезою (С. 310). Надя та Мартін Профанти наголосили на беззаперечності слов'янського походження празько-корчацької культури (С. 312), її поширенні «з України до Центральної Європи» (С. 315), а також відсутності археологічних слідів співжиття її носіїв із германцями на теренах Богемії та Моравії (С. 318) і констатували імміграцію на знелюднені терени Центральної Європи доволі великих внутрішньо інтегрованих груп, які на новій батьківщині зберегли та відтворили притаманний їм спосіб життя (С. 323). Як стверджують автори дослідження, ці колоністи були слов'янами: «... так їх означали сусіди і, мабуть, так вони усвідомлювали самих себе» (С. 325). Намагаючись реконструювати процес утворення нових політичних спільнот на новослов'янізованих землях, Н. та М. Профанти навели фрагмент із «Чудес Св. Дмитрія» про облогу слов'янами Фессалонік у 615 р. Позаяк описані тут слов'янські воїни прибули разом із жінками та дітьми і, попри належність до різних племен, підкорялися єдиному ватажку – князю на ім'я Хацон (Χάτζων), празькі дослідники розглядають відповідний епізод як типову колонізаційну експедицію, що в разі успіху привела б до асиміляції місцевого населення і зародження нового gens-у (С. 327–329).

Завершує книжку полемічний розділ Їржи Рейзека (Jiří Rejzek) (С. 341–349), у якому чеський філолог виступив із критичними заувагами щодо поглядів професора Університету Флориди Флоріна Курти на слов'янський етногенез. Їржи Рейзек фокусується на аналізі таких контрверсійних положень Куртової теорії, як віднесення появи слов'ян до VI ст. і приписування винаходу їхньої ідентичності візантійцям, а також заперечення існування слов'янської прабатьківщини та підтримка гіпотези про формування слов'янської мови у середовищі Аварського каганату (С. 342). За словами чеського дослідника, найбільша прогалина концепції Ф. Курти полягає в її неспроможності запропонувати правдоподібне пояснення походження слов'янської мови: як зазначає Ї. Рейзек, остання не містить слідів піджинізації, креолізації чи формування на основі змішування різних говірок, натомість має виразну індоєвропейську основу в морфології, словотворі та лексиці, а у фонології її розвиток без особливих проблем можна простежити навіть до протоіндоєвропейських часів (С. 343). Окрім того, автор звертає увагу на загально визнану серед історичних лінгвістів близькість слов'янської мови до говірок балтів, зазначаючи, що цей факт робить малоімовірною локалізацію прабатьківщини слов'ян на Нижньому Дунаї, на відміну від традиційних уявлень про її розташування між Віслою і Дніпром, адже носії діалекту, з якого розвинулася слов'янська мова, первинно мали проживати десь поблизу балтів (С. 343). Відтак Ї. Рейзек аргументовано заперечує можливість використання слов'янської мови як *lingua franca* в Аварському каганаті, наголошуючи на відносній складності її мовної системи, засвідченому в джерелах низькому соціальному статусі її носіїв і незацікавленості самих аварів у набутті нею такого статусу (С. 345). Дослідник також зауважує, що версія про поширення слов'янської мови завдяки функції *lingua franca* не пояснює, чому ареал її використання охопив полабські та польські, а також східнослов'янські землі, де авари не мали помітного політичного впливу (С. 346). Численні дослов'янські топоніми та гідроніми на чеських землях, за словами автора, всупереч висновку Ф. Курти, насправді являють

підтверджують, а не спростовують думку, що слов'яни прибули сюди ззовні (С. 346). У підсумку все це дало змогу І. Рейзеку стверджувати, що, з погляду історичного мовознавства, погляди Ф. Курти абсолютно неприйнятні (С. 346).

Отже, варто зазначити, що рецензована книжка залишає більше запитань, аніж відповідей, а останні почасти суперечливі. Її складно назвати вдалим вибором для менш підготованого читача, який прагне отримати загальну картину сучасного розуміння слов'янського етногенезу і виникнення та ранніх етапів розвитку слов'янської мови. Утім, для дослідника цієї тематики, який сам захоплений пошуком нових рішень, отримані внаслідок її опрацювання дані можуть стати цінною знахідкою, адже запропоноване тут широке розмаїття інноваційних підходів, моделей аргументації та навіть емпіричних фактів збагачує науковий інструментарій для вивчення суміжних проблем. Тож колективу авторів треба віддати належне за вагомий внесок у розвиток відповідного дискурсу.

*Стаття: надійшла до редакції 15.06.2025
прийнята до друку 21.07.2025*

Княжа доба: історія і культура / відп. ред. Ілля Паршин; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2025. Вип. 17. 154 с.

Літературний редактор
Ірина Стецьик

Коректор
Наталія Кічула

Редактор анотацій англійською мовою
Христина Меренюк

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Ірина Дяк

Технічний супровід видання
Юлія Артимішин

Обкладинка
Федір Лукавий

Ідентифікатор в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03119

ISSN 2221-6294

Підписано до друку 7.11.2025 р. Надруковано 10.12.2025 р. Умовн. друк. арк. 12,48.
Гарнітура Palatino Linotype. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Наклад 50 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
79026, Львів, вул. Козельницька, 4, тел. +38(032)270-70-22,
e-mail: kniazhadoba@gmail.com